
ENTRE L'EBRE I L'OBLIT

HISTÒRIA I MEMÒRIA DEL FRONT PÀNDOLS-
CAVALLS DE LA BATALLA DE L'EBRE

Janina Martí Garcia

TREBALL DE FI DE GRAU

dirigit per la Dra. Montserrat Duch Plana

Grau d'Història

UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI

Tarragona

2022

A en Josep Agné, Francisco Fabró,
Joan Puig i Josep Casanova, i a les
seues respectives famílies.

ÍNDIX

SIGLES UTILITZADES.....	4
1. INTRODUCCIÓ.....	5
1.1 ELECCIÓ DEL TEMA I MOTIVACIONS INICIALS	5
1.2 METODOLOGIA.....	7
2. LA BATALLA DE L'EBRE	13
2.1 ANTECEDENTS.....	14
2.2 ELS 115 DIES	22
2.2.1 EL CREUAMENT DEL RIU EBRE	23
2.2.2 ESTABILITZACIÓ DEL FRONT I CONTRAATAC A PÀNDOLS.....	24
2.2.3 CONTRAATAC DES DE VILALBA DELS ARCS.....	26
2.2.4 CONTRAATACS FINS A CAMPOSINES I RETIRADA DE LES BRIGADES INTERNACIONALS.....	26
2.2.5 L'ÚLTIMA CONTRAOFENSIVA FRANQUISTA	28
2.3 DEL FINAL DE LA BATALLA A LA FI DE LA GUERRA	29
3. DES DE LES SERRES DE PÀNDOLS I CAVALLS.....	30
3.1 ABANS DEL CREUAMENT DEL RIU EBRE	30
3.2 L'ARRIBADA A PÀNDOLS I CAVALLS: EL DIA A DIA AL FRONT	34
3.3 L'ÚLTIM SOSPIR	67
4. L'OBLIT.....	79
4.1 LA DICTADURA FRANQUISTA	79
4.2 DE LA TRANSICIÓ ALS NOSTRES DIES.....	85
4.2.1 LA MEMÒRIA.....	85
4.2.2 LES FOSSES COMUNES	92
5. CONCLUSIONS.....	108
6. BIBLIOGRAFIA i FONTS DOCUMENTALS	117
ANNEXOS	126
A) Gráfico correspondiente a las directivas nº1 y 2 de fechas 15 y 17 VII 1938. ..	126
B) Anexo de información al diario de operaciones, del día 14 de Agosto de 1938. 127	
C) Certificat de defunció militar d'en Josep Agné Ripoll al Tren Hospital N°20. .	128
D) Croquis posiciones 35ª División. 20 agosto.....	129

E) Mapa situació 11 BM de la 35 Div. 24 agost.....	130
F) Ordre relleu de la 43 Divisió a la 35 Divisió 24 d'agost.....	131
G) Parte de operaciones. 43 División, 72 Brigada Mixta, Estado Mayor.	133
H) Situació aproximada de l'Exèrcit de l'Ebre de Gandesa a Xerta. 15 setembre.	140
I) Mapa posició de l'Exèrcit de l'Ebre el 16 d'octubre.	141
J) Mapa posició de l'Exèrcit de l'Ebre el 29 d'octubre.	142
K) Mapa italià de les fases de l'última contraofensiva a la Batalla de l'Ebre	143
L) Baixes de l'Exèrcit de la República acabada la batalla de l'Ebre	144
M) Comunicat baixa Joan Puig Cros.....	147
N) Certificat de defunció de Josep Casanova Pujol.....	148
O) Certificat de defunció Francisco Fabró Portillo	149
P) Certificat de defunció Joan Puig Cros.....	150
Q) Expedient judicial instat per Matilde Rius Flores. 1946.	151
R) Expedients judicials instats per Cèlia Riera Puig. 1944 i 1958.	152
S) Sol·licitud pensió de Matilde Rius Flores. 1979.....	154

SIGLES UTILITZADES

AGMAV: Archivo General Militar de Ávila

ARMH: Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica

BM: Brigada Mixta

COMEBE: Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre

CNT: Confederació Nacional del Treball

DECA: Defensa Especial Contra Aeronaves

FE de las JONS: Falange Española de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista

FET y de las JONS: Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista

PCE: Partit Comunista d'Espanya

POUM: Partit Obrer d'Unificació Marxista

RGASPI: Arxiu Estatal Rus d'Història Sociopolítica

1. INTRODUCCIÓ

1.1 ELECCIÓ DEL TEMA I MOTIVACIONS INICIALS

La primavera del 1938 diverses quintes eren cridades a files pel govern de la República instal·lat a Catalunya. Homes i joves entre la trentena i els disset anys foren reclutats per defensar la causa republicana en les batalles del Segre i l'Ebre durant els mesos del 1938. Tot i la situació del govern de la República a les alçades del 1938, que havia anat perdent territori en aquella guerra civil fruit d'un cop d'estat el juliol del 1936 a causa de les dificultats econòmiques, socials i polítiques agreujades pel marc no-bel·ligerant internacional, es va dipositar l'últim anhel en aquelles dues batalles que tant van mostrar al món i que tan poc van servir per reconèixer els qui van ser a peu de trinxera. Perquè entre trinxeres i fusells hi havia homes, poc o molt convençuts, que tenien una família, una feina, somnis, emocions. Una vida. Una vida que forma part de la història i que van perdre i que s'ha esborrat i que és com si no haguessin existit mai perquè una guerra és una guerra, però se'ls va considerar indignes de ser plorats perquè no eren vides dignes segons el règim de Franco.¹

Mon reiaio matern, Josep Casanova Pujol, nascut la primera dècada del XX a Móra d'Ebre, fou un dels milers que van perdre la vida a la guerra civil en acció de guerra. Fou cridat a files pel bàndol de la República la primavera del 1938 i va desaparèixer lluitant a la Batalla de l'Ebre. “Va desaparèixer, però la padrina sabia que era mort perquè ella deia que li havien dit que l'havien vist ferit, si no hauria tornat, estava convençuda, encara que mai el va trobar, perquè ella hi va pujar a Pàndols a buscar-lo, tota sola, desesperada, entre els morts. Però no el va trobar, ni va tornar, ni li van tornar, ni al iaio ni les ganes de viure perquè el que va venir després va ser encara pitjor per a ella i la mare [la filla d'en Josep, ma iaia].”²

Acabada la guerra la Matilde Rius Flores, la “padrina”, va ser d'aquelles que van haver de sobreviure a la postguerra perquè era vídua, *viuda de rojo* a un poble i amb una nena

¹ L'assaig de Judith Butler, *Marcos de guerra: las vidas lloradas*, (Barcelona: Paidós, 2010), és excel·lent per reflexionar entorn les vides dignes de ser plorades o no entorn el dol, la guerra i les polítiques dels governs.

² Paraules de la tieta Carmen Garcia Casanova, germana de ma mare. Quan diu “padrina” es refereix a ma reiaia, la seua iaia, la dona d'en Josep, encara que per a ella era la padrina perquè abans les iaies eren les padrines dels nets.

en braços nascuda el 1935, ma iaia Matilde Casanova Rius. “A l’Ajuntament li van fer la vida impossible, paquet que arribava paquet que rebia a mitges, o no rebia. Al poble se sabia *lo què*. La mare es va criar sense saber qui era *sun* pare i perquè no es *morissin* de gana la padrina es va dedicar a l’estraperlo i d’infermera no reconeguda. Mai més va tornar a ajuntar-se amb un home, ja no dic festejar o casar-se, no, ja *m’antens*. L’estimava, i potser l’havia idealitzat, sempre parlava *maravilles* del iaio, però es va amargar la vida, i en certa manera en l’ambient de casa sempre es notava.”³

Potser es va amargar la vida perquè li van amargar la vida. I potser s’ha notat massa en l’ambient de casa perquè ella era una dona jove, massa jove per suportar la càrrega emocional d’una guerra i d’una dictadura tota sola, amb una nena fruit de la generació de la guerra que s’havia criat òrfena de pare i a sobre republicà. Les van reprimir, econòmicament i psicològicament. El trauma de la guerra i la postguerra s’ha dipositat en la primera generació, la iaia, que va créixer entre la manipulació i l’amnèsia selectiva de la dictadura; la segona generació, la de ma tietes i ma mare, ha crescut entre una societat amb una ja sòlida base del record manipulat d’aquells fets i amb un “no mirem enrere i no preguntis”; mentre que la tercera generació, la del meu germà i jo, ens trobem en un canvi de paradigma en què comencen a sorgir els per què, com, quan i on.

Tot va començar el 2017, plantejant-me el tema del Treball de Recerca de Batxillerat. Entre trobades familiars, quan ja has madurat una mica i comences a allargar les teues estades a les xarrades entre cafès, licors i cigarrets dels adults postmenjada, vaig sentir que la tieta Montse deia un “però del iaio mai hem sabut res més, la padrina ja deia que va morir a la guerra, i res més.”. I res més. I de dins em va sortir un, com? I aquí va començar la classe “d’història”: la guerra civil, *tun* reiaio al front de l’Ebre, la reiaia vídua, la iaia que es va criar sense pare, les cartes amagades a les golfes. Les cartes amagades a les golfes dins d’un calaix d’una calaixera! Ma mare les va trobar cap allà el final dels anys 80: “jo li vaig preguntar seriosament què *coi* era allò, perquè mencionava molt poc al iaio, però sobre les cartes mai havia dit res. Es va enfadar! Que on anava amb allò que ho tornés a amagar a veure si havien de venir a casa.”⁴ Qui havia de venir a casa? “Tenia por”, la padrina tenia por encara als anys 80 i les cartes escrites pel Josep des del front de l’Ebre portaven amagades des que va acabar la guerra.

³ Paraules de la tieta Carmen Garcia Casanova.

⁴ Paraules de ma mare Janina Garcia Casanova.

El TDR va ser recollir el testimoni de mon reiaio a la Batalla de l'Ebre a partir de la transcripció de les seues cartes i la comparativa d'uns quatre o cinc llibres d'aquesta batalla. Seguir els seus passos al front, marcar unes hipòtesis de desaparició, i alhora introduir-me en el món de la tan mencionada actualment "memòria històrica". Va ser tal la meua commoció, vaig gaudir tant realitzant aquesta petita investigació que familiars, professors i amistats em van encoratjar a fer la carrera d'Història.

Ara, després de quatre anys en què m'he anat formant com a historiadora a la vegada continuava indagant pel meu compte sobre la guerra civil, la Batalla de l'Ebre i la "memòria històrica" he arribat a conèixer gent en la mateixa situació que la meua, amb un familiar desaparegut durant la guerra civil i la dictadura franquista. És en aquest transcurs de temps que he conegut les tres famílies a qui he recollit el testimoni dels seus familiars desapareguts a la Batalla de l'Ebre per fer la comparativa amb el meu i alhora realitzar una anàlisi històric molt més madur sobre les seues desaparicions, les conseqüències i la "memòria històrica".

Potser no cal que digui el perquè d'aquest treball, si bé el que he descrit fins ara, tot i ser memòria personal i familiar, pot ajudar a entendre les meues inquietuds. Potser se'm pot retreure la meua postura: jo els seré sincera si els dic que li tinc un respecte molt gran a mon reiaio, per lluitar per la causa republicana, i a ma reiaia, pel que va aguantar i per tirar avant una família tota sola. Però també seré sincera si us dic que en aquest treball crec que he estat capaç d'exercir d'historiadora gaudint a més del recorregut perquè tinc claríssim que no m'he equivocat d'estudis i que tant de bo m'hi pugui dedicar, tot i les meues arrels.

1.2 METODOLOGIA

El treball s'estructura a partir de tres capítols, a banda de les conclusions, en què cada un d'ells està interrelacionat i a l'hora s'ocupen d'una qüestió en concret.

El primer capítol posa en context la batalla de l'Ebre per entendre les seues causes, circumstàncies, sobretot per posar en relleu la seua internacionalització, i entendre alguns aspectes com la formació dels exèrcits, la jerarquia militar i els moviments efectuats

durant la batalla, ja que el treball té un objectiu molt clar i és realitzar un seguiment dels soldats desapareguts a la batalla dins de l'Exèrcit de la República.

En el segon trobem el desenvolupament de la investigació més pesada, en ell s'ha intentat explicar i descriure cronològicament la batalla de l'Ebre a partir de la transcripció i comparativa de les cartes originals escrites des del front pels quatre soldats que s'han recollit com a testimonis. La part important del treball és en aquest capítol, on s'ha prioritzat la vida al front dels soldats, per tant, s'ha buscat explicar la batalla des d'una altra perspectiva encara avui dia molt innovadora, intercalant les cartes que ells escrivien a les seues famílies amb el transcurs cronològic de la batalla mitjançant bibliografia de referència i fonts primàries de l'Arxiu Militar d'Àvila, el Portal d'Arxius Russos i altra documentació que més endavant detallarem.

El tercer capítol consta de dues parts, ambdues, però, fan referència a les conseqüències que té una guerra. En el cas que ens ocupa són les conseqüències que va tenir la Guerra Civil Espanyola, en la primera part dins del context de la dictadura franquista, i en la segona part les conseqüències fins avui dia degut a les polítiques exercides durant la dictadura i la Transició espanyola. El capítol es desenvolupa, encara que de manera molt sintetitzada a causa de la gran producció de bibliografia i a no voler treure protagonisme al capítol anterior, al voltant dels desapareguts de la guerra i la situació que van viure les famílies, per tant, tracta la repressió econòmica i psicològica al voltant de les vídues de guerra. És per això que s'ha tingut en compte bibliografia que fa referència a la legislació franquista referent als morts o desapareguts de la guerra i a les polítiques franquistes entorn la situació de les famílies per poder veure no només la repressió econòmica sinó també la psicològica al voltant de la negació del dol. Finalment, s'exposa la voluntat actual al voltant de l'anomenada "memòria històrica" i les fosses comunes, posant en relleu les fosses de solats i del front de l'Ebre.

Aquest treball ha tingut dos objectius principals. Per una banda, ha estat la recerca de desapareguts i morts en combat a la zona del front de Pàndols i Cavalls en el context de la Batalla de l'Ebre dins la Guerra Civil Espanyola, per realitzar una comparativa documental entre els testimonis juntament amb documentació d'arxius militars i així marcar unes hipòtesis sobre les seues desaparicions al front. I per l'altra, tractar les conseqüències que han tingut les seues desaparicions en el si de les famílies durant la dictadura i la Transició, com també de la societat, quelcom que m'ha dut a tractar temes

relacionats amb les vídues, la legislació franquista i de la Transició, el dol, i la “memòria històrica”.

L’acotament cronològic i espacial és deu a l’intent personal de buscar combatents que haguessin lluitat i desaparegut en la mateixa zona que la del meu familiar, és a dir, a Pàndols i Cavalls; i pel límit de llargada que ha de tenir el treball. Per aconseguir-ho, a banda de la família Fabró, a qui ja coneixia des de feia uns anys perquè el besnet, l’Arnau Fabró de El Prat del Llobregat, es va posar en contacte amb mi via Twitter, vaig decidir publicar a les xarxes socials que buscava famílies que tinguessin un familiar que va ser al front de Pàndols i Cavalls durant la batalla, prioritzant aquelles que conservessin fonts primàries com cartes o diaris. Arran d’aquesta publicació em vaig posar en contacte amb la Cinta Agné, de Móra d’Ebre, neta d’en Josep Agné, i amb la Montserrat Puig, de Barcelona, neta d’en Josep Puig. Val a dir que esperava localitzar més famílies de testimonis de la mateixa divisió republicana que el meu familiar i també hagués estat interessant recollir algun testimoni del bàndol franquista.

La idea principal del treball era i ha estat escriure la batalla de l’Ebre des de la perspectiva dels soldats, reproduir la vida des de les trinxeres, el dia a dia al front, a partir de les cartes originals dels quatre soldats enviades des del front de l’Ebre a les seues dones i familiars, els quatre soldats han estat en Josep Agné Ripoll, de Ginestar; en Francisco Fabró Portillo, de El Prat de Llobregat; en Joan Puig Cros, de Barcelona; i el meu reiaio en Josep Casanova Pujol, de Móra d’Ebre. Referent a aquesta documentació, totes les famílies tenien les cartes transcrits menys la família Fabró, a qui vaig fer el favor de transcriure-les una a una, en total 52 cartes que em van costar un mes de transcripció. En la transcripció de cada una de les cartes dels quatre soldats s’ha respectat l’escriptura original, és a dir, la transcripció ha estat literal, sense correccions ortogràfiques i lèxiques.

Pel que fa a la resta de documentació. El primer que vaig demanar a les famílies foren els certificats de naixement i defunció. De fet, la consulta del Registre Civil, sobretot la secció de defuncions, ja havia estat un primer pas gairebé obligat dels investigadors envers el cost humà, d’aquí sorgeix la importància de la història local.⁵ Com també els testimonis orals, encara que no directes, ja que molts d’ells malauradament ja no hi són,

⁵ Giovanni C. Cattini, “El cost humà de la guerra civil: el recompte dels desapareguts catalans, entre morts i exiliats”, dins *Breu història de la guerra civil a Catalunya*, Josep Maria Solé i Sabaté, i Joan Villarroya Font, dirs., (Barcelona: edicions 62, 2005), 831; Jordi Oliva Llorens, “El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1938: Els combatents morts”, *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 30, (1994): 89-90.

però sí els seus familiars. La família Fabró era l'única que no tenia el certificat de defunció, el qual vaig sol·licitar mitjançant els tràmits de la web del Ministerio de Justicia.⁶ Cal mencionar que la família d'en Joan Puig va adonar-se al mes de juny del 2022 que tenien en el seu fons personal el certificat de defunció, quelcom que ha dificultat el procediment per aconseguir l'expedient judicial pel qual s'instava la inscripció.

En Joan Puig no és l'únic que era inscrit al Registre Civil per virtut d'un expedient judicial, segons consta al certificat, sinó que també és el cas d'en Josep Casanova i en Francisco Fabró. En el primer cas es va sol·licitar l'expedient a l'Arxiu Comarcal de la Terra Alta, ja que custodia el fons del Jutjat de Gandesa, i després d'un mes en espera, el jutge em va donar el consentiment per consultar l'expedient de mon reiaio. En el segon cas, vaig sol·licitar l'expedient d'en Francisco a l'Arxiu Comarcal del Baix Llobregat, després de pagar les fotocòpies d'aquest document, els arxivers m'ho van enviar per correu electrònic. En el cas d'en Josep Agné no hi ha expedient judicial, però sí un certificat de defunció que el Memorial Democràtic va fer arribar a la Cinta Agné quan a principis del 2000 va sol·licitar la recerca del seu familiar, en els capítols següents veurem de què es tracta.

Respecte als testimonis orals, vaig entrevistar als familiars dels tres soldats que es van posar en contacte amb mi, i a un altre d'especial, en Joan Sans, qui son iaio, Gil Sans Masip, havia estat al front de l'Ebre, concretament de camiller a Pàndols, tot i que va sobreviure i es va exiliar.

D'altra banda, la consulta de llibres i expedients de lleves (1936-1940), tot i ser documentació incompleta i en molts dels casos ha desaparegut dels ajuntaments⁷, ens aporta també noms, cognoms i la situació del soldat. En el cas personal, l'últim dia de les pràctiques externes curriculars del Grau d'Història de la Universitat Rovira i Virgili a l'Arxiu Comarcal de la Ribera d'Ebre vaig sol·licitar al director de l'arxiu, en Gerard Mercadé, si podia consultar documentació del fons de l'Ajuntament de Móra d'Ebre pel Treball de Fi de Grau. Després de pujar als dipòsits amb una idea del que hi havia dipositat, vaig localitzar unes caixes que feien referència a expedients de lleves, entre les quals va sortir una carpeta que contenia relacions nominals de soldats desapareguts o morts de les lleves que van lluitar a la Guerra Civil, on constava el meu reiaio Josep

⁶ Ministerio de Justicia. Trámites. <https://sede.mjusticia.gob.es/es/tramites>

⁷ Giovanni C. Cattini, "El cost humà de la guerra civil...", 833; Jordi Oliva Llorens, "El cost humà de la Guerra Civil...", 91.

Casanova. Per la manca de temps disponible i diners, no ha estat possible traslladar-me a altres arxius comarcals de la resta de desapareguts per localitzar els expedients de lleves dels seus municipis.

Cal mencionar que en la publicació a les xarxes socials vaig posar-me en contacte amb Pepita Roig Armengol, de Reus, qui em va donar el consentiment de consultar el diari del seu avi, Ramon Roig Capell, dipositat a l'Arxiu Municipal de Reus, un testimoni que va ser al front de l'Ebre i que ha servit per introduir i contextualitzar la xarxa sanitària de la batalla de l'Ebre en el treball.

Pel que fa a la recerca de documentació per contextualitzar les cartes originals dels soldats, destaca la consulta presencial a l'Arxiu Militar d'Àvila durant cinc dies, d'on s'han extret fonts primàries referents als moviments militars efectuats sobre Pàndols i Cavalls tant de les divisions republicanes com les franquistes. I al Centro Documental de la Memoria Histórica, durant un dia, on es van comprovar documents dispersos de la Batalla de l'Ebre, tot i que no van servir per al treball, i les bases de dades de morts i desapareguts, sense èxit.⁸ També s'han fet consultes d'informació referent a la batalla de l'Ebre i als soldats desapareguts que tindran protagonisme en aquest treball a l'Arxiu Nacional de Catalunya i l'Ajuntament del Pinell de Brai, ambdues sense èxit.

La resta de documentació ha estat extreta en línia gràcies a la digitalització, ha estat el cas de la documentació del Archivo Histórico Nacional, concretament del fons de Vicente Rojo; l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, el fons Monès⁹, amb diversa cartografia italiana de la batalla de l'Ebre, i del Portal d'Arxius de Rússia o RGASPI¹⁰, on s'han consultat documents de les Brigades Internacionals de l'Exèrcit de la República.

⁸ També consultable on-line a:

<https://www.culturaydeporte.gob.es/cultura/areas/archivos/mc/archivos/cdmh/bases-de-datos/muertos-y-desaparecidos.html>

⁹ Fons Monès, Institut Cartogràfic de Catalunya: <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/fmones>

¹⁰ RGASPI, fons 545, Brigades Internacionals:

<http://sovdoc.rusarchives.ru/sections/organizations//cards/94999/childs>

A més a més, s'han consultat publicacions de la Gaceta de la República¹¹, del Boletín Oficial de la Junta de Defensa Nacional¹², i del Boletín Oficial de la Província de Tarragona.¹³

Sobre a les mancances i idees que no he pogut assolir, la dificultat per aconseguir documentació concreta de la batalla de l'Ebre, sobretot de sanitat, i el poc temps i diners per poder fer estances més llargues als arxius o directament les consultes a arxius llunyans de la zona on visc. Cal mencionar que la transcripció de les cartes i el muntatge del capítol del treball on s'intercala la comparativa de les cartes amb la documentació militar ha estat la part més dura i que més feina ha comportat. Per altra banda, m'hauria agradat realitzar un estudi de camp per adjuntar fotografies i croquis dels possibles llocs on podrien haver estat els nostres protagonistes, ja que l'arqueologia del conflicte segons González Ruibal, serveix per entendre com era la vida al front: com es viu, com es mori, com es mata, com se sobreviu...¹⁴

Finalment, he d'agrair personalment la confiança de les famílies dels desapareguts per cedir-me les cartes originals i confiar en mi, per haver compartit documentació tan personal i creure en aquesta investigació.

¹¹ Gaceta de la República. <https://www.boe.es/buscar/gazeta.php>

¹² Boletín Oficial de la Junta de Defensa Nacional <https://www.boe.es/buscar/gazeta.php>

¹³ Boletín Oficial de la Província de Tarragona. https://arxiuenlinia.dipta.cat/fotoweb/archives/5002-BOPT/Marques%20daigua/BOPT/Any%201940/BOPT_19401010.pdf.info#c=%2Ffotoweb%2Farchives%2F5002-BOPT%2F%3Bo%3D350%3F3%3D1940%2520-%25201949

¹⁴ Alfredo González-Ruibal, *Volver a las trincheras: una arqueología de la Guerra Civil Española*, (Madrid: Alianza, 2016), 24.

2. LA BATALLA DE L'EBRE

Coneguda com la batalla més violenta i decisiva de la Guerra Civil espanyola (1936-1939), la Batalla de l'Ebre va tenir lloc a la zona de les Terres de l'Ebre, deixant una forta empremta a les comarques de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta.

Fou una batalla llarga i de desgast que «va marcar un abans i un després en els combats contemporanis (...) un moment de transició entre la guerra de trinxeres, definida per la Primera Guerra Mundial, i la guerra convencional total, mòbil i aèria, definida en la Segona Guerra Mundial»¹⁵ que també va castigar durament la rereguarda, qui alhora jugava un paper clau en el desenvolupament del front. I és que «va ser durant la guerra civil espanyola i la segona guerra xino-japonesa quan es van aplicar per primera vegada de forma sistemàtica les noves estratègies bèl·liques»¹⁶. El conjunt de la població va patir les conseqüències d'una guerra total, la població i l'economia eren també objectius militars, i així ho demostren els bombardeigs en massa d'avions italians i alemanys sobre les poblacions.¹⁷

És per això que els 115 dies que va durar la batalla cal que siguin visualitzats i analitzats des d'un escenari que englobi una panoràmica internacional amb el seu marc polític, social, econòmic i d'avenços tecnològics. La Batalla de l'Ebre havia estat pensada per motius estratègics: per una banda, aturar la conquesta de València, i per l'altra allargar la guerra per tal que esclatés un conflicte a Europa contra les potències feixistes.¹⁸ La qüestió era resistir, del famós “*Resistir es vencer*” de Negrín, i la Batalla de l'Ebre fou l'exemple paradigmàtic per reforçar la confiança en el govern.

No obstant això, les qüestions internacionals no foren favorables. El Pacte de No-Intervenció, les decisions del Regne Unit i França vers Hitler, i, sobretot, la retirada de les Brigades Internacionals posaven en *jaque* la República, tot i la intervenció soviètica, considerada un dels mals majors de les democràcies occidentals.¹⁹ Un escenari que no

¹⁵ Francesc Xavier Hernández Cardona i Xavier Rubio Campillo, “La batalla de l'Ebre: Complexitat i co-evolució”, *Ebre38: Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, núm. 7, (2017): 172.

¹⁶ Ramon Arnabat Mata, “Barcelona 1938: Guerra aèria i Guerra total, *l'Avenç*, núm. 446, (2018): 47.

¹⁷ Sobre la guerra total i els bombardeigs a la zona de les comarques tarragonines: Ramon Arnabat i David Íñiguez, *Atac i defensa a la rereguarda: els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i les Terres de l'Ebre 1936-1939*, (Valls: Cossetània-URV, 2013).

¹⁸ Francesc Xavier Hernández Cardona i Xavier Rubio Campillo, “La batalla de l'Ebre...”: 175 – 176.

¹⁹ Sobre el Pacte de No-Intervenció, les Brigades i l'ajuda internacional a ambdós bàndols: Dimas Vaquero Peláez, 61-79; Manuel Raquena Gallego, 157-168; Francesc Bonamusa, 169-191; Marco Puppini, 195-214; i Werner G. Fischer, 227-244, dins *El pacte de la no intervenció: la internacionalització de la Guerra Civil espanyola*, Josep Sánchez Cervelló, ed., (Tarragona: Publicacions URV, 2009). Ricardo Miralles, 131-146;

entendríem sense les ajudes constants de l'Alemanya nacionalsindicalista, la Itàlia feixista i la dictadura de Salazar a Portugal al bàndol sollevat.

2.1 ANTECEDENTS

El cop d'estat del 17 de juliol de 1936 pretenia una revolta escalonada, violenta i ràpida, però els militars no previngueren la resistència d'un petit sector de l'exèrcit fidel al govern de la República i de les milícies obreres armades a les principals ciutats: Barcelona, Madrid, Màlaga, València i Sant Sebastià.²⁰

Els enfrontaments d'aquell mateix mes de juliol van deixar centenars de morts, i el triomf dels revoltats en les zones del nord-oest i sud peninsular, les Illes Canàries i Balears va veure's acompanyat d'una forta repressió irregular. El fracàs del cop d'estat desencadenà una cruenta guerra civil, sota la declaració d'estat de guerra en les zones on triomfà l'aixecament militar es produí una implacable militarització que es va traduir en la depuració: destitució, empresonament i freqüent afusellament d'autoritats civils, dirigents sindicals i partidistes afins al republicanisme reformista i a l'esquerra obrera i jornalera. Una tònica constant que es veurà durant la resta del transcurs de la guerra, com fou el cas d'Andalusia, massacrada per les tropes de Queipo el Llano.

La violència tenia la voluntat d'extermini i submissió implacable mitjançant una repressió estructural que va acumular milers de xifres, més de la meitat es produïren durant els primers mesos de la guerra. Les tortures i assassinats eren constants: «el terror caliente, ese que dejaba a los ciudadanos allí donde caían abatidos, en las cunetas de las carreteras, en las tapias de los cementerios, en los ríos, en pozos y minas abandonadas (...) la obediencia de la ley fue sustituida por el lenguaje y la dialéctica de las armas, por el desprecio a los derechos humanos y el culto a la violencia».²¹

La confusió i la distribució d'armes juntament amb la desestabilització de les institucions obria un procés de revolució a la rereguarda republicana, on militants de partits i sindicats emprendrien una repressió contra sectors militars, eclesiàstic, terratinents i burgesos. Fets que van comportar una mala reputació a la república per la

Marco Puppini, 171-188; Juan Miguel de Mora, 189-206, dins *La Batalla del Ebro: perspectivas y balance: actas del Congreso Internacional de Historia la Batalla del Ebro, 70 años después. Móra d'Ebre, 24-27 de julio 2008*, Josep Sánchez Cervelló, coord., (Tarragona, Arola, 2011).

²⁰ Julián Casanova, *República y guerra civil*, vol. 8., dins *Historia de España*, Josep Fontana i Ramón Villares (dirs.), (Barcelona: Crítica, 2007), 187.

²¹ Julián Casanova, *República y guerra civil...*, 200-201.

propaganda internacional. Per altra banda, s'organitzaven comitès de milícies antifeixistes, es formaven columnes de voluntaris per combatre l'aixecament militar a les zones on havia triomfat alhora que s'iniciaven les col·lectivitzacions de fàbriques i terres.²²

En l'anomenada “*zona nacional*”, per tal de cobrir el buit de la mort del general Sanjurjo i acabar amb la dispersió d'autoritat, es constituí a Burgos el 24 de juliol del 1936 la *Junta de Defensa Nacional*, dirigida per Cabanellas i integrada per bona part del conjurat revoltat, tot i que les operacions bèl·liques seguien en mans de tres militars: Mola al nord, Queipo al sud i Franco al capdavant de l'exèrcit d'Àfrica.

Els revoltats comptaven, a banda dels militars de l'exèrcit la majoria dels quals monàrquics alfonsins i en menor quantitat republicans conservadors, amb un exèrcit provinent d'Àfrica compost per tropes de la Legió, una força militar d'elit professional fundada per Millán Astray i preparada per a la guerra colonial, i les Forces Regulars Indígenes, com també carlins i falangistes.²³

Esa diversidad de sensibilidades había sido la razón del acuerdo entre los conjurados sobre el carácter neutral del pronunciamiento y la necesidad de establecer una dictadura militar más o menos transitoria, cuyo objetivo esencial era frenar las reformas gubernamentales y atajar la amenaza de revolución proletaria. (...) El universo ideológico del Movimiento insurreccional se circunscribía a tres ideas sumarias y comunes a todas las derechas conservadores hispanas: el nacionalismo español integrista e historicista, ferozmente opuesto a la descentralización autonomista o secesionista (...), la profesión de fe en un catolicismo identificado con la idea de cruzada “por Dios y por España” (...), y un virulento anticomunismo genérico que repudiaba tanto el comunismo *stricto sensu* como a sus cómplices, el socialismo, el anarquismo y el liberalismo democrático.²⁴

Davant la dicotomia entre la *Junta de Defensa Nacional* i el poder dels militars s'obrí un parèntesi de pressions per designar un comandament únic. És aquí on la figura de Francisco Franco pren rellevància, qui havia aconseguit ajuda de les potències feixistes europees en el creuament de les tropes africanes a la península i es dirigia ràpidament cap a Madrid. Amb l'alliberació de l'Alcàsser de Toledo, autèntica bomba propagandística

²² Julián Casanova, *República y guerra civil...*, 294-310.

²³ Julián Casanova, *República y guerra civil...*, 192-199.

²⁴ Enrique Moradiellos, *Historia mínima de la Guerra Civil española*, (Madrid: Turner Publicaciones, 2016), 116-119.

per al general, juntament amb la confiança per a la seua candidatura de Kindelán, Orgaz, Juan Yagüe, Nicolás Franco i Millán Astray, el 30 de setembre de 1936 fou nomenat *Jefe del Gobierno del Estado Español*²⁵, posteriorment *Jefe del Estado* i *Generalísimo de las fuerzas nacional de Tierra, Mar y Aire*.²⁶ Val a dir, però, que la candidatura de Franco havia estat pensada perquè fos una transició durant la guerra i que un cop finalitzada s'instauraria la monarquia, com pensaven Orgaz i Kindelán, acèrrims monàrquics alfoncins, tensions que es varen produir posteriorment en la cúpula franquista iniciada la dictadura. I és que Franco digué assumir i interioritzar que ell havia arribat al poder i pensava romandre-hi molt de temps.

Els engranatges del règim començaven a moure's, es crearen organismes i càrrecs com una *Junta Técnica del Estado*, pensants més com uns elements provisionals fins a la presa de Madrid, però la guerra s'allargaria tres anys més. A falta de govern, estat i lleis, s'anirien fent i desfent organismes al voltant de Franco on l'essència era l'administració militar. Al cap i a la fi, el règim franquista era fruit d'un context de guerra i l'escenari pel qual Franco aconseguí el seu enorme grau d'acumulació de poder personal, militar i polític.²⁷

Els primers mesos de la guerra en la zona republicana, durant la presidència de José Giral, van estar marcats per la resistència, les milícies i la revolució fins a l'entrada de Largo Caballero el 4 de setembre del 1936, el primer obrer en presidir el govern amb una coalició de tots els sectors d'esquerres, inclosa la CNT, qui va dur a terme «la reconstrucción del Estado, la militarización de las milicias, el control y enfriamiento de la revolución y la centralización del poder»²⁸. Ara bé, les dissidències entre els sectors de la República cada cop eren més latents a la vegada que les tropes de Franco, davant la impossibilitat d'assaltar Madrid, iniciaven un gir estratègic, emprendre una guerra de desgast a la resta de fronts, fet confirmava una llarga guerra total. El punt de ruptura del delicat equilibri republicà esclataria el 3 de maig de 1937, amb els successos de maig de Barcelona. Els fets de maig suposaven la derrota dels partidaris de la revolució, a partir d'ara s'havia de fer la guerra i no pas la revolució. El POUM es dissolgué, la CNT i la

²⁵ Decreto 138, Burgos 30 de septiembre 1936, Presidencia de la Junta de Defensa Nacional (*Boletín Oficial de la Junta de Defensa Nacional de España* 32), 1-2.

²⁶ Julián Casanova, *República y guerra civil...*, 340-345.

²⁷ Joan Maria Thomàs i Andreu, "La configuración del franquismo. El partido y las instituciones", *Ayer*, núm. 33, (1999): 41 – 64.

²⁸ Julián Casanova, *República y guerra civil...*, 293.

UGT s'apartaren del front i es formà nou Govern. Largo Caballero fou destituït per Juan Negrín en la presidència, qui des de llavors fins a acabar la guerra se centrà fortament a fer front al pacte de no-intervenció amb un PCE cada vegada més fort.

Aprofitant l'avinentsa, la Falange i la Comunió Tradicionalista van tenir un espectacular creixement com a partits compromesos amb la guerra. La seua estructura paramilitar va consolidar una organització de voluntaris per formar combatents i unitats a la rereguarda des de serveis de premsa i propaganda, seccions femenines per administrar atenció al front i a les famílies, com també organitzacions juvenils.²⁹ En aquell context i durant el mateix 1937 en la *zona nacional* es produiria la unificació. Franco absorbiria Falange i Comunió Tradicionalista mantenint l'ideari i organització interna de la FE de las JONS, sota el nom de la nova entitat FET y de las JONS, esdevenint nou cap nacional. La creació del Partit Únic com a partit de masses, en bona part instada per l'home de confiança de Franco, el *cuñadísimo* Serrano Suñer, iniciava un procés de feixistització del règim. Aquest fet avivaria les disputes en les cúpules del règim, com el conegut «caso Hedilla» que desembocà una lluita interna entre els sectors falangistes que, en certa manera, facilitaren a Franco apropiarse del partit.³⁰ A finals d'aquell any el règim es constituïa amb una forta estructura militar, una *Junta Técnica* i un Partit Únic amb Estatuts, *Consejo Nacional* i *Junta Política* en el qual s'aniria organitzant una mena d'Estat paral·lel al que seria, ja a principis de 1938, el Primer Govern Franquista.³¹

Paral·lelament, les operacions bèl·liques seguien. El fracàs en la conquesta de Madrid per part dels sollevats va posar el punt de mira sobre el nord, zona aïllada i importantíssima en la indústria siderometal·lúrgica. La campanya va ser acompanyada per bombardejos massius de la Legió Còndor (Gernika, 26 d'abril), i tot i les ofensives republicanes a Brunete i Belchite, les tropes franquistes i la seua superioritat material, gràcies a l'ajuda internacional i ara augmentada amb de la indústria, arrasaven per allí on passaven.³²

²⁹ Joan Maria Thomàs i Andreu, *La Falange de Franco: fascismo y fascistización en el régimen franquista (1937-1945)*, (Barcelona: Plaza & Janés, 2001), 126-210; Joan Maria Thomàs i Andreu, *Los fascismos españoles*, (Barcelona: Ariel, 2019), 123-140.

³⁰ Joan Maria Thomàs i Andreu, *Los fascismos españoles*, 140-168.

³¹ Julián Casanova, *República y guerra civil...*, 350-356.

³² Paul Preston, *La guerra civil española*, 3ª ed., (Barcelona: Ensayo historia, 2004), 185-192.

Segons Fontana «la marxa de la guerra era desastrosa»³³, i és que la pèrdua del nord d'Espanya la tardor del 1937 i de Terol per part de la República (desembre de 1937-febrer de 1938) comportarien l'ofensiva franquista d'Aragó i la seua ocupació, la del sud-est de Catalunya i la del nord de València. A principis d'abril les tropes franquistes arribaven a Gandesa, el dia 3 a Móra d'Ebre i l'endemà a Lleida. Ocuparen Balaguer, Camarasa i Tremp, els embassaments del Pirineu amb les seues importants centrals hidroelèctriques, i el 15 d'abril les forces franquistes arribaven a Vinaròs. La zona de la Mediterrània quedava dividida i Catalunya aïllada del territori republicà fins al 10 de febrer de 1939 que quedà completament ocupada per l'exèrcit franquista.³⁴

La resistència i ofensiva republicana a la zona del Pirineu amb la Bossa de Bielsa (abril-juny 1938), la zona del riu Segre-Noguera Pallaresa amb la Batalla del Segre (abril 1938 – gener 1939) i la zona de l'Ebre, amb la voladura dels ponts d'Amposta, els tres ponts de Tortosa, el de Móra d'Ebre, el de la línia de ferrocarril de Garcia i tots els passos de barca que tenien els pobles veïns, evitaven l'avanç franquista sobre Catalunya.³⁵ La situació preveia una ocupació imminent a causa de la crisi política interna del Govern de la República i l'esgotament de les tropes republicanes, però Franco decidí girar cua i centrar-se en València, deixant de banda la conquesta de Catalunya davant l'opinió adversa dels seus companys i generals més estratègics, «maniobra que no consigue los resultados deseados: la primera línea de penetración, por la costa, solo alcanza Castellón; la segunda, desde Teruel, se detiene en la línea Viver-Segorbe. Ninguna alcanza la estratégica Sagunto, puerta de entrada a Valencia».³⁶

Decisió que ha comportat diverses interpretacions historiogràfiques. Considerar la maniobra com un fet polític per fer «d'una banda, una neteja a fons dels seguidors i defensors de l'antipàtria, i per l'altra, augmentar el seu ascendent sobre els generals que formaven la cúpula militar (...) el que ell volia era aixafar l'enemic, al cost que fos, doblegar per sempre més l'antiEspanya, i de pas, establir un govern autoritari de llarga

³³ Josep Fontana, *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*, 11^a ed., (Vic: Eumo editorial, 2014), 360.

³⁴ Josep Termes Ardèvol, coord., *De la revolució de setembre a la fi de la Guerra Civil (1868 – 1939)*, VI vol., 3^a ed., dins *Història de Catalunya*, Pierre Vilar dir., (Barcelona: edicions 62, octubre 1989), 416.

³⁵ Josep Munté i Mateu, *La batalla dels ponts: L'altra batalla de l'Ebre*, (Barcelona: Fullcolor Printcolor SL, 2015), 55-56.

³⁶ Jesús Jiménez Zaera, "De Teruel al Ebro. Antecedentes de la batalla decisiva", *Desperta Ferro: 1938. La batalla del Ebro*, 3^a ed., núm. 3., (2020): 8.

durada»³⁷, hipòtesi que comparteix també Paul Preston³⁸. Mentre que altres³⁹, com Hugh Thomas⁴⁰, apunten que Franco volia evitar tensions amb França si aquest ocupava Catalunya i arribava a la frontera, a més, les qüestions estratègiques consideraven que el front del sud estava menys protegit orogràficament, ja que no els separava un riu com l'Ebre.⁴¹

Les tropes republicanes situades a Catalunya van tenir temps per prendre aire i reorganitzar-se. El 13 d'abril es mobilitzaven les lleves del 27, 28 i 41, aquesta última coneguda com la lleva del biberó.⁴² A finals d'abril eren cridats per a fortificacions els reemplaçaments del 26 al 22 d'uns sectors professionals concrets⁴³ i a finals de maig es cridaven a lleves tots els reemplaçaments del 25 i 26⁴⁴ i els llicenciats en medicina i cirurgia del 26 al 23.⁴⁵ Per a finals de setembre ja s'havien mobilitzat tots els reemplaçaments del 24 i 23, i per a fortificacions els del 21 al 19 d'uns sectors professionals concrets.⁴⁶ Totes aquestes lleves eren enviades als Centres de Reclutament, Mobilització i Instrucció (CRIM), dels quals sis estaven ubicats a Catalunya: Girona, Barcelona, Tarragona, Manresa, Terrassa i Berga, i dels qui depenien els diversos camps d'instrucció.⁴⁷

El 15 d'abril de 1938 es formava l'Agrupació Autònoma de l'Ebre composta pel V i XV Cossos d'Exèrcits amb l'objectiu d'evitar el creuament del riu Ebre per les tropes franquistes, mentre que l'exèrcit de l'Est s'encarregà de l'ofensiva del Segre fins a la

³⁷ Josep Sánchez Cervelló i Pere Clua Micola, *La Batalla de l'Ebre: un riu de sang*, (Gandesa: Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre, 2005), 20-21.

³⁸ Paul Preston, *El Holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después*, (Barcelona: Debate, 2011), 603.

³⁹ Hi ha un recull de diversa historiografia que apunta per aquesta hipòtesi a: Daniel Arasa, *El Ebro en llamas: claves políticas, militares y diplomáticas de la batalla más cruel de la guerra civil*, (Maçanet de la Selva: Gregal, 2017), 57-69.

⁴⁰ Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, (New York: Harper&Row, 1963), 532-543.

⁴¹ Juan Carlos Laviana, Díaz, ed., "La campaña de Levante (junio 1938)", núm. 26, de *La Guerra Civil Española mes a mes*, (Madrid: Unidad editorial, 2005), 7 – 21.

⁴² Decreto, 13 Abril 1938, Ministerio de Defensa Nacional (*Gaceta de la República*, núm. 103), p. 282.

⁴³ Decreto, 23 Abril 1938, Ministerio de Defensa Nacional (*Gaceta de la República*, núm. 113), p. 463; Circular, 25 Abril 1938, Ministerio de Defensa Nacional (*Gaceta de la República*, núm. 115), pp. 502 i 503.

⁴⁴ Decreto, 28 Mayo 1938, Ministerio de Defensa Nacional (*Gaceta de la República*, núm. 148), pp. 1075-1076.

⁴⁵ Decreto, 27 Mayo 1938, Ministerio de Defensa Nacional (*Gaceta de la República*, núm. 147), p. 2056.

⁴⁶ Decreto i Orden Circular, 14 septiembre 1938, Ministerio de Defensa Nacional (*Gaceta de la República*, núm. 257), pp. 1237-1240.

⁴⁷ Orden Circular, 16 Mayo 1938, Ministerio de Defensa Nacional (*Gaceta de la República*, núm. 136), pp. 897-898; Francesc Closa i Salinas, "La instrucció militar republicana durant la guerra civil espanyola (1937-1938): el cas català", *Ebre38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, núm. 3., (2008): 119-138.

frontera, el seu fracàs, però, va redefinir l'exèrcit republicà situat a Catalunya. El 29 de maig es creava el Grup d'Exèrcits de la Regió Central (GERO) amb la responsabilitat de defensar el front i instruir els Exèrcits de l'Est i de l'Ebre, aquest últim fruit de la dissolució de l'Agrupació Autònoma de l'Ebre el dia 30, assumint el V, XII i XV Cossos d'Exèrcits.⁴⁸ Aquests exèrcits estaven compostos per divisions d'infanteria formades per tres Brigades Mixtes:

constaban de cuatro Batallones de Infantería, organizados sobre la base de cinco compañías: cuatro de Fusileros-granaderos de tres Secciones con tres Pelotones cada Sección, y cada Pelotón de tres Escuadras (dos de fusileros-granaderos y una de fusil-ametrallador), y una Compañía de Ametralladoras con dos Secciones de dos Pelotones con dos máquinas cada Pelotón. Tenía, además, una Sección de Máquinas de Acompañamiento (Morteros, de los cuales sólo casualmente se disponía de alguno en contadísimos Batallones) y otra de antitanques, que jamás pasó de ser una mera aspiración por su escasísimo número en todo nuestro Ejército. Aparte, naturalmente, de su Plana Mayor, la Brigada disponía de los correspondientes servicios (Transmisiones, Sanidad, Tren de Combate, etc.), pero organizados más tendiendo a las posibilidades reales que a las previsiones de los esquemas de organización.⁴⁹

A mitjans de juny l'Exèrcit de l'Ebre rebia les seues primeres instruccions per preparar l'ofensiva de l'Ebre⁵⁰. S'havia d'entrenar i instruir als cossos d'exèrcit, preparar-los per a l'ofensiva i el creuament del riu, a més «d'adoctrinar els combatents políticament i elevar així llur moral de combat».⁵¹ Durant el mes de juliol la preparació s'intensificà, els enginyers de l'Exèrcit de l'Ebre s'encarregaven d'estudiar i preparar les comunicacions del riu Ebre: camins, carreteres i sobretot, la peça clau per al creuament del riu al llarg de tota la batalla de l'Ebre, la construcció de ponts i passarel·les per alimentar el front gràcies als batallons de pontoners. Josep Munté destaca al llarg dos tipus d'elements de pas: els continus, barques, bots i comportes; i els discontinus, passarel·les lleugeres per a la infanteria, ponts d'avantguarda i ponts de fusta i metàl·lics per a càrregues pesades.⁵² Elements que foren protegits per artilleria antiaèria de la DECA, que s'instal·laren al llarg de la vora esquerra del riu Ebre amb grups de bateries antiaèries i companyies de

⁴⁸ AGMAV, C.602, 1, "Ordenes generales del Ejército del Ebro", p. 1.

⁴⁹ Julián Henríquez Caubín, *La Batalla del Ebro: Maniobra de una División*, (Guadalajara: Silente, 2009), 53.

⁵⁰ Manuel Tagüeña Lacorte, *Testimonio de dos guerras*, (Mèxic D.F: Oasis, 1973), 199.

⁵¹ Josep Munté i Mateu, *La batalla dels ponts. L'altra batalla de l'Ebre*, 26.

⁵² Josep Munté i Mateu, *La batalla dels ponts. L'altra batalla de l'Ebre*, 70-89.

metralladores al sector de Flix-Móra la Nova que arribava fins a Ginestar, a més de proporcionar suport d'artilleria a la vora del front durant el transcurs de la batalla al sector Pinell-Gandesa-Vilalba dels Arcs.⁵³

Per altra banda, els serveis d'espionatge amb nedadors experts s'encarregaren d'analitzar i recollir informació referent a la banda dreta del riu, tant la seua orografia com la situació de les tropes franquistes. Encara que també soldats franquistes es van infiltrar en la zona republicana.⁵⁴

La clau de l'operació era travessar el riu Ebre per diversos punts on cada divisió tindria els seus propis objectius amb la missió d'enllaçar-se i fixar un cap de pont a la ciutat de Gandesa com a nus de comunicacions. El XV Cos d'Exèrcit s'encarregava de passar el riu entre Mequinensa i Ascó, mentre que el V Cos ho havia de fer per la resta del sud de l'Ebre. Recalcar que el disseny de l'ofensiva tenia previstes tres accions: una acció principal al sector centre de l'Ebre, que compren la comarca de la Ribera d'Ebre i una petita part del Baix Ebre amb la finalitat d'arribar a Gandesa; una acció secundària «con objeto de atraer fuerzas y desorientar el enemigo», l'una a Mequinensa i l'altra a Amposta, realitzades per la 42ª Divisió i una brigada de la 45ª respectivament; i una de complementària per l'Exèrcit de Maniobra a la zona valenciana.⁵⁵

Segons l'Ordre General d'Operacions núm. 2 del 22 de juliol la batalla s'havia de dur a terme en quatre fases: la primera, travessar el riu de nit per diversos punts estratègics; la segona, ocupar la banda dreta del riu assegurant-se Gandesa fins a arribar a Calaceit, Bot i Horta; la tercera, en cas de complir-se les anteriors, l'ofensiva havia de continuar fins a l'antiga línia fortificada de Matarranya i connectar amb Vinaròs; i la quarta segons com avancés la tercera fase i les indicacions dels superiors.⁵⁶ Podem visualitzar el disseny d'aquesta ofensiva republicana en un mapa produït per la secció d'operacions de *l'Estado Mayor del Ejército de Tierra*.⁵⁷

⁵³ Vera de Leito, Antonio; Vera de Leito Aparici, Jorge, *Defensa antiaèria republicana (1936 – 1939): Artillería y refugios (algo de valor)*, (Requena: Jorge Vera de Leito Aparici, 2000), 128-163.

⁵⁴ Daniel Arasa, *El Ebro en llamas: claves políticas, militares y diplomáticas de la batalla más cruel de la guerra civil*, 114.

⁵⁵ AGMAV, C.603, 14, "Directivas del Estado Mayor de la Subsecretaría del Ejército de Tierra del Ministerio de Defensa Nacional al Estado Mayor del Ejército del Ebro sobre el proyecto del plan de operaciones del Ejército del Ebro".

⁵⁶ AGMAV, C. 603, 20, "Órdenes de operaciones del Ejército del Ebro. Julio 1938 a enero 1939".

⁵⁷ Visualitzar l'Annex A) Gráfico correspondiente a las directivas n°1 y 2 de fechas 15 y 17 VII 1938.

2.2 ELS 115 DIES

Per la importància que tindrà la composició i els moviments militars de l'exèrcit de l'Ebre per tal d'entendre el seguiment realitzat als protagonistes d'aquesta petita investigació, crec pertinent traçar un esquema dels dos exèrcits que van intervenir en la Batalla de l'Ebre.⁵⁸

Exèrcit de l'Ebre

XV Cos d'Exèrcit, tinent coronel Manuel Tagüeña Lacorte:

- 35ª Divisió, major Pedro Mateo Merino: 11^a, 13^a, i 15ª Brigada Mixta
- 3ª Divisió, major Domingo García: 31^a, 33^a, i 60ª Brigada Mixta
- 42ª Divisió, major Manuel Álvarez Álvarez: 226^a, 227^a i 59ª Brigada Mixta

V Cos d'Exèrcit, tinent coronel Enrique Líster Forján:

- 11ª Divisió, major Joaquín Rodríguez López: 1^a, 9^a, i 100ª Brigada Mixta
- 46ª Divisió, major Valentín González: 10^a, 37^a, i 101ª Brigada Mixta
- 45ª Divisió Internacional, tinent coronel Hans Khale: 12^a, 14^a La Marsellesa, i 139ª Brigada Mixta.

XII Cos d'Exèrcit, tinent coronel Etelvino Vega:

- 16ª Divisió, major Manuel Mora: 23^a, 24^a i 149ª Brigada Mixta
- 44ª Divisió, major Ramón Pastor Llorens: 140^a, 144^a, i 145ª Brigada Mixta

XVIII Cos d'Exèrcit, tinent coronel Enrique Jurado Barrio:

- 27ª Divisió, major Marcelino Usatorre Royo: 122^a, 123^a, i 124ª Brigada Mixta
- 60ª Divisió, major Manuel Fernández Martín: 95^a, 84^a, i 224ª Brigada Mixta

XXIV Cos d'Exèrcit, tinent coronel Jesús Pérez Salas:

- 43ª Divisió, major Ángel Beltrán Casañas: 72^a, 102^a, i 130ª Brigada Mixta

El XII, XVIII i XXIV Cossos d'Exèrcits quedaven com a reserves del V i XV, protagonistes de l'inici de la batalla en el creuament del riu. A més, comptaven amb les Brigades Internacionals organitzades entre la 45^a i 35ª Divisions; tanmateix, «una parte importante de los miembros eran ya españoles. Es más, a finales de septiembre de 1938 fueron retirados los extranjeros, con lo que a partir de entonces y hasta la finalización de

⁵⁸ Josep Sánchez Cervelló i Pere Clua Micola, *La Batalla de l'Ebre: un riu de sang*, 23-28; Daniel Arasa, *El Ebro en llamas: claves políticas, militares y diplomáticas de la batalla más cruel de la guerra civil*, 107-113; Carlos Engel, *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército Popular de la República 1936-1939*, 2^a ed, (Madrid: Almena Ediciones, 2005).

la batalla estas brigadas estaban formadas casi exclusivamente por españoles aunque seguían denominándose Internacionales». ⁵⁹

Exèrcit Franquista

Cos d'Exèrcit Marroquí, general Juan Yagüe

- 50ª Divisió, coronel Luis Campos Guereta
- 13ª Divisió, general Fernando Barrón Ortiz
- 15ª Divisió, coronel Francisco García Escánez
- 105ª Divisió, coronel Natalio López Bravo

Cos d'Exèrcit del Maestrat, tinent general Rafael García Valiño

- 1ª Divisió de Navarra, coronel Mohammed ben Mizzian
- 4ª División de Navarra, general de brigada i coronel Camilo Alonso Vega
- 74ª Divisió, coronel Pablo Arias Jiménez
- 82ª Divisió
- 84ª Divisió
- 102ª Divisió, coronel Antonio Castejón Espinosa

Les divisions franquistes estaven formades per dues o quatre brigades compostes per diversos batallons que prenen el nom segons la seua composició, és a dir, si eren regulars s'anomenaven *tabores*, en el cas de la Legió eren banderes, també eren banderes els voluntaris falangistes i finalment els terços dels carlins. Cada batalló estava format, com l'Exèrcit Popular de la República, de quatre companyies de fusellers i una de metralladores; encara que l'exèrcit franquista era molt més flexible. ⁶⁰

2.2.1 EL CREUAMENT DEL RIU EBRE

A un quart d'una de la matinada del 25 de juliol de 1938 barques silencioses travessaven el riu Ebre per la zona de Mequinensa, Riba-roja d'Ebre, Flix, Ascó, Miravet, Benifallet i Amposta, la batalla de l'Ebre havia començat.

La 3ª Divisió va passar el riu per la zona de Riba-roja i Flix amb la missió d'arribar a la Poble de Massalua, la Fatarella i enllaçar amb la 35ª Divisió a la carretera de Villalba a Gandesa, tanmateix, la forta resistència franquista, la indisponibilitat telefònica i un

⁵⁹ Daniel Arasa, *El Ebro en llamas: claves políticas, militares y diplomáticas de la batalla más cruel de la guerra civil*, 111.

⁶⁰ Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, (Barcelona: RBA, 2006), 66.

malentès entre els mateixos efectius republicans van endarrerir els objectius. Per altra banda, la 35ª Divisió creuava per Ascó direcció Camposines amb l'objectiu d'arribar a Gandesa i enllaçar-se amb la 11ª Divisió. Mentre que les seues brigades 13 i 15 avançaven ràpidament, conquerint Corbera i presentant-se davant Gandesa la mateixa tarda del dia 25 de juliol, l'11ª brigada es va trobar resistència direcció a La Fatarella, sense poder seguir els passos de la seua divisió ni enllaçar amb la 3ª Divisió a mà dreta. Alhora, la 11ª Divisió passava el riu per Illetes, entre Ginestar i Miravet, muntant les passarel·les que permetrien creuar la resta de la divisió i encaminar-se direcció Gandesa fent-se amb Miravet, Benissanet, Móra d'Ebre, població que no fou conquerida fins a l'endemà, el Pinell, i les serres de Pàndols i Cavalls. A la seua esquerra la 46ª Divisió va creuar per Benifallet seguint el curs del riu Canaletes i ocupant Pinell aconseguí enllaçar-se amb la 11ª Divisió a la Serra de Pàndols.⁶¹

En les maniobres secundàries, l'ofensiva de la 42ª Divisió a Mequinensa havia estat també un èxit, mentre que el batalló de la 14 Brigada Internacional que havia creuat Amposta fou liquidat el mateix dia per tropes de la 105ª Divisió franquista.

Tot i el gran avanç republicà, el general Yagüe situat sobre Gandesa, conscient de la magnitud de l'ofensiva, va demanar més tropes franquistes per fer front a l'ofensiva republicana, «[Franco] envió a la mayor parte de su aviación para hostigar las fuerzas republicanas de Ebro, paralizó la ofensiva sobre Valencia y ordenó el traslado inmediato de las divisiones 4^a, 82^a, 84^a, 74^a y 102^a». ⁶² L'ofensiva agafava desprevingut a l'exèrcit franquista, havia assolit arribar ràpidament fins Gandesa, encara que no conquerir-la, i alhora paralitzava la conquesta sobre València. L'ofensiva inicial de l'Ebre havia estat pràcticament un èxit.

2.2.2 ESTABILITZACIÓ DEL FRONT I CONTRAATAC A PÀNDOLS

La ràpida defensa de la ciutat de Gandesa alimentada per més divisions franquistes enviades des dels altres fronts juntament amb l'escassetat de recursos que què disposava l'Exèrcit Popular van dificultar assolir l'objectiu principal. Els últims dies de juliol i

⁶¹ Josep Sánchez Cervelló i Pere Clua Micola, *La Batalla de l'Ebre: un riu de sang*, 34-43. Per al seguiment del XV Cos de l'Exèrcit, en especial de la 35ª Divisió, és molt complert el llibre del cap de l'Estat Major de la divisió, el coronel Julián Henríquez Caubín, *La batalla del Ebro: Maniobra de una División*.

⁶² Daniel Arasa, *El Ebro en llamas: claves políticas, militares y diplomáticas de la batalla más cruel de la guerra civil*, 134.

primers d'agost es van concentrar totes les maniobres militars sobre Gandesa⁶³, i tot i la incorporació de reserves republicanes de la 16^a i 27ª divisions, l'objectiu era militarment impossible i el dia 2 d'agost els republicans passaven a la defensiva «que conduzca a defender el terreno conquistado, desgastar al enemigo por medio de esa defensiva enérgica, y retener a las fuerzas contrarias con frecuentes acciones locales».⁶⁴

La batalla de l'Ebre es va estabilitzar en un front entre la Fatarella, Villalba, el creuament de Camposines, Corbera, i les Serres de Cavalls i Pàndols. A partir de llavors i fins al final l'exèrcit franquista passava a l'ofensiva i l'exèrcit de l'Ebre s'atrinxerava sobre el terreny a la defensiva. La batalla ha estat esquematitzada seguint les contraofensives franquistes mitjançant una tàctica emprada ja durant la Primera Guerra Mundial: atac amb l'artilleria i ocupació amb la infanteria. En aquest aspecte és important destacar l'orografia de la zona on es desenvoluparà la batalla, ja que tot i la forta intervenció de l'artilleria, el terreny dificultava les maniobres de la infanteria. Aquestes contraofensives foren parcials i s'anaven concentrant en diversos sectors en concret. La primera setmana d'agost els franquistes iniciaven la primera sobre Mequinensa, però no fou fins a la setena contraofensiva sobre de Cavalls i Pàndols a finals d'octubre que aconseguïren trencar la línia defensiva republicana.⁶⁵

La contraofensiva sobre Mequinensa tenia com a objectiu eliminar la bossa republicana per tal de centrar-se en el sector principal de Gandesa. El 6 d'agost l'artilleria i els bombardejos aeris iniciaven la contraofensiva, tot seguit, la infanteria de la 50ª Divisió assaltava les posicions republicanes. Desmembrada, la 42ª Divisió republicana es retirava a l'altra banda del riu, a Margalef, per reorganitzar-se, havent patit milers de baixes.⁶⁶

Desmantellada la bossa de Mequinensa, la segona contraofensiva sobre Pàndols tenia la missió de conquerir la serra i el Pinell de Brai, tallar la carretera de Gandesa-Tortosa, i, si era possible, encerclar la serra de Cavalls pel darrere i deixar els republicans dividits. La matinada del 10 d'agost batallons de requetès de la 4^a de Navarra assaltaven Pàndols amb l'ajuda de l'artilleria i bombardeigs de l'aviació sobre les posicions republicanes de

⁶³ Segons l'ordre d'operacions amb motiu: «*ataque a fondo, decidido, enérgico y resuelto a fin de lograr la caída y ocupación de Gandesa*» a Julián Henríquez Caubín, *La batalla del Ebro: Maniobra de una División*, pp. 480-485.

⁶⁴ AGMAV, C. 603, 20, p. 40, «Órdenes de operaciones del Ejército del Ebro. Julio 1938 a enero 1939».

⁶⁵ Daniel Arasa, *El Ebro en llamas: claves políticas, militares y diplomáticas de la batalla más cruel de la guerra civil*, 198.

⁶⁶ Francesc Garcia Grau, *Un de la Lleua del Biberó: Memòries, fets i esdeveniments*, (Tarragona: MSPublishers, 2018), 34-35.

l'11^a. Tot i que la 4^a de Navarra aconseguí fer-se amb una part de Pàndols, l'objectiu de l'ofensiva fracassà. Ambdós exèrcits van haver de reorganitzar-se per la gran quantitat de baixes i esgotament de les tropes: la divisió navarresa fou rellevada per la 84^a, i la 11ª Divisió republicana per la 35^a.⁶⁷

2.2.3 CONTRAATAAC DES DE VILALBA DELS ARCS

El 19 d'agost s'iniciava la tercera contraofensiva franquista des de Vilalba dels Arcs direcció Puig Gaeta, al nord entre Vilalba i la Fatarella, i Punta Targa o Quatre Camins, entre Vilalba i Gandesa, amb l'objectiu d'avançar direcció Camposines-Corbera i tallar les comunicacions republicanes d'aquella zona.

Mentre els bombardeigs aeris i les riuades artificials intentaven destrossar les comunicacions republicanes provinents de l'altra banda del riu Ebre, l'artilleria s'encarregava d'abatre les posicions de la 3^a, 60^a, 16^a i 27ª divisions republicanes que s'havien atrinxerat en aquella àmplia zona. Després, les divisions franquistes, la 82^a, 74^a i 13^a, atacaven amb la infanteria, però xocaren amb la forta resistència republicana que havia tingut temps de construir línies de filferro, nius de metralladores, refugis i trinxeres connectades entre elles formant un conjunt esglaonat de línies de defensa.

Fins al 27 d'agost la zona entre Vilalba i Corbera es va veure immersa en un camp de batalla en què divisions franquistes atacaven i ocupaven cotes estratègiques durant el dia i a la nit les tropes republicanes contraatacaven i les recuperaven. Finalment, la contraofensiva franquista aconseguia Puig Gaeta, però es quedà a les portes de Corbera, fracassant així l'objectiu de l'ofensiva.⁶⁸

2.2.4 CONTRAATAACS FINS A CAMPOSINES I RETIRADA DE LES BRIGADES INTERNACIONALS

Entre principis de setembre i mitjans d'octubre Franco, que s'havia traslladat a Coll del Moro, a la vora de Gandesa, per poder observar la batalla. Des d'allí ordenà tres ofensives més després de reorganitzar el seu exèrcit de la següent manera: el Cos d'Exèrcit

⁶⁷ Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, 163-183; Daniel Arasa, *El Ebro en llamas...*, 199-201; Josep Sánchez Cervelló i Pere Clua Micola, *La Batalla de l'Ebre...*, 44-48.

⁶⁸ Daniel Arasa, *El Ebro en llamas...*, 204-205.

Marroquí a càrrec de Yagüe s'encarregava de la 4^a de Navarra, la 50^a, 82^a, 152^a i 13ª divisions; i el Cos d'Exèrcit del Maestrat encapçalat per Rafael García Valiño s'encarregava de la 1^a de Navarra, la 74^a i la 84ª divisions.⁶⁹

La quarta, el 3 de setembre, pretenia conquerir Corbera d'Ebre i les valls de les serres de Cavalls i la Vall la Torre partint des de Gandesa, i, com sempre, primer intervenia l'artilleria i l'aviació per passar a ocupar el terreny la infanteria. Tot i la forta resistència de les divisions republicanes situades en aquella zona, la 43ª des de les altures de Cavalls, i la 27^a i 16ª divisions i la brigada 135 de carabiners defensant Corbera, el 4 de setembre perdien la població. Davant l'avanç franquista a la zona i la pèrdua de Corbera per part de la 1^a i 4^a de Navarra, i la 13^a i 74ª divisions franquistes, els republicans reorganitzaven el front incorporant les divisions que es trobaven en descans, la 35^a, la 42^a, la 44^a, la 46^a i la 45ª per defensar la Vall de la Torre direcció Camposines-Móra.⁷⁰

La cinquena contraofensiva franquista del 14 de setembre tenia com a objectiu arribar a Camposines per posteriorment ocupar les serres de Cavalls i Pàndols, però l'ofensiva franquista ni tan sols aconseguí arribar a l'objectiu; tanmateix, l'artilleria i el bombardeig fou tan ferotge sobre la punta del Cucuc (entre Camposines i la Fatarella aproximadament) que permeté la seua ocupació per part de la infanteria franquista i també d'una part de les posicions enfront de Cavalls. La sisena contraofensiva franquista la primera setmana d'octubre mantingué les mateixes característiques que la resta d'ofensives, atac d'artilleria i posterior intent d'ocupació per la infanteria, aquest cop concentrada en la Vall de la Torre direcció Camposines per la 82^a i 53ª divisions franquistes que rellevaren la 1^a de Navarra i la 13ª respectivament degut al seu esgotament. A la vegada que la 35^a i 45ª divisions republicanes eren també retirades de la línia de front substituïdes per la 46^a i la 42ª divisions amb el suport de la 44^a a mà dreta encarregades de defensar Camposines i a mà esquerra per la 43ª que defensava les altures de Cavalls i part de Pàndols. En aquesta sisena ofensiva les tropes de Franco arribaven a Camposines i cotes estratègies de la Vall de la Torre.

Tot i els relleus, l'avanç franquista era molt lent, les ofensives costaven molt cares a Franco. El front de l'Ebre era un desgast total, ja que la duresa dels combats deixava fetes pols les tropes en un terreny que dificultava encara més els moviments militars.

⁶⁹ Daniel Arasa, *El Ebro en llamas...*, 207-219.

⁷⁰ Josep Sánchez Cervelló i Pere Clua Micola, *La Batalla de l'Ebre...* 58-59.

Paral·lelament, a finals de setembre la situació internacional empitjorava, el 21 de setembre Negrín ordenava retirar les Brigades Internacionals com a estratègia política perquè Alemanya, Itàlia i Portugal retiressin les ajudes a Franco i les democràcies europees deixessin de banda la política d'apaivagament. En aquelles dates Europa es trobava en plena crisi internacional, i quan tot semblava un aire d'esperança per a la República pel possible esclat d'una guerra a Europa, el 27 de setembre es firmava el Pacte de Munic en què les potències lliuraven els Sudets a Hitler.⁷¹

2.2.5 L'ÚLTIMA CONTRAOFENSIVA FRANQUISTA

Per a finals de 1938 la República arraconada, el país immers en la misèria de la guerra i les tropes enfonsades als dos fronts que tenia oberts, l'un al centre-sud i l'altra a l'Ebre, sense gairebé efectius, tropes esgotades, escàs material bèl·lic i una moral que anava decaient a mesura que eren castigats durament pels franquistes.

La cúpula de Franco i ell mateix, essent conscients que l'Ebre no es guanyava sense fer front al punt clau dels republicans que eren les serres de Cavalls i Pàndols, decidiren modificar la tàctica militar emprada fins aleshores. Ara ja no es trituraria amb l'artilleria les posicions republicanes per després enviar la infanteria. I és que per fer caure Cavalls l'exèrcit de Franco en l'última contraofensiva del 30 d'octubre de 1938 decidia que

la infantería avanzará hasta quedar cerca de las posiciones republicanas mientras estas son machacadas por la artillería y, por tanto, sus defensores están agazapados en el fondo de sus refugios. Cuando los infantes atacantes hayan llegado a la línea fijada para el asalto, quizá solo a un centenar de metros de los parapetos enemigos, entonces parará en seco el fuego artillero y los infantes saltarán a toda velocidad hacia las posiciones republicanas a fin de no dar apenas tiempo de reaccionar a sus defensores.⁷²

Mentre es bombardejava i s'amartellava des de Faió fins a les serres de Pàndols i Cavalls, tropes de la 1^a de Navarra, i la 74^a, 82^a i 84ª divisions franquistes s'enfilaven per Pàndols i Cavalls on durant tot el dia es concentrà la quantitat més gran de projectils fins aleshores. Aquell mateix dia la 1^a de Navarra coronava les crestes de Cavalls sorprenent els combatents de la 43ª divisió que quedaven, la 74^a l'endemà ocupava l'imponent Tossal

⁷¹ Josep Sánchez Cervelló, "La Batalla de l'Ebre, una necessitat per la República", dins *Textos per entendre millor la Guerra Civil. No jubilem la memòria (2003-2021)*, Jaume Llambrich Brull, ed., (Espanya: Petròpolis, 2014), 61 i 62.

⁷² Daniel Arasa, *El Ebro en llamas...*, 218.

de Sant Marc, situat entre Pàndols i Cavalls, la 84ª aconseguia ocupar Pàndols i ja la primera setmana de novembre les tropes franquistes arribaven a la vora del riu Ebre ocupant les diverses poblacions ebrenques. Tot i la forta resistència per part del XV Cos d'Exèrcit a les altures de la Picossa i la línia defensiva de La Fatarella, aquest es replegà desmembrat amb restes d'altres divisions a l'altra banda del riu Ebre, finalment, el 16 de novembre Manuel Tagüeña ordenava volar el pont de Flix per evitar l'avanç franquista.⁷³

2.3 DEL FINAL DE LA BATALLA A LA FI DE LA GUERRA

La pèrdua de la Batalla de l'Ebre donava lloc a l'ofensiva sobre Catalunya. A finals de gener de 1939 les tropes de Franco ja entraven a Barcelona, i les tropes republicanes, els governs republicans i milers de civils passaven la frontera, era una autèntica allau de refugiats, encara que el futur que a molts els esperava a França fou un autèntic calvari.

Desfeta pràcticament la defensa militar a Catalunya, s'iniciava la descomposició institucional. El 27 de febrer del 1939 França i Gran Bretanya reconeixien de iure el govern de Franco, Azaña dimitia com a president de la República, creant una crisi constitucional. Al mes de març, quan encara Madrid resistia, el coronel Segismundo Casado, cap de l'Exèrcit del Centre, se sollevà contra el govern republicà, ara sense Azaña. L'exili de Negrín a França va donar pas a la formació d'un Consell Nacional de Defensa per part de Casado, que tenia la voluntat de negociar «una pau sense crims» amb Franco. Sense suports interns ni externs, el triomf de Casado apartava l'estratègia de resistència. Tanmateix, Franco només acceptava la rendició incondicional, que significà el fracàs polític de Casado i el col·lapse de les institucions republicanes. El 26 de març les tropes de Franco entraven a Madrid sense oposició, la resta del territori republicà que quedava fins a València, passant per Castella la Manxa i una petita part d'Andalusia es rendien. L'últim reducte republicà el port d'Alacant queia el dia 31 d'aquell mateix mes i l'1 d'abril de 1939 Franco dictava l'últim *parte oficial*: «*La guerra ha terminado*».⁷⁴

⁷³ Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, 282-294.

⁷⁴ Enrique Moradiellos, *Historia mínima de la Guerra Civil española*, 195-198.

3. DES DE LES SERRES DE PÀNDOLS I CAVALLS

3.1 ABANS DEL CREUAMENT DEL RIU EBRE

Josep Maria Agné Ripoll va néixer a Ginestar el 30 de setembre del 1906, i va morir al front de l'Ebre l'agost del 1938. Tenia 31 anys, era paleta, estava casat amb Jacinta Margalef Montagut i tenia dos fills, en Marcel·lí i la Josepa, nascuts l'any 1933 i 1936 segons l'Informe Històric del Memorial Democràtic que conserva la seua neta, la Cinta Agné, qui va sol·licitar la recerca del seu familiar l'any 2005. En Josep va escriure cinc cartes destinades a la seua dona, la Jacinta, entre 8 d'abril i el 10 d'agost, escrites per ell en castellà i amb ploma, per tant, sabia escriure i llegir. La primera carta d'en Josep data del 8 d'abril, abans de la mobilització de la seua lleva, la del 1927, el 13 d'abril segons el Decret de la Gaceta de la República, i no hi consta remitent. En aquesta carta en Josep explica que va sortir de Ginestar, passant per Marçà, i va fer cap a Barcelona a casa una tieta, parla en primera persona del plural, però no sabem a qui es refereix, tanmateix, sabem que és una carta escrita per a sons pares.

Francisco Fabró Portillo va néixer a El Prat de Llobregat el 15 d'octubre del 1905 i va desaparèixer al front de l'Ebre l'octubre del 1938. Tenia 33 anys, era jornaler, estava casat amb Cèlia Riera Puig i tenia un fill a qui van posar Francisco, nascut justament quan son pare va marxar al front, per tant, mai es van conèixer. En Francisco no sabia escriure, per això de les 52 cartes totals, 12 són en català i 40 en castellà, ja que demanava als companys que li escrivissin les cartes, totes elles escrites amb ploma entre el 9 de maig i el 19 d'octubre. La quinta d'en Francisco, la del 1926, fou mobilitzada el 23 d'abril per a realitzar fortificacions, així ho veiem en les seues primeres cartes del mes de maig: la primera carta data del dia 9, explica que després d'un viatge de dos dies van arribar al campament de Cabacés (el Priorat) juntament amb setze companys de El Prat; a la carta del dia 12 es troba a la Torre de l'Espanyol, on treballaven de nit i no tenien diumenges, a més reben constantment els atacs de l'aviació dels «*feiscistes*», tenen el menjar racionat i es banyen a un riuet que fa cap a l'Ebre, la seua direcció és «*23 Batalló, Obras i Fortificacions, 2na Companyia, 4ª Secció*».

El 13 de maig en Josep Agné escrivia la segona carta, detalla que està a Salou des del dia 6 juntament amb set de Ginestar, mengen molt «*pan, garbanzos, arroz y carne*», pregunta on és la família i com estan, i finalment deixa per primer cop la direcció: «*11ª*

Division, 2ª Batallon, 2ª Compania, C.G 5, Centro de Instrucción, Turia N°3». A més, explica que en aquells moments estava de carter a la companyia i cada dia s'encarregava de repartir les cartes. El dia 27 torna a escriure una altra carta, es veu que algú proper li ha fet arribar informació sobre el poble i la seua família i explica que ha estat dinant amb gent de Tivissa i que es neteja la roba amb sabó que li deixen els companys.

A principis de juny Francisco va ser traslladat a l'Hospitalet, juntament amb tots els de les quintes del 26 i 25 «*que les han demanat diumenge passat*»⁷⁵ (4/06/1938), continuen treballant en fortificacions, i li diu a la Cèlia que tan aviat cobri li enviarà, ja que van en retràs amb els pagaments, i li insisteix que es faci retratar a ella i el nen. El 6 de juny en Francisco i els seus companys són enviats a Cambrils, i a finals de mes escriu tres cartes des de Tivissa, Francisco li diu a la Cèlia «*aquí no vinguis perquè som deu hores apartats de Hospitalet, i no ens trobarieu, perquè tant aviat som en un lloc, com un altre, es perderieu per les montanyes*» (26/06/1938), en aquesta mateixa carta en Francisco comunica a la Cèlia que ha rebut els retrats juntament amb un paquet, sabem doncs que el Francisco rebia la correspondència, de fet per tranquil·litzar-la li explica que carta que rep carta que li contesta, i en una d'elles li explica un viatge oficial que va fer amb els companys del Prat a l'Ametlla:

vem fer un dinar estupend, vem menjar arroz amb peix, peix amb suc i peix fregit cafe i conyac pero falta el tabac, en vaig portar i per sopar en vem fer amb patates i ali-oli vi i oli, ves amb tots els companys del Prat que es va treure el ventre de pena la casa que dormen vuit del Prat i els renten la roba o van quisar amb suc que van fer una cassolada que feia por van menjar-ne la casa i tots que son marit i muller i dos fillas grans i una de diminuta la ampolla del vi no parava un vi de divuit graus que vam marxar molt contents, i ganas de fer-ho cada dia de bona gana ja firmariam acabar la guerra amb un regimen de vida aixís. (26/06/1938)

Joan Puig Cros va néixer a Barcelona el 29 d'abril del 1904, i va morir al front de l'Ebre el novembre del 1938. Tenia 34 anys, era jornalero en una fàbrica tèxtil, estava casat amb Miguela Mor Balaguer i tenia dos fills, l'Aurora, nascuda el 1932, i en Joan, nascut l'any 1935. En Joan va escriure tretze cartes destinades a la seua dona, la Miguela, entre el 27 de juny i el 25 d'octubre, tot i que n'hi ha tres sense data. Son cartes escrites per ell en castellà i amb llapis, per tant, sabia escriure i llegir. La primera carta d'en Joan data del

⁷⁵ Segons el calendari del 1938, foren cridades el 28 de maig, tal com indica el Decret de la *Gaceta de la República* núm. 148.

27 de juny, quan la seua quinta, la del 1925, ja havia estat cridada a files a finals de maig, com la d'en Francisco. En la segona carta sembla que hi posi 27 de juny del 1939, però deu ser un error, ja que sota la data posa «carta II», i li diu a la seua dona Vicenta [es dirigeix a ella com a Vicenta i no pas Miguela per qüestions familiars] que no sap quan aconseguirà un permís per venir, en tot cas, que ella no intenti venir que no vol que camini dues hores. Tenint en compte que al costat de la data hi posa Barcelona, deduïm que una de les cartes sense data seria la primera carta enviada, on hi diu: «*ellegado en esta colonia (amat) y en ella veo todo montañas aci es que ya te puedes figorarte que me voy a vorirme pues aqui no ay nada. Vienta de aqui al pueblo ay una hora*» (carta sense data), per la proximitat a la qual es refereix i segons la ubicació dels CRIM, en Joan fou enviat al Camp d'Instrucció de la Colònia Amat situat a Gavà.⁷⁶

La preparació de la Batalla de l'Ebre començava a fer-se palpable. Josep Agné escrivia a la Cinta el 3 de juliol des del kilòmetre 8 i 7 de la carretera del Perelló, i tot i no haver començat la batalla, les ganes d'acabar la guerra i marxar cap a casa eren molt grans:

porque nosotros nos dan muy poca cosa y el pan mas pequeño asi es que las pasamos justes tambien vamos descalsos y tenemos muy poca agua que parese que todo vaia de caida y ojala fuera ahora mismo la ora de terminarse que todos estamos esperando pero me parese que sera larga.

Aquesta carta d'en Josep Agné des del Perelló coincideix amb molts testimonis de la divisió 11^a de Líster, un d'ells és Gil Sans, nascut a La Bisbal de Falset el 1905, fou mobilitzat la mateixa primavera del 1938 i sobrevisqué a la Batalla de l'Ebre, tot i que va passar pel Camp d'Argelers i en tornar a l'Espanya franquista va ser empresonat a la Presó de Pilats de Tarragona. La seua família recorda que ell explicava com des de l'Ajuntament els cridaven a files i amb un camió els transportaven a Salou per realitzar la instrucció militar, després van ser enviats al Perelló, i, finalment, el 25 de juliol del 1938 creuà el riu Ebre per Miravet.⁷⁷

El 6 de juliol Francisco arribava a Tarragona, a 60 kilòmetres del front, explica que els hi han posat una injecció contra el tifus i pregunta a la Cèlia com està el tema dels rabassaires i els rumors que hi ha sobre la mobilització de la quinta d'un familiar, a més,

⁷⁶ Francesc Closa i Salinas, "La instrucció militar republicana durant la guerra civil espanyola (1937-1938): el cas català", *Ebre38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, núm. 3., (2008): 125.

⁷⁷ Entrevista a Joan Sans, net de Gil Sans.

torna a demanar de nou que es facin retratar. A partir de la carta datada del 14 de juliol es canvia del català al castellà, i a finals de juliol en Francisco li comunica que havia tingut un «*felis biaje y ha hora sabras que nos cambian y que segun disen bamos a Figeres a la brigada 102*» (25/07/1938). En efecte, l'endemà dia 26 de juliol la direcció de la 15ª carta d'en Francisco era la següent «*102 brigada 408 batallon Compania Metralladoras E 43 Pirineos*». La mare d'en Francisco va poder anar a veure'l abans que marxés a principis d'agost:

y emos tenido que caminar hasta la matinada y mira aemos como los taus que caminamos de noche y de dia nos escondemos salimos a las seis y media de Figeras y a la una pasamos por el Prat pero pasamos bolando porque el tren no se paraba a las estaciones y por esto no podiamos telefonar y nosotros miramos si habia alguien en la estacion del Prat pero nada mas bimos una mujer pero no sabemos quien es y llegamos a Falset a las diez y media y tuvimos que ir a campar debajo de unos abellaneros.
(04/08/1938).

En Josep Casanova Pujol va néixer a Móra d'Ebre el 14 de juny del 1907, i va desaparèixer al front de l'Ebre l'octubre del 1938. Tenia 31 anys, era pagès, estava casat amb la Matilde Rius Flores i tenia una filla, la Matilde Casanova, nascuda el 1935. En Josep va escriure disset cartes a la Matilde, entre el 7 d'agost i el 19 d'octubre, tot i que n'hi ha una sense data. Les cartes son escrites per ell en castellà i amb ploma, per tant, sabia escriure i llegir. La primera carta d'en Josep data del 7 d'agost i diu «*Esposa ya esserca de un mes que estoi fuera de casa y sin tener contestacion tuya estoy impaciente por saber de bosotras que no puedo saber como esteis. De todos modos, no me estraña porque ningun de Mora de los que estamos juntos a tenido contestacion de su casa*». Segons la carta, van marxar junts cinc de Móra a principis de juliol, una dada curiosa perquè la seua quinta, la del 1928, havia estat cridada a files el 13 d'abril, a més, Móra d'Ebre està a la banda dreta del riu Ebre i aquesta població estava en zona franquista des del 3 d'abril i el pont de ferro havia estat volat pels republicans per evitar la penetració franquista a Catalunya. Es desconeix exactament la data de la seua incorporació a files i les raons per les quals ho digué fer més tard, o si es tracta d'informació manipulada a la carta per evitar repercussions. En tot cas, en aquesta primera carta la seua direcció ja era «*102 Brigada Mixta, 285 Batallón, 4t compañía, E. 43 Pirineos*».

Tot i que en Francisco i en Josep estaven a la mateixa Brigada, no coincideixen en l'espai, almenys a principis d'agost. En les cartes de principis d'agost en Francisco intenta

entreveure que estava entre muntanyes on els feien fer la instrucció pels matins, de fet, a la carta del 15 d'agost explica que van anar a veure uns companys a Porrera; mentre que en Josep escrivia el 13 d'agost a la Matilde que el dia que van marxar de Móra van arribar a Tarragona i els van traslladar al camp d'instrucció, la seua direcció en aquesta segona carta és la següent «*Campo Instrucción Militar nº9, 1ª compañía 1r batallon, Tarragona*».

Qui també fou incorporat a la Brigada 102 fou Joan Puig, provinent de Barcelona. A la carta del 22 d'agost detalla que dormen en una barraca per a set persones en un campament a 50 quilòmetres del front i la seua direcció és «*102 Brigada Mixta, 285 Batallon, 4ª Compañia, 43 División, Base Turia n3*», exactament igual que la d'en Josep Casanova, però en Josep el dia 23 d'agost encara es trobava al camp d'instrucció militar.

Fins llavors podem veure la preparativa de la batalla entre les línies de les cartes dels soldats: la reorganització de l'Exèrcit de l'Ebre, com eren cridats i enviats als respectius camps d'instrucció que els hi pertocava, el seu transport a la vora del riu Ebre amb funcions de fortificacions, entrenament, visualització i anàlisi del terreny. A més, contextualitzant les cartes i realitzant una geolocalització ens adonem que en Francisco, en Joan i en Josep Casanova no van estar presents en el creuament del riu del 25 de juliol que donava el tret de sortida a la Batalla de l'Ebre. Segons l'ordre general d'operacions número 8 de l'Estat Major de l'Exèrcit de l'Ebre, la divisió 43 es trobava en reserva a la regió de Falset⁷⁸ provinent dels Pirineus pendent de reorganització a Catalunya. A diferència d'en Josep Agné, destinat a l'11ª Divisió, què travessà el riu Ebre entre Miravet i Ginestar la matinada del 25 de juliol del 1938.

3.2 L'ARRIBADA A PÀNDOLS I CAVALLS: EL DIA A DIA AL FRONT

La matinada del 25 de juliol centenars de barques travessaven el riu Ebre i seguidament els batallons de pontoners estenien les primeres passarel·les sobre el riu.

Mentre les accions secundàries de Mequinensa i Amposta a càrrec de la 42ª Divisió i uns batallons de la 14ª BM de la 45ª Internacional desviaven l'atenció del centre de l'escenari: entre Riba-roja i Benifallet; la resta de divisions del XV i V Cossos d'Exèrcit creuaven el riu per diversos punts i penetraven el terreny en direcció Gandesa.

⁷⁸ AGMAV, C.603, 20, p. 40, "Órdenes de operaciones del Ejército del Ebro. Julio 1938 a enero 1939".

En el sector nord del XV Cos d'Exèrcit situat entre Mequinensa i Móra d'Ebre la 3ª Divisió passaven per Riba-roja, la seua 31 BM ocupava La Pobla de Massaluca, la 33 BM Flix i la fàbrica Electroquímica direcció Vilalba dels Arcs juntament amb la seua companya de divisió la 60BM, tot i que no van aconseguir conquerir la població. A la zona d'Ascó, les brigades de la 35ª Divisió creuaven pel municipi d'Ascó, ocupant La Fatarella i Corbera la tarda d'aquell mateix dia 25 direcció Gandesa i es repartien el territori enllaçant-se a mà dreta amb la 3ª Divisió a Vilalba dels Arcs i a mà esquerra amb la 11ª Divisió del sector sud.

Pel que fa al V Cos d'Exèrcit, la 1^a BM de la 11ª Divisió creuava per Illetes, prop de Ginestar, direcció Móra d'Ebre, i la 9^a i la 100^a BM creaven per una passarel·la direcció Miravet i Benissanet, i, posteriorment, el Pinell, que havia estat ocupat per la 46ª Divisió provinent de Benifallet assentada sobre l'esquerra de la serra de Pàndols tocant al riu Canaleta prop de Prat de Compte. Ambdues divisions es van fer amb les altures de les Serres de Pàndols i part de Cavalls, enllaçant a mà dreta amb la 35ª Divisió a Puig de l'Àliga, enfront Gandesa. Els primers dies sobre Cavalls pràcticament no hi va haver moviment, només a Pàndols la 11ª Divisió intentava fer-se amb Puig Cavaller (cota 707),⁷⁹ situat a la Serra de la Solsida, davant de la Serra de Pàndols. Aquestes són muntanyes abruptes i rocoses que separen Gandesa i el Pinell de Brai, entre l'actual carretera C-43 i el Riu Canaletes on situariem La Fontcalda i l'antiga l'estació de Prat de Comte. Les dues crestes permetien el control total del front des de les altures i alhora eren una muralla natural per a l'exèrcit republicà, per això mentre el XV Cos s'enfrontava davant Gandesa la 9^a BM de l'11ª Divisió arribava fins a la població de Bot enllaçant amb Puig Cavaller per poder arribar fins a Gandesa i envoltar l'enemic. El dia 30 de juliol la seua companya 100^a BM arribava fins a l'Ermita de Sant Josep de Bot, tanmateix, la forta resistència de les divisions franquistes 13 i 84 obligaven la retirada d'aquelles brigades als seus punts de partida sobre Pàndols.⁸⁰

Per subministrar el front de personal i material calia mantenir connectades les dues bandes del riu Ebre, i si bé fins aleshores havia estat l'arma defensiva ideal per a l'exèrcit de la república, a partir d'ara suposava un obstacle més a batre. Amb els pas del riu i

⁷⁹ José Manuel Martínez Bande, *La Batalla del Ebro, Monografías de la Guerra de España*, n13, (Madrid: San Martín i Servicio Histórico Militar, 1988), 134; Carlos Engel, *Historia de las Brigadas Mixtas...*, 24.

⁸⁰ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro, Asedio y defensa de Gandesa en sus aspectos militar, económico, demográfico y urbanístico*, 2^a ed., (Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona, 1973), 65-66.

l'arribada de les primeres brigades davant de Gandesa els soldats quedaven aïllats entre un front obert que implicava un desgast en vides i subministraments, i un riu gairebé incontrolable. El bàndol franquista essent conscient que la peça clau de la batalla era la connexió del riu, a partir de les primeres hores de llum del dia 25 de juliol Franco ordenava enviar l'aviació per bombardejar els mitjans de pas sobre el riu. Aquesta pugna entre els batallons de pontoners i l'aviació franquista es reproduiria al llarg de la batalla en què l'aviació bombardejava de dia i els pontoners reconstruïen de nit amb el suport de la protecció antiaèria de la DECA.⁸¹ Però el que feia més respecte era l'aigua. L'obertura de les comportes dels embassaments pirinencs provocaria l'augment del cabal del riu de fins a tres metres, destrossant tot el que trobava pel camí, l'aigua no perdonava la vida a ningú. La incomunicació del riu era reiterada tot i que temporalment curta. Com fou el cas de la 16ª Divisió republicana que havia de rellevar la 35ª Internacional el dia 26 de juliol i davant la crescuda del riu va haver d'endarrerir l'arribada al front més de 24 hores.⁸²

La gairebé nul·la i endarrerida intervenció de l'aviació republicana ha estat molt criticada, però requereix tenir en compte que l'aviació republicana estava cobrint altres fronts com el de Llevant i Extremadura amb uns efectius molt inferiors al bàndol sollevant. I és que «la prioridad principal para Rojo era la defensa de la sede del gobierno republicano, Valencia, pasando por encima de las necesidades de cobertura aérea durante el cruce del río Ebro en el sur de Cataluña».⁸³ A més, els bloqueigs constants de la frontera francesa no permetien el pas del material bèl·lic, i molts dels avions procedents de la Unió Soviètica eren muntants en territori republicà.⁸⁴

Per al pas del riu els mitjans de pas que disposaven segons l'Ordre d'Operacions número 2 eren els següents:

Al XV C. de E: 100 barcas.- 5 puentes sobre flotantes.- 2 puentes de Vanguardia.- 1 puente de madera grandes cargas.- 1 puente de hierro.- 2 compuertas.

⁸¹ Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, 109-115.

⁸² Gerard Bellmunt Quintana, *El pas del padrí per la Guerra Civil espanyola*, (Borges Blanques: Ajuntament de les Borges Blanques, 2020), 186-187.

⁸³ Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, 99.

⁸⁴ Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, 74-86.

*Al V C. de E: 3 puentes sobre flotantes.- 2 puentes de Vanguardia.- 1 puente de madera grandes cargas.- 1 puente de hierro.- 1 compuerta.*⁸⁵

En el cas del V Cos no especifica la quantitat de barques que es van utilitzar, tanmateix, segons el comandant Manuel Tagüeña una ordre de l'Exèrcit de l'Ebre obligava al V Cos d'Exèrcit cedir 10 barques al XV, a més, remarca que de les 100 barques que havien d'utilitzar en van arribar 80 i dels 5 ponts flotants en van arribar 3.⁸⁶

Aquell 25 de juliol quedaven configurades sis passarel·les de nord a sud: Riba-roja, Flix, Ascó, la Torre de l'Espanyol i dues entre Ginestar i Miravet; de les quals cinc quedaven afectades aquell mateix dia per l'aviació franquista. Alhora, s'iniciava la construcció de comportes a Ascó i Miravet, dels ponts d'avantguarda a Ascó, Ginestar i Flix, un telefèric a Flix i els ponts de càrregues pesades de ferro i fusta a Ginestar, Ascó i Flix que quedarien abastits ja el dia 26 de juliol i destruïts el mateix dia per l'obertura de les comportes pirinenques. Nogensmenys, la reconstrucció d'aquests mitjans de pas es feia diàriament i els batallons de pontoners van aconseguir mantenir la comunicació de les dues vores del riu al llarg de tota la batalla.⁸⁷ Així ho relata un testimoni que el doctor Ramon Arnabat recull a partir de la correspondència d'un pontoner, Miquel Ferrer Batlle, de Vilafranca, del 3r Batalló de Ponts: «*Els pontoners estem treballant intensament tantes hores com calen, per fer ponts i reparar els que diàriament ens malmeten amb els seus bombardeigs aquestes maleïdes ales negres de l'aviació feixista*».⁸⁸

Al llarg del mes d'agost continuaven actius els mitjans de pas mencionats. El pont de ferro de Flix situat a l'antic pas de barca i el de fusta de Ginestar també a l'antic pas de barca entre aquesta població i Benissanet esdevenien els cordons umbilicals del front de l'Ebre per permetre el pas de material pesat com camions, blindats i ambulàncies. Sumant-hi el nou pont de ferro de Móra d'Ebre construït la nit del 4 d'agost sobre l'actual pont que travessa l'actual N-420, encara que aquest pont de ferro fou destruït per una altra obertura de les comportes pirinenques el dia 19 fent créixer el riu gairebé fins a quatre metres. La seua reconstrucció implicava un canvi de lloc i es decidí fer davant dels peus

⁸⁵ AGMAV, C. 603, 20, p. 5, "Órdenes de operaciones del Ejército del Ebro. Julio 1938 a enero 1939".

⁸⁶ Manuel Tagüeña Lacorte, *Testimonio de dos guerras*, (Mèxic D.F: Oasis, 1973), 206 i 207.

⁸⁷ Josep Munté i Mateu, *La batalla dels ponts: L'altra batalla de l'Ebre*, 190-202.

⁸⁸ Ramon Arnabat Mata, "La batalla de l'Ebre arran de la terra i de l'aigua: el testimoni d'un pontoner". *Rubrica Contemporanea*, vol. 8, núm. 16., (2019): 43.

del castell de Móra, el qual es va convertir en un pont de dos pisos que permetia el doble sentit.

Els primers dies els enfrontaments bèl·lics es van centrar al voltant de Gandesa i Vilalba dels Arcs entre la 3^a i 35ª divisions republicanes i la 16ª acabada d'incorporar front la 82^a, la 74^a, 50^a 13^a i 84ª divisions franquistes. Dues de les cotes principals dels combats estaven justament enfront Cavalls, a la Serra del Pebrer, eren les cotes 484, coneguda com el Puig de l'Àliga, i la 484, batejada com el Cim de la mort, que van costar centenars de baixes d'ambdós bàndols. Mentre que al sector sud les divisions republicanes de la 11^a i 46ª tenien la missió de conquerir Bot per tallar les comunicacions de l'exèrcit de Franco. Amb tot i això, la falta de subministrament republicà, l'esgotament de les tropes, els càstigs de l'aviació franquista i l'enviament de noves tropes sobre Gandesa canviaven la dinàmica de la batalla de l'Ebre, el front s'estabilitzava i començava una batalla de desgast.

L'1 d'agost la 35ª Divisió Internacional havia fixat la xarxa de transmissions òptiques i les línies telefòniques a la cota 660, actual Punta Redona de la serra de Cavalls, on també tenien un observatori que els permetia observar l'esplanada al voltant de Gandesa on hi havia tota la divisió en avantguarda. Enllaçant amb la 11ª Divisió de Líster entre Puig de l'Àliga i el Tossal de Sant Marc fins al dia 7 d'agost en què la 35ª fou rellevada per la 27ª Divisió.⁸⁹

El desgast militar dels primers dies de combats es va reforçar reorganitzant els exèrcits incorporant divisions i batallons que estaven en descans. La 60ª Divisió entrava en avantguarda per cobrir les bretxes creades durant els últims dies de juliol, i la 27ª Divisió republicana el 6 d'agost rellevava els batallons més castigats de la 16^a i 35ª divisions a la zona de Vilalba-Corbera, mentre que la 43ª Divisió quedava en reserva a l'altra banda del riu. Per la seua banda, l'exèrcit franquista quedava configurat a la zona de Mequinensa per la 82^a, la zona centre que comprendria el sector de La Pobla de Massaluca fins a Corbera amb la 13^a, 74^a i 102ª divisions, i la zona sud de Corbera fins Bot a càrrec de la 4^a de Navarra i la 84^a.

En aquest context s'iniciava la primera contraofensiva franquista sobre Mequinensa. Un cop eliminada la bossa de la 42ª Divisió republicana el 7 d'agost, Franco podia centrar-

⁸⁹ Julián Henríquez Caubín, *La Batalla del Ebro...*, 204 i 242.

se al voltant de Gandesa amb tots els seus efectius, mentrestant, l'aviació alemanya i italiana s'encarregava d'atacar els mitjans de pas al llarg del riu Ebre.

Josep Agné escrivia l'última carta el 10 d'agost del 1938 quan encara no havia rebut cap resposta de la seua família, de fet dubtava que la seua dona rebés la correspondència, «yo no se si tu no las resibes o no me cieres escribir porque yo dia por otro te escribo y casi me vienen ganas de escribirte todas las oras del dia porque yo todo el dia y noche te tengo en el pensamiento y en ganas de poder estar en tu lado y familia». Mentre escrivia aquesta carta es trobava descansant amb els seus companys sota uns ametllers del Pinell, «pero solo paso pena que aun llevo la misma ropa que llevava el dia que me marche de tu lado tengo muchos piojos pero esto no me ase pena que yo el que quereria que se terminara la gerra que todos estamos cansados». S'acomiadava, com sempre, donant records a la família, als coneguts, i en especial, als seus fills.

En aquelles caloroses dates d'inicis d'agost amb temperatures altíssimes els franquistes iniciaven la segona contraofensiva sobre la serra de Pàndols a càrrec de la 4ª Divisió de Navarra i reforçada per la 84^a. Entre la foscor de la nit del 9 d'agost batallons franquistes s'enfilaven pels barrancs de Pàndols, aquella matinada l'aviació començava a bombardejar la serra per, posteriorment, els soldats de Franco es llancessin sobre les cotes 626 i 644. En un sol dia les cotes més imponents de Pàndols, la 698, 666 i 705 passaven a mans d'uns i altres enmig d'una pluja de bombardejos i artilleria entre les crestes escarpades i rocoses en una contraofensiva que duraria fins al 19 d'agost.⁹⁰

Josep Agné moria el 14 d'agost del 1938 al tren hospital nº20 de l'estació de Pradell, segons el certificat mèdic del *Primer Jefe del Tren Hospital N°20*, Rafael Pulido Cuchi,⁹¹ que es conserva gràcies a l'Ajuntament de la Torre de Fontaubella juntament amb altres certificats de defunció.⁹² La família d'en Josep Agné mai va saber res més d'ell. La seua dona, la Cinta Margalef, moria el 1959 sense haver rebut mai un certificat de defunció

⁹⁰ Veure Annex B) Anexo de información al diario de operaciones, del dia 14 de agosto de 1938.

⁹¹ Veure Annex C) Certificat de defunció militar d'en Josep Agné Ripoll.

⁹² Sobre els trens hospitals i els certificats de defunció militars en Carles Llauredó Bros i Albert Sabaté Rull en van fer un molt bon capítol a "La sanitat republicana durant la Batalla de l'Ebre: l'exemple del XV Cos d'Exèrcit", dins *Guerra Civil a les comarques Tarragonines (1936-1939)*, Jordi Piqué Padró i Josep Sánchez Cervelló coords., (Tarragona: Publicacions URV, 2019), 135 – 164. [a la pàgina 158 apareix en Josep Agné Ripoll, tot i que hi ha un error en el segon cognom: «Arné»]; i també Albert Sabaté Rull a "Les fosses comunes de la Torre de Fontaubella i els Guiamets a la Batalla de l'Ebre", dins *Textos per entendre millor la Guerra Civil. No jubilem la memòria (2003-2021)*, Jaume Llambrich Brull, ed., (Espanya: Petròpolis, 2014), 137-142.

del seu home ni tan sols informació sobre la seua possible mort. Anys més tard, la neta, la Cinta Agné, sol·licitava la recerca del seu avi patern al Memorial Democràtic. El 23 de gener del 2006 la Cinta va rebre una carta del COMEBE que li comunicava l'existència del certificat de defunció militar d'en Josep en un llistat de l'Ajuntament de la Torre de Fontaubella.

Segons un document mèdic a nom de Josep Agné Ripoll, el soldat fou ferit el 12 d'agost del 1938 a les 17 hores al sector de Bot, diagnòstic: *«herida al muslo izquierdo tercio superior cara externa con gran destrozo muscular y fractura conminuta de fémur. Otra en región del glúteo izquierdo. Operado el día 13 de agosto, intervención cura plana por la quirúrgica e inmovilización provisional con yeso por Srta. Lidia, anestesia general con éter y transfusión de sangre indirecta grupo 4, 600 cl cúbicos»*.⁹³

La rapidesa en la intervenció a en Josep ens permet veure l'abast que tenia el cos sanitari a la Batalla de l'Ebre, ara bé, com havia arribat en Josep Agné fins a la Torre de Fontaubella? I per què fou destinat al tren hospital nº20?

Des de la nit del dia 9 fins al 19 d'agost l'aviació bombardejava juntament amb l'artilleria les altures de Pàndols per posteriorment ser ocupades per la infanteria. La situació sobre Pàndols era un infern per la duresa dels combats, les altes temperatures, la dificultat dels moviments, la protecció dalt les crestes i la inviabilitat per poder accedir als subministraments. Dalt a Pàndols els soldats menjaven llaunes de conserva i únicament hi havia una font pròxima per extreure aigua situada a l'ermita de Santa Magdalena, on les nits de treva s'organitzaven entres els dos bàndols per anar a buscar aigua uns darrere els altres. També a l'ermita hi havia el lloc de primera línia de sanitat on els portalliteres transportaven als ferits menys lleus per realitzar les primeres cures, mentre que la resta eren evacuats pel barranc de Pàndols. Això no obstant, els morts s'acumulaven a la vegada que els bombardeigs sobre la serra s'intensificaven amb bombes incendiàries i l'artilleria. Molts eren enterrats als barrancs de la muntanya i inclús als mateixos forats que feien les bombes de l'aviació, tot i que si podien els cremaven amb benzina perquè quan tornava a caure una bomba al mateix lloc sortien volant les restes dels soldats i l'olor de descomposició barrejada amb la calor d'estiu era insuportable. La desorganització i l'agonia, els canvis de bandera constants i la duresa

⁹³ El document mèdic fou localitzat per la historiadora i investigadora Noemí Riudor Garcia, qui li va fer arribar una còpia a la Cinta Agné personalment.

dels bombats no van permetre reconèixer a molts dels qui morien, simplement es colgaven allà on era possible.⁹⁴

La situació de la 11ª Divisió sobre Pàndols era la següent: la 9^a BM ocupava el centre de la Serra de Pàndols i la 1^a BM les posicions més properes al barranc de Santa Magdalena, i la 100 BM, on estava en Josep, es trobava de descans; mentre que les brigades de la 46ª Divisió ocupaven la resta de l'esquerra de la serra i el barranc del Canaleta. L'atac franquista sobre Pàndols va agafar desprevinguts als republicans, és per això que la 9^a BM afectada pels atacs del primer dia era rellevada l'11 d'agost per les seues companyes de divisió, la 1^a i 100 BM, havent perdut les cotes 644 i 626.⁹⁵ La resta de dies la disputa recauria sobre les imponents cotes 698 i 705, on actualment hi ha el Monument a la Pau.

Les operacions realitzades a les altures de Pàndols el dia 12 en què Josep Agné fou ferit segons l'*Estado Mayor del Ejército del Ebro* diuen així:

ANTICIPO DEL PARTE DE OPERACIONES CORRESPONDIENTE AL DIA 12.

La jornada de hoy tuvo las mismas características que la anterior. El enemigo inicia sobre las 11h un ataque a fondo empleando todos sus elementos (artillería, aviación) sobre las cotas 698, reconquistada ayer y 671 al N. de la anterior. Nuestras fuerzas resisten hasta el punto que algunas Unidades propias son casi aniquiladas por el intensísimo fuego de la artillería enemiga. Tras una reiteración en su ataque el enemigo consigue ocupar las cotas 698 y 671. La actividad de la aviación desde las primeras horas de la mañana hasta las 18h ha sido casi constante en la primera línea y en los pasos del río.

Nuestras tropas en las últimas horas de la tarde con un ímpetu y moral elevadísimo, ocupando de nuevo la cota 698. Nuestras fuerzas situadas en la falda E. de la cota 671 se disponen en las primeras horas de la noche al contraataque para recuperarlas.

Es de señalar el comportamiento heroico de las fuerzas que integran la 11 División, soldados, Oficiales, Jefes y Comisarios no regatean ningún sacrificio para impedir el menor avance de las tropas invasoras.

⁹⁴ Entrevista a Joan Sans, net de Gil Sans.

⁹⁵ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Villalba de los Arcos en sus aspectos militar, económico, demográfico y urbanístico*, 2^a ed., (Tarragona: Diputación Provincial de Tarragona, 1974), 120-128; José Manuel Martínez Bande, *La Batalla del Ebro...*, 176-186.

BAJAS. 11 División: Muertos, 3 cabos y 5 soldados. Heridos, 1 teniente, 12 sargentos, 16 cabos y 110 soldados.

*NOTA. Los partes de bajas están basados en los primeros datos recibidos siendo por consiguiente incompletos.*⁹⁶

Mezquida recull un diari d'operacions de la «Centuria» que descriu el següent: «*“Día 12. –El enemigo con toda clase de armas y apoyado por su artillería, ataca la cota 698, guarnecida por el Batallón, siendo rechazado. Continua hostigamiento.”*».⁹⁷ Sabem que en Josep Agné, segons la carta del 13 de maig, estava enrolat a «*11ª División, 2ª Batallón, 2ª Compañía, C.G 5, Centro de Instrucción, Turia Nº3*», i segons el certificat de defunció que es conserva a l'Ajuntament de la Torre de Fontaubella pertanyia a «*100Br*⁹⁸ *3 Bon. Especial*». Així doncs, es dedueix que en Josep Agné hauria estat ferit en les proximitats de la cota 698 de la Serra de Pàndols a causa d'un projectil per les greus ferides diagnosticades en l'informe mèdic.

Un cop un soldat era ferit l'objectiu era no sobrepassar les cinc o sis hores en la primera intervenció. Començava el compte enrere.

La sanitat a l'Ebre, i en general durant la guerra civil, va fer una feina inhumana i esgotadora, es va militaritzar i va aconseguir grans avenços mèdics en el camp de la medicina. El sistema d'organització de la sanitat militar durant la guerra civil seguia un ordre escalonat des de primera línia del front fins als hospitals de la rereguarda, aproximant el màxim possible els hospitals al camp de batalla per poder atendre els soldats en menys de sis hores: el primer punt eren els serveis de primera línia, disposaven de lliteres per al transport, i s'encarregaven de les primeres cures *in situ*; en segon lloc, hi havia el punt sanitari del batalló, a prop de la primera línia del front i en llocs, normalment, resguardats, des d'allí es classificaven els ferits; en tercer lloc, hi havia el punt sanitari de la brigada, on es feien immobilitzacions, torniquets, s'administraven calmants i es tornaven a reclassificar els ferits, situats a la vora del front en tendes o masies que comunicaven amb la resta d'hospitals mitjançant camions, cotxes o fins i tot ambulàncies; el següent punt sanitari era l'hospital de primera línia, normalment d'una divisió, a menys de 10 quilòmetres del front, on es realitzaven les primeres intervencions quirúrgiques en

⁹⁶ AGMAV, C.603, 21, p. 3, “Extracto de partes de operaciones del Ejercito del Ebro desde el 10 al 16 del corriente”.

⁹⁷ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Vallalba...*, 129.

⁹⁸ Es refereix a la 100 Brigada Mixta.

cas d'urgència, i als soldats amb ferides lleus se'ls evacuava als hospitals de sang amb camions, autobusos o trens; els següents punts eren els d'evacuació que traslladaven els ferits o tornaven els qui ja estaven curats, solien ser trens que connectaven el front amb els hospitals de rereguarda, també hi havia els trens hospitals on realitzaven intervencions quirúrgiques amb funció d'hospitals de primera línia; tot seguit hi havia els hospitals de campanya o sang, que eren llocs quirúrgics avançats, solia ser el punt del Cos d'Exèrcit, normalment a un lloc fix i situat en una població amb bones comunicacions i edificis; finalment, els hospitals de rereguarda, situats en grans edificis que podien ser hospitals o llocs habilitats per a ús sanitari.⁹⁹

El llibre de cirurgia de guerra del doctor Douglas Jolly organitza les unitats quirúrgiques al camp de batalla segons l'esquema de «sistema de tres punts avançats»: 1. Post de classificació de ferits (de Brigada o Divisió); 2. Hospital núm. 1 (pels casos més urgents); 3. Hospital núm. 2 (pels casos menys urgents). Als primers punts els ferits havien de ser intervinguts en menys de 5 hores i al tercer punt en menys de 10 hores.¹⁰⁰

El testimoni de Ramon Roig Capell, qui va arribar al front de l'Ebre el 23 de setembre provinent del Segre, fou ferit per un obús el dia 27 de setembre a la zona de Camposines:

*con la herida paso a una cabana donde esta el Botiquin del Bllon [batallón], donde me ponen una venda tapandome todo el ojo izquierdo haciendo la ficha para cojer la ambulancia (...) hasta un campamento que es Hospital de 1ª Cura donde me sacan la vanda y me ponen otra, poniendome una inyeccion (...). Con un autobus nos trasladan juntos con otros pasando por Mora de Ebro, pasando el puente Mora la Nueva cojiendo otra carretera hasta la estación de Guiamets (...) cojiendo un auto-via pasando por Marsa-Falset varios tuneles y algunos pueblos llegando a Reus al anochecer dia 27. Aqui en la estacion de Reus con una ambulancia hasta el manicomio (...) me quitan la venda poniendome otra dandome una cama, ceno aqui la comida es buena. Estava ya en la cama y esta noche me hacen levantar subimos a un camión el cual nos lleva en un sitio donde hay unos barracones terminando de pasar la noche.*¹⁰¹

⁹⁹ Carles Hervás i Puyal, "Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil", (Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra, 2004), 228-233. [Hervás recalca que segons les condicions de la batalla «es podia passar des de la primera línia fins als hospitals de campanya, obviant els punts intermedis»]

¹⁰⁰ Carles Hervás i Puyal, Manuel Cahisa Mur, "Un testimoni de la guerra civil espanyola: Douglas Jolly i el seu text de cirurgia de guerra", *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, núm.41, (2004): 184.

¹⁰¹ Arxiu Municipal de Reus. Col·lecció Josefina Roig Armengol, diari d'en Ramon Roig Capell, 14-15.

L'endemà reclassificaven al Ramon i el duïen a un altre «*barracón pues este sitio esta entre Riudoms y Cambrils, esto es un hospital de Recuperación llamandole “Parque de las Llebres”*». L'11 d'octubre el transportaven a un altre centre de recuperació, a un xalet a uns quilòmetres de Valls, i l'endemà li donaven l'alta.

L'Institut Pere Mata de Reus fou confiscat per instal·lar «l'Hospital Militar Base de l'Exèrcit de l'Ebre»,¹⁰² i a Cambrils es van muntar un hospital de campanya i un tren hospital. A més, veiem com en Ramon havia passat per Guiamets, on es trobava un dels punts d'evacuació mitjançant ferrocarrils i un hospital de primera línia, després d'haver creuat el nou pont doble metàl·lic de pes pesat davant de l'actual Club Nàutic, sota el castell, entre les dues Mòres, construït aquell mes de setembre, «que se convertiria en el cordón umbilical de las fuerzas republicanas».¹⁰³

D'altres hospitals s'instal·laven a la vora del front en coves o masies improvisades, com fou el cas de la cova de La Bisbal de Falset al Priorat, el qual va funcionar com a hospital tipus 1 i acollia 100 llits¹⁰⁴, dotat de personal sanitari estranger que va conviure amb la gent d'un poble petit de Catalunya:

[Patience Darton, infermera estrangera] explico cómo los pacientes eran transportados en camiones hasta el fondo del valle en que estaba la cueva. Allí eran clasificados, lo que era un sistema nuevo por entonces. Los heridos menos graves eran enviados a la retaguardia, los graves eran trasladados en camillas hasta la cueva para cirugía y tratamiento.

(...) Además de los progresos en el tratamiento de heridas, para prevenir la gangrena gaseosa, las tasas de recuperación se incrementaron por el desarrollo de técnicas de conservación y transfusión de sangre. (...) dirigida por un médico británico, Reginald Saxton (...) el laboratorio de transfusión de sangre estaba en un camión adaptado, situado en el valle.¹⁰⁵

El 30 de juliol el comandant Caubín descriu el següent:

sus hombres [del cap de Sanitat de la Divisió 35] habían trabajado aceleradamente estableciendo el Centro de Clasificación en Mora de Ebro. Habían convertido las

¹⁰² Carles Hervás i Puyal, “Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil”, 262.

¹⁰³ Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, 95.

¹⁰⁴ Carles Hervás i Puyal, Manuel Cahisa Mur, “Un testimoni de la guerra civil espanyola...”: 185.

¹⁰⁵ Angela Jackson, “Más allá del campo de batalla: una cueva hospital en la Guerra Civil española”, dins *Textos per entendre millor la Guerra Civil. No jubilem la memòria (2003-2021)*, Jaume Llambrich Brull, ed., (Espanya: Petròpolis, 2014), 122.

Cuevas y galerías en un lugar habitable, sirviéndoles de refugio a pruebas de bombas (...) El puesto había quedado tan adecuado, que servía para clasificación de todo el Ejército.¹⁰⁶

El testimoni del metge Miquel Gras Artero, qui gràcies a les seues llibertes ha deixat un llistat dels ferits atesos durant la Batalla de l'Ebre i han servit per obrir i identificar les restes de soldats a la recent oberta fossa del Mas de Santa Magdalena de Móra d'Ebre, va ser destinat, primer, a la Cova de Santa Llúcia de la Bisbal de Falset del XV Cos d'Exèrcit; i, després, amb l'*auto-chir*, una mena d'equips mòbils condicionats per a realitzar intervencions quirúrgiques, fou destinat a unes galeries excavades a la vora del riu de Móra d'Ebre i després a l'hospital de campanya del Mas de Santa Magdalena, prop de la cruïlla de Camposines, juntament amb el doctor i voluntari internacional Douglas Jolly.¹⁰⁷ La mobilitat d'aquests *auto-chirs* apropava els espais quirúrgics a la vora del front, reduint així el temps d'intervenció als soldats ferits. La ubicació del Mas de Santa Magdalena i la dotació d'aquests quiròfans mòbils va convertir l'hospital en el principal del XV Cos i un dels centres sanitaris més avançats i rellevants de la batalla.¹⁰⁸ Finalment, el doctor Gras es traslladà a l'hospital de campanya d'El Molar, al Priorat, en un edifici d'una antiga mina de plom.¹⁰⁹

Munté també fa referència a la línia de ferrocarril que a més de realitzar la funció d'evacuació també va transformar alguns trens en hospitals de campanya i vagons quiròfan, com fou el cas dels trens hospital nº 12 i 5 de Els Guiamets, i el nº20 de l'estació de Pradell de la Teixeta-Torre de Fontaubella al túnel de l'Argentera.¹¹⁰ L'existència d'aquesta línia ferroviària de Madrid-Barcelona va propiciar l'enclavament d'equips sanitaris en les estacions i túnels de tren tant per al transport de material i personal com per a configurar-se espais de recuperació i d'intervencions: «els trens hospital estaven integrats per un quiròfan, lliteres, menjador i cuina. El personal quirúrgic era format per un capità mèdic, que era el responsable; un tinent metge ajudant, un anestesista, un practicant, un transfusor de sang i les infermeres, que solien ser voluntàries.»¹¹¹ El 7 d'agost el tren hospital de Els Guiamets fou retirat per configurar l'hospital a Villa

¹⁰⁶ Julián Henríquez Caubín, *La Batalla del Ebro...*, 172.

¹⁰⁷ Carles Hervàs i Puyal i Manuel Cahisa Mur, "Un testimoni de la guerra civil espanyola...": 187.

¹⁰⁸ Josep Munté Mateu, "L'hospital del Mas de Santa Magdalena (Móra d'Ebre)", *Miscel·lània del CERE*, núm. 31, (2021): 159-168.

¹⁰⁹ Carles Hervàs i Puyal, "Consideracions sanitàries entorn de la Batalla de l'Ebre", *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, núm. 75, (2021): 135-143.

¹¹⁰ Josep Munté i Mateu, *La batalla dels ponts. L'altra batalla de l'Ebre*, 54.

¹¹¹ Albert Sabaté Rull, "Les fosses comunes de la Torre...", 139.

Enriqueta, un edifici a pocs metres de les vies del tren on actualment encara hi és, mentre que els trens continuaven realitzant funcions d'evacuació durant la nit.

Com hem vist, l'evacuació dels ferits es feia en columnes i separades per cossos d'exèrcit. Mentre el XV Cos evacuava per la zona descrita fins ara, passant per Móra d'Ebre, la línia del ferrocarril de Móra la Nova, els Guiamets i Pradell direcció al sanatori Pere Mata de Reus. El V Cos d'Exèrcit ho feia per la carretera de Rasquera i el Perelló connectant amb la línia del ferrocarril Barcelona-València situant els hospitals de campanya a 8 quilòmetres del Perelló, un altre a l'Ampolla, l'Ametlla de Mar, Cambrils i Montbrió, fins al complex de la Savinosa de Tarragona, transformat en hospital base número 2 de l'Exèrcit de l'Ebre. En el cas de l'11ª Divisió, pertanyent al V Cos, es va instal·lar un hospital de primera línia en un túnel a prop del Pinell de Brai.¹¹² A més, hi ha coneixença que el V Cos disposava del Balneari de Cardó de Benifalset que fou convertit en hospital durant la batalla.¹¹³

Arribats fins aquí podem deduir com va ser l'evacuació d'en Josep Agné fins al tren hospital. Un cop ferit, en Josep podria haver estat atès en llitera o en braços amb ajuda d'altres companys com també el mateix personal sanitari i transportat fins als punts sanitaris del batalló, molt probablement fou traslladat des de les altures de Pàndols, baixant pel camí que dona accés a l'Ermita de Santa Magdalena direcció el Pinell fins a algun punt de sanitat on «es reclassificaven els soldats i es feia un diagnòstic de les ferides».¹¹⁴ A partir d'aquí ens sorgeixen dues incògnites, per una banda, es desconeix si va passar pels punts intermedis o bé va arribar directament als punts d'evacuació dels trens, que en el cas del Tren Hospital de l'Argentera la disponibilitat de vagon quiròfans els transformava ens hospitals de primera línia.; i per l'altra, l'11ª Divisió depenia del V Cos d'Exèrcit i en Josep, enrolat en la 100 BM de la 11ª Divisió, va fer cap al Tren Hospital n°20 de l'Argentera, punt d'evacuació del XV Cos.

¹¹² Carles Llauredó Bros i Albert Sabaté Rull, “La sanitat republicana durant la Batalla de l'Ebre...”, 140 i 141. Segons el llibre del doctor Douglas Jolly a Carles Hervàs i Puyal i Manuel Cahisa Mur, “Un testimoni de la guerra civil espanyola...”: 186., l'hospital del Pinell era de tipus 2 amb una capacitat de fins a 200 llits, el qual arribaria a reunir quinze equips mòbils, tanmateix, es desconeix el període exacte en què aquest hospital estaria actiu durant la batalla.

¹¹³ Carles Hervàs Puyal, “Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil...”, 267.

¹¹⁴ Albert Sabaté Rull, “Les fosses comunes de la Torre de Fontaubella i els Guiamets a la Batalla de l'Ebre”, dins *Textos per entendre millor la Guerra Civil. No jubilem la memòria (2003-2021)*, Jaume Llambrich Brull, ed., (Espanya: Petrópolis, 2014), 138.

Carles Llauradó i Albert Sabaté plantegen la hipòtesi que els relleus entre tropes provocarien l'annexió d'una divisió o batalló del V Cos dins del XV Cos d'Exèrcit temporalment, i per això hi ha soldats d'altres Cossos d'Exèrcits que van anar a parar en aquesta línia d'evacuació del XV.¹¹⁵ Tanmateix, considero que aquesta hipòtesi no es pot aplicar al cas d'en Josep, en primer lloc perquè el relleu de la 35ª Divisió, pertanyent al XV Cos d'Exèrcit, a l'11^a no es produirà fins el dia 15 d'agost, en Josep moria el 14 d'agost, i la seua evacuació i intervenció quirúrgica s'havien produït dies anteriors; i, en segon lloc, Julián Henríquez Caubín, el 15 d'agost, recull que «*La 35 División, al relevar a la 11 División, automàticament pasa a depender del Jefe del Sector Sur (V Cuerpo del Ejército)*» i no pas a la inversa. L'escassetat de documentació per acotar més profundament el per què en Josep va fer cap al tren hospital n°20 ens dificulta el procés. No obstant això, podem interpretar que davant l'elevada quantitat de baixes produïdes durant la contraofensiva sobre Pàndols els hospitals van poder quedar saturats i el compte enrere per salvar les vides hauria portat a en Josep fins al tren hospital, possiblement el punt més proper on poder realitzar la intervenció quirúrgica i la transfusió indirecta. O inclús un error a l'hora d'evacuar-lo l'hagués portat a la línia d'evacuació del XV Cos. Això ens permet veure la capacitat de flexibilitat que tenia el cos sanitari per adequar-se a les circumstàncies del front.

Tot i que és difícil afirmar amb certesa l'arribada d'en Josep viu al tren hospital i la intervenció quirúrgica *in situ* atesa la manca de documentació que ens ho indiqui directament, tenim certs indicis que ens ho confirmarien. Sabem del cert que el metge Rafael Pulido Cuchi, entre l'agost de 1937 i setembre de 1938, atengué 1006 ferits i en 116 casos realitzà transfusions sanguínies indirectes amb sang conservada pels bancs de sang de València o Barcelona, tota una innovació, ja que fins als primers mesos de la guerra civil les transfusions es realitzaven per via directa, per tant, depenien de donants voluntaris.¹¹⁶ A més a més, Carles Hervàs recull amb noms i cognoms l'equip mèdic responsable del tren, entre els quals figura, a banda del metge Rafael, la infermera «Lydia Mas Cabrol»¹¹⁷, la mateixa que apareix en l'informe mèdic que la investigadora Noemí

¹¹⁵ Carles Llauradó Bros i Albert Sabaté Rull, "La sanitat republicana durant la Batalla de l'Ebre...", 156.

¹¹⁶ Carles Hervàs Puyal, "Inici i desenvolupament de les transfusions a Catalunya: la Guerra civil", *Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, vol. 32, núm. 2, (2017): 72.

¹¹⁷ Carles Hervàs Puyal, "Consideracions sanitàries entorn...": 129. [la informació referent a la infermera va acompanyada d'una cita amb uns agraïments dedicats a la investigadora Noemí Riudor Garcia per haver facilitat la informació].

va localitzar i fer arribar a la neta d'en Josep, la Cinta, i que li realitzà la immobilització amb guix.

El Tren núm. 20 disposava de dos vagons convenientment adaptats per poder practicar tot tipus de cirurgia. El primer rebia el nom de “Vagón Quirófano” i entre el material que transportava trobem: dues taules d'operacions de vidre i una de metàl·lica, que permetien fer dues o tres intervencions simultànies; dues làmpades zenitals, una de peu i vuit focus reflectors; tamborets de diferents mides; vitrines i taules per a instrumental; dos autoclaus i més de quaranta bombones per a gases i roba; instrumental quirúrgic de tot tipus i material d'oficina (set màquines d'escriure). Disposava també de material d'anestèsia i de dos aparells per a transfusions de sang. El segon vagó, conegut com el “Vagón de Graves”, estava destinat fonamentalment a acollir la instal·lació de raigs X i un departament amb cinc llits per als ferits que no estaven en condicions de ser evacuats.¹¹⁸

No obstant això, no sabem a quina hora exacta arribava en Josep al tren ni l'hora en què l'operaven. Possiblement el retard en la intervenció va incrementar les probabilitats en morir, recordem que havia estat ferit la tarda del 12 d'agost i no fou intervingut fins a l'endemà dia 13, la temuda gangrena era la que elevava els percentatges en morts durant la batalla. Molts dels soldats que arribaven als trens hospitals eren morts, d'altres, com hem vist, morien hores o dies després. L'encarregat d'expedir els certificats de defunció per tal que els soldats fossin enterrats era el metge d'alt rang de l'hospital, en aquest cas, en Rafael Pulido, tal com també indica el certificat de defunció conservat a l'Ajuntament de la Torre de Fontaubella. En un principi els morts del tren hospital eren enterrats al cementiri municipal, però a causa de la gran quantitat de morts que s'anaven produint a mesura que avançava la batalla l'1 d'agost el metge Pulido sol·licità obrir una altra fossa en uns avellaners prop de l'hospital, propietat de Josep Rofes Lleixà, el que no esperaven era que omplirien ràpidament la fossa havent-ne d'obrir una altra a la vora. El 16 de setembre el tren hospital abandonava la Torre de Fontaubella.¹¹⁹

Desmembrada la 11ª Divisió pels durs combats, el dia 15 era substituïda per la 35ª Divisió que passaria a ocupar des de les alçades de Cavalls passant per la Molta d'Irto, Sant Marc i part de Pàndols enllaçant a mà dreta amb la 27ª Divisió a la cota 468, Punta de l'Àliga (no confondre amb Puig de l'Àliga) situada davant del Pinell i sobre Cavalls,

¹¹⁸ Carles Hervàs Puyal, “Consideracions sanitàries...”: 129.

¹¹⁹ Carles Llauredó Bros i Albert Sabaté Rull, “La sanitat republicana durant la Batalla de l'Ebre...”, 150 i 151.

amb qui havien de dur a terme l'últim atac per intentar conquerir Gandesa i Puig Cavalier el 17 d'agost. La impossibilitat de trencar el front franquista donava per acabada la segona contraofensiva, i tot i que les tropes de Franco havien aconseguit el control d'una part de Pàndols, el seu objectiu havia fracassat. Ambdós bàndols havien perdut milers d'homes en l'assalt a la imponent serra que controlava tots els escenaris de la batalla de l'Ebre, alguns autors han aportat dades sobre les baixes republicanes de fins a sis mil homes dels nou mil que hi havia en avantguarda, i en el cas de les franquistes fins a 3.000 baixes aproximadament.¹²⁰

El dia 13 d'agost una ordre del *Estado Mayor del Ejército del Ebro* demanava la recollida i l'enviament de tot l'armament capturat a l'enemic els darrers dies per a «completar el armamento de la 43 División, a fin de poder traerla cuanto antes des de la región de Falset, donde continuaba la reorganización»¹²¹.

Durant la tercera contraofensiva, del 19 al 29 d'agost, gairebé no hi haurà moviments a les serres de Pàndols i Cavalls, ja que els atacs se centraven a Quatre Camins i Vèrtex Gaeta, pròxims a Vilalba dels Arcs, encapçalats per les divisions franquistes 82, 74 i 102, vers les atrinxerades tropes republicanes de nord a sud la 60^a, la 135 BM agregada a la 16^a, la 3^a i la 27ª divisions.¹²² La zona plana amb petits turons de Vilalba permetia el recolzament dels blindats facilitant la penetració de les contraofensives franquistes sobre les línies de defensa republicanes. Tanmateix, la forta resistència republicana va dificultar els objectius a l'exèrcit de Franco que tan sols aconseguí penetrar 2-3 quilòmetres.¹²³

Mentrestant, la 35ª Divisió que estava fixada sobre Pàndols i una part de Cavalls des del 15 d'agost es va encarregar de fortificar la zona:

[al Tossal de Sant Marc] se habían construido 50 metros de trincheras, 18 puestos de tiradores individuales, varios nidos de ametralladoras y fusiles ametralladoras, y además se había unido tal centro de resistencia con las desfiladas de la cota 361, mediante otros cincuenta metros de trinchera de evacuación. También, se había tendido una doble alambrada de unos 400 metros de longitud ante las avanzadas del kilómetro 2 de la

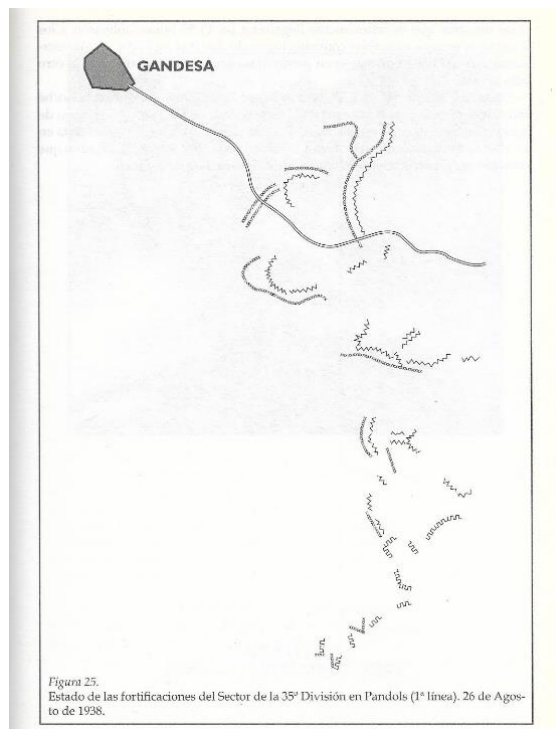
¹²⁰ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa en Villalba...*, 132 i 133; Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, 171.

¹²¹ Julián Henríquez Caubín, *La Batalla del Ebro...*, 272.

¹²² Gerard Bellmunt Quintana, *El pas del padrí per la Guerra Civil espanyola*, 214-242. La investigació sobre el seu padrí de la 16ª Divisió i fet presoner el 22 d'agost aporta moltíssima informació militar referent a aquesta contraofensiva intercalant vivències de diversos testimonis.

¹²³ Manuel Tagüeña Lacorte, *Testimonio de dos guerras*, 240.

carretera, así como las posiciones enfrentadas a la cota 481 Sur (enemiga) de Puig del Aliga. (...) En las cotas 600 y 602, que miraban hacia el Barranco de Santa Magdalena se habían construido 90 metros de trincheras de 1,50 metros de profundidad, pese a la naturaleza rocosa del terreno, así como un gran número de nidos para fusiles-ametralladoras y ametralladoras. Habían colocado, además, 180 metros de alambrada, con lo que podía darse por cerrados todos los posibles puntos accesibles para el paso del enemigo. (...) y construido otros treinta metros más de trincheras en las avanzadas de nuestra cota 666.¹²⁴

Fortificacions realitzades per la 35ª Divisió sobre Sant Marc i la Serra de Pàndols fins el 26 d'agost del 1938. Croquis extret de: Julián Henríquez Caubín, *La Batalla del Ebro: Maniobra de una División*, (Guadalajara: Silente, 2009): 349.

La 35ª Divisió fou substituïda per la 43ª en reserva a l'altra banda del riu fins aleshores, passant a ocupar les línies fortificades mencionades. L'ordre d'operacions número 23 d'agost deia:

A partir de la publicación de ésta orden la 43 División queda bajo la dependencia del Jefe del Sector Sur. Esta división revelará en sus posiciones actuales a la 35, la cual una vez relevada, pasará a constituirse en reserva (...) El relevo de la 35 división por

¹²⁴ Julián Henríquez Caubín, *La Batalla del Ebro...*, 322.

*la 43 se iniciará en la noche de hoy, y se hará sucesivamente, en relación con el armamento disponible.*¹²⁵

La nit del 24 d'agost les unitats de la 43ª Divisió creuaven el pont de fusta de Ginestar,¹²⁶ així ho recull també un *Boletín de información del Cuerpo del Maestrazgo* del 6 de setembre: «*en Ginestar hay una pasarela por donde pasó la 130 Brigada Mixta*».¹²⁷ Una ordre del V Cos d'Exèrcit concloïa que el relleu s'havia de realitzar esglaonadament en dos etapes, l'una aquella mateixa nit i l'altra la nit de l'endemà. A les 22:30 hores confirmava que «la IX Brigada Mixta sería relevada en la noche del mismo día 24 al 25 por la 102 Brigada Mixta de la 43 División»¹²⁸, així consta també a l'ordre firmada pel general Julian Henríquez Caubín a les 23:30 hores del dia 24 d'agost localitzada a l'Arxiu Estatal Rus d'Història Sociopolítica.¹²⁹ L'11ª Brigada de la 35ª Divisió Internacional havia estat fortificada sobre Sant Marc (cota 504) i la Mola d'Irto (cota 520) situades entre Pàndols i Cavalls, i sobre les primeres cotes i barrancades de Pàndols tocant a la carretera Gandesa-Pinell, zona que passaria a ocupar la 102 Brigada Mixta dels nostres protagonistes.¹³⁰

L'acta del relleu quedava firmada a les 8:45 hores del dia 25,¹³¹ establint el lloc de comandament de la 43ª Divisió al quilòmetre 9 de la carretera Pinell-Gandesa que separa les serres de Pàndols i Cavalls.¹³²

El 26 d'agost en Josep Casanova escrivia a la Matilde, diu: «*Esposa sabras que ya te ay escrito con esta cuatro cartas tres del campo de ynstricion y esta ya estoy en otro citio que ya te dire la direccion a ultimo*», juntament amb sis de Móra, la direcció d'aquesta carta és la Brigada 102, 285 Batalló, 4t Companyia i 43 Divisió. L'endemà en Francisco Fabró escrivia a la Cèlia: «*emos atrabesado el Ebro y que ha hora estamos en la Montaña*» (27/08/1938), i li torna a insistir que li enviï un altre retrat del nen. El dia 30 en Francisco torna a escriure a la Cèlia, li demana, ara que torna a rebre la seua correspondència, que li enviï un paquet que li va demanar abans de creuar l'Ebre i si ja

¹²⁵ AGMAV, C. 603, 20, pp. 45 i 46, “Órdenes de operaciones del Ejército del Ebro. Julio 1938 a enero 1939”.

¹²⁶ Luis Mª Mezquida y Gené, *Asedio y defensa de Villalba...*, 134.

¹²⁷ AGMAV, C. 1507, 1. “Boletines información del Cuerpo Ejercito Maestrazgo, septiembre 1938.”

¹²⁸ Julián Henríquez Caubín, *La Batalla del Ebro...*, 344 i 345.

¹²⁹ Per visualitzar l'ordre completa, veure Annex F) Ordre relleu de la 43 Divisió a la 35 Divisió 24 d'agost.

¹³⁰ Per visualitzar amb detall les fortificacions i situació de la 11ª Brigada que ocupà la 102ª Brigada, consultar Annex E) Mapa situació 11^a BM de la 35 Div. 24 d'agost.

¹³¹ Julián Henríquez Caubín, *La Batalla del Ebro...*, 346.

¹³² Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Villalba...*, 134.

ho ha fet que li faci una altre. En tots dos paquets li demana roba i, sobretot, tabac. A més, la família ha conservat dues carta datades del mateix dia, una dedicada als seus companys caçadors i pescadors de El Prat, i una altra a les seues nebodes. La direcció d'en Francisco continuava sent: «102 Brigada, 408 Batallon, Compañia ametralladoras, 43 División, Base Turia N3».

Després de la tercera contraofensiva les divisions republicanes 16 i 60 eren rellevades per la 44 i 42 respectivament. Alhora, el 30 d'agost la 4^a de Navarra situada a Pàndols i Puig Cavalier substituïa la 74^a al sector de Vilalba després dels forts combats de la tercera contraofensiva, i la 84ª entrava a primera línia de Pàndols.¹³³ El front, de nord a sud, quedava de la següent manera: la 3ª Divisió, la 44ª Divisió i la 45ª Divisió al sector centre del XV Cos de l'Exèrcit entre Vilalba i Corbera, en reserva la 42^a; i la 27^a, 43^a i 46ª Divisions al sector sud del V Cos, en reserva la 11^a, entre Corbera i les serres de la Vall de la Torre, Cavalls i Pàndols, passant la 35^a a reserva general. Al seu davant, l'Exèrcit franquista reorganitzat en dos cossos d'exèrcits quedava configurat pel Marroquí amb la 50^a a la zona de Mequinensa, la 82^a, 152^a i 4^a de Navarra entre Vilalba i Corbera; i el *Maestrazgo* amb la 1^a de Navarra, la 74^a i 84ª entre Corbera, Gandesa i una part de Pàndols.¹³⁴ La tàctica franquista canviava de les ofensives que pretenien envoltar l'objectiu, com havia estat fins aleshores, a ofensives d'acció directa en zones reduïdes emprant la màxima quantitat d'efectius «y se apostava por la obtención de pequeñas victorias locales, economizando al máximo el número de bajas».¹³⁵

Fins a finals d'octubre el sector de Pàndols restaria inactiu. La línia de front quedaria gairebé estabilitzada tal com s'ha indicat anteriorment, només hi hauria unes minses variacions a la zona de Corbera d'Ebre registrades durant la quarta, cinquena i sisena contraofensiva entre el 3 de setembre i el 10 d'octubre. Durant el mes de setembre al sector de Pàndols i Cavalls «la calma es absoluta en este sector, mientras hierve la zona de Corbera-Camposines», en un dietari del sergent Francisco Gavaldá de la 74ª Divisió franquista veiem com les divisions acantonades en aquella zona mentre observaven els moviments a la zona de Corbera tenien temps d'escriure mentre descansaven, informant sobre l'aviació republicana i la meteorologia.¹³⁶

¹³³ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Villalba...*, 132

¹³⁴ José Manuel Martínez Bande, *La Batalla del Ebro*, 200 i 207.

¹³⁵ Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, 210.

¹³⁶ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Gandesa...*, 123-125.

Les següents contraofensives franquistes tenien com a objectiu arribar a Camposines, cruïlla estratègica que connectava per carretera Móra-Corbera-La Fatarella-Ascó entre les acaballes de la Vall de la Torre a mà esquerra i La Picossa a mà dreta. La quarta contraofensiva s'iniciava el 3 de setembre direcció Camposines des de Gandesa amb la missió de fer-se amb Corbera i intentant aproximar-se a La Fatarella des del Puig Gaeta pel nord, i ocupar gradualment les valls de Cavalls i la Vall la Torre pel sud. Diàriament l'aviació bombardejava i metrallava les línies republicanes, aconseguint ocupar Corbera d'Ebre el dia 5 tot i el relleu de la 27ª Divisió, que es va emportar la major càrrega bèl·lica, per la 11ª Divisió que es trobava en reserva des de mitjans d'agost. Davant d'aquell moment crític per la pèrdua de totes les posicions davant Gandesa, passant per Puig de l'Àliga, l'Ermita de Santa Madrona i la població de Corbera, l'Exèrcit de l'Ebre reorganitzava el front incorporant gairebé totes les seues divisions, entrava en avantguarda la 35ª recolzant la 27^a i 11^a a la zona de Corbera i la Vall de la Torre, i la 60^a a la 45^a i 3^a a la zona de Vilalba, sumant-hi els batallons especials de metralladores republicans des de les alçades de la serra de Cavalls i la prolongació a la dreta sobre les crestes de Cavalls de la 43 Divisió carregaven contra les tropes de la 1^a de Navarra. Tanmateix, aquesta divisió franquista aconseguia arribar a la cota 565 situada a la Serra del Pebre, a mà dreta prop de l'Ermita de Santa Madrona de Corbera, enfront el tram final de Cavalls i a mà esquerra de l'inici de la Serra de la Vall de la Torre que discorre fins a la cruïlla de Camposines.

El desgast de totes de les tropes i la impossibilitat d'ocupar Cavalls paralitzaria la contraofensiva, l'ofensiva tornava a ser un fracàs per a Franco, tot i que havien aconseguit arribar fins a Corbera d'Ebre i la cota 544 situada més al nord de Puig Gaeta, entre La Fatarella i Vilalba.

Mezquida situa la 43ª Divisió durant aquelles dates a les alçades i en avantguarda a les faldes de tota la Serra de Cavalls, Sant Marc i cota 520 davant Puig de l'Àliga. I sobre l'Ermita de Santa Madrona, presa durant aquella contraofensiva, s'hi trobaven batallons de l'11ª Divisió que evacuaven els ferits pel camí que creua les serres de Cavalls i la Vall de la Torre i que marxa per darrere d'aquesta última des d'on es pot accedir a Cavalls.¹³⁷ Per altra banda, bolletins d'informació de la 1^a de Navarra situen el 5 de setembre la Brigada 102 amb dos batallons sobre Pàndols, un a Sant Marc i l'altre en reserva; el 9 de

¹³⁷ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Gandesa...*, 100 i 104.

setembre un altre bolletí esmenta que el PC de la 102 BM es trobava al Barranc de l'Ermita de Sant Marc i que el seu 408 batalló ocupava les cotes 666 i 641 de Pàndols.¹³⁸

El 8 de setembre el Joan Puig escrivia a la Vicenta que ha rebut la seua carta del dia 7, podem deduir el contingut de la carta de la Vicenta perquè en Joan li comenta que se n'alegra que a sa filla Aurora li hagin tret el guix, que li sembla bé que vagi a la Garriga i comenten alguna cosa sobre un tal «papito». En aquells moments el batalló d'en Joan, seguint la situació probable que donen els bolletins franquistes, estava a les trinxeres, i així ho confirma la carta d'en Joan: «*Vicenta si me bieras no me conocerias pues no e tenido tiempo de cambiarme de ropa ni afeitarme ni labarme (...) aora cuando nos den dos o tres dias de descanso nos pondremos limpios y guapos.*» El mateix dia Francisco escrivia a la Cèlia que ha rebut més cartes d'ella, li torna a demanar un paquet amb tota la roba d'hivern i tabac «*la mayor cantidad posible al menos por un mes y de otra forma podremos fumar yo y todos los compañeros porque cuando ellos reciben tabaco yo tambien fumo enfin aqui lo que ay es para todos*», també li comenta que sap d'algun company de El Prat que està a un quilòmetre d'ell, que està content que el nen ja pesi sis quilos i intenta tranquil·litzar-la perquè diu que sí que els hi donen menjar.

Hi ha carta de tots tres del 14 de setembre. Per una banda, en Francisco tornava a insistir amb el menjar, «*respeto a que te an dicho que nos dan poca comida eso si que no es verdad, comida nos dan bastante y muy buena y todos los dias tenemos para postre melones o huva y vino*», tot seguit comenta, com a la resta de cartes, sobre la família i la gent de El Prat, com que el seu germà s'emporta el seu gos de cacera, que el seu cunyat es recupera d'una ferida, que te notícies perquè rep postals i cartes de més familiars, que si un veí, amic o familiar està a la mateixa banda de l'Ebre que ell i que intentarà localitzar-los. Hi ha cert sarcasme en les seues cartes, comentant una cosa sobre son cunyat Miquel «*que tuvo mucha suerte apesar que cayo la bomba y le destrozo los macutos y el dinero cosa que eso se puede comprar lo pehior ubiera sido si lo ubiera alcanzado, enfin macutos se compran pero hombres no se pueden comprar*»; també a les d'en Josep que escrivint a la Matilde sobre gent que coneixen i homes que es troben al front li diu «*me entere del que me dices de Enriqueta de su marido si que es muy triste lo que le a pasado pero es aquel refrang que dise: bale mas cojo que muerto*». En la mateixa carta del dia 14 en Josep li demana a la Matilde que li envii paper i sobre, res més, «*me*

¹³⁸ AGMAV, C. 1507, 1. "Boletines información del Cuerpo Ejercito Maestrazgo, septiembre 1938".

preguntas si tengo frio pues por ahora puedo pasar que aun tengo el capote y una manta», i que te intencions de fer-li un gir dels diners que cobra. Inclús alguns soldats davant l'avorriment i l'angoixa mataven el temps fumant, com en el cas d'en Joan que li demana a la Vicenta que posi llibrets de fumar que «*me e buelto fumador y nos dan tabaco mui poco*» al paquet que li demana que faci «*cogues un troso de arpillera y aces un paquete bien echo y pones lo necesario porque acen pagar el peso y lo llebas a facturar a correus ay mucha gente*».

Però les cartes demostren sobretot la preocupació que tenen per elles i la família:

Esposa tengo tu estimada carta con fecha del 6 la que me lleno de alegria al ber que estais bien y que aun estais en casa que es lo que yo mss esperaba saber noticias tuyas no abandoneis la casa que es lo que mas te pido quel ir por el mundo esta muy mal. (Josep, 14/09/1938)

Celia tambien tengo que decirte que no estes tan intrigada respeto a mi no quiero que padescas por mi tu come y descansa por mi parte y quida bien el niño no sea cosa que lo perdamos todo, que pasaria con el niño si tu cahieras enferma? Todo se perderia y nos quedariamos a la ruina por lo tanto espero sabras quidarte bien y al mismo tiempo quidas a tu hijo. (Francisco, 14/09/1938)

Vicenta de lo que me dices del trabajo pues no se como os areclareís pues tenia mucha confianza en ella y sólo me faltaba esto para areclarlo pero paciencia. (Joan, 14/09/1938)

Francisco escrivia tan sovint a la Cèlia que gairebé hi ha cartes cada dia, el dia 15 li comenta que tots els seus companys han rebut els paquets menys ell, l'endemà sabem que «*el paquet del que tu enviaves del dia 5 del corriente a este paquete me a llegado bastante mal porque me falten la meitat de las cosas*» (16/09/1938), lògicament li torna a demanar un paquet de nou que contingui tabac i roba perquè li han pres tot, i aquest cop li demana que sigui un paquet ben cosit amb un sac per estalviar-se disgustos (18/09/1938). Finalment el dia 19 rep dos paquets amb roba d'hivern i tabac, a més, respon a la Cèlia sobre la mobilització de la quinta son germà, que devia ser de la quinta del 24 o 23 cridades el 14 de setembre, i li comenta que li enviarà tots els diners quan cobri. Sabem que en Francisco no sabia escriure perquè li demanava als seus companys de màquina: «*esta carta no me la escrito el Vila porque hestamos separados de una maquina en otra unos 10 minutos y abezes los fasistas tiran piedras y me la escito un compañero que me escrito dos o tres*».

La cinquena i sisena contraofensiva, entre el 18 de setembre i la primera setmana d'octubre, esdevindrien una pugna pel creuament de Camposines. Per arribar-hi calia sacrificar les tropes franquistes, ja que la via d'accés directa era als peus de la serra de Cavalls, fortament defensada per batallons de la 43ª Divisió republicana. L'objectiu era clar, el control de Camposines permetria l'arribada a les serres de Pàndols i Cavalls, l'autèntica defensa física de l'Exèrcit de l'Ebre i la qual tenia els llocs ideals per al control de tots els escenaris de la batalla. Alhora, la resta de tropes franquistes havien d'avançar pel nord de Corbera en direcció la carretera que connecta Camposines i La Fatarella. Aquesta vegada la cota 496 coneguda com la Punta del Cucuc patiria l'estratègia franquista de bombardejar i metrallar incansablement les línies republicanes per després ser ocupades per la infanteria.

Consistia en un avanç lent però determinat al preu d'un sacrifici que comportaria el constant relleu d'ambdós bàndols. La zona de Corbera direcció Camposines era una autèntica allau de morts i pluges de projectils, el testimoni de Francesc Garcia, enrolat a la 42ª Divisió encarregada de la defensa entre Camposines i La Fatarella, descrivia el següent: «Per a nosaltres les *paves* eren una veritable obsessió. A cada nova posició que ocupàvem, el primer que fèiem era un refugi. Així que les armes naturals d'un soldat a l'Ebre eren fusell, pic i pala».¹³⁹

El 27 de setembre l'ordre d'operacions número 13 recollia que la 43ª Divisió passava a dependre del V Cos d'Exèrcit del sector sud juntament amb la 11^a, 45^a, 56^a i 60^a.¹⁴⁰

A finals de setembre al Josep el canvien de companyia:

me an cambiado de compañía y primero ira las cartas a la compañía en que estaba y despues la remebran asia a esta (...) estoy en ametralladoras que es mejor compañía que la que estaba el Enrique tambien lo an cambiado lo an puesto a la segunda compañía del mismo Batallón que estaba asta ahora casi estamos juntos que su compañía y la mia estamos serquita. (...) Ahora mi direccion es esta: 102 Brigada Mixta, 1r Batallon Ametralladoras, E 43 Pirineos. (21/09/1938).

Mentre en Josep escrivia la carta del dia 21 descriu com per damunt seu passaven 85 «*pavas*» per intentar tranquil·litzar a la Matilde raonant-li que per a ell era el seu dia a dia, i és que ells devien ser conscients que el que veien al camp de batalla s'aplicava a la

¹³⁹ Francesc Garcia Grau, *Un de la lleva del biberó*, 40.

¹⁴⁰ AGMAV, C. 603, 19. "Órdenes generales del Ejército del Ebro. Mayo 1938 a enero 1939".

rereguarda: «y referente a lo que me dices de las alas negras ya estamos enterados de los crímenes que acen los extranjeros acompañados de ese maldito General Franco (...) me é enterado de que un ??? perteneciente de Mallorca a hido a bombardear el campo de aviación del Prat» (Francisco, 24/09/1938).

Hi ha alguna dada curiosa a les cartes com la informació que tenen els soldats sobre les conseqüències per passar-se de bàndol, en Josep li diu a la Matilde: «Del que me preguntarlo que de estos de Móra que yo te preguntaba pues es esto que se an marchado y no sabiendo donde son y disen que cuando se marcha uno de las filas asen algo a sus cosas por esto te lo pregunto y quiero que me lo esplicas» (25/09/1938). En la mateixa carta diu que està de descans perquè «la maquina que pertenesco yo la tenemos con baria y estoy por ahora en la plana mayor de la compañía sin aser nada nomas estoy pensando en bosotras todos los momentos pero ay que tomarselo con pasiencia».

També el dia 25 en Joan escrivia a la Vicenta preocupat per la seua filla Aurora que està molt malalta «pues no mas faltaba esto parece que el destino guega con nosotros pues al pensar que no tiene nada de alimentos me ago mil pensamientos y no ago mas que llorar cuando me escribes dime la berdad como sige la aurora y Juanito donde esta y como sige». Però la salut d'en Joan tampoc és molt bona, en la mateixa carta li demana que «en cada carta me pones 6 espirinas o cafiespirinas pues estoi desesperado se me a puesto una flaquez en la pierna y no puedo casi endar fui en el medico y dice que no puede aser nada». Finalment, li diu a la Vicenta que potser d'aquí a uns dies els portaran de descans i es podrà netejar i canviar els calçotets. Això també diu en Francisco al comiat d'una carta del 30 de setembre: «No tescribo mes porque ha hora iremos a resposaremos tres a cuatro km del Frente y ya te escribire mas porque tendremos mas tiempo».

Fins aleshores, tot i no estar de descans, havien estat tranquils allà on eren, «Siacaso ay alguna atibocacion no te agas estraño que mientras estaba escribiendo esta carta todos los compañeros estaban charlando» (Josep, 25/09/1938). Inclús estaven distrets tocant música: «mira tan be sabras que por aqui tocan muy el bombo(?) pues nosotros tanto tenemos el lunes como el domingo pues el domingo ay mucha musica» (Francisco, 25/09/1938), també menjant compartint el que rebien als paquets «Mira dos minutos antes de aser esta carta pues emos echo una ensalada de sebolla tomate y bacalao y una lata de sardines pues todo enbiado del Prat» (Francisco, 26/09/1938), demanant més paquets «me ases un paquete y me pones las dos camisas y despues unes ligas y cordones para

los zapatos y mucho tabaco y me lo enbias como mes pronto mejor y me pondras un metro de mecha y si me encuentras fieches de ensenedor» (Francisco, 28/09/1938), i comentant en la mateixa carta que a la zona on estan comença a fer mal temps «*pues ay mucha boira y enpiesa a llover»*.

De l'1 al 5 d'octubre davant l'amenaça de la cruïlla de Camposines es va reforçar la zona amb gairebé totes les divisions republicanes, però mentre la 1^a de Navarra aconseguia, partint de la Serra del Pebre, avançar per la Vall de la Torre seguint el riu Sec, paral·lel a la carretera Corbera-Camposines, fins a la cota 262, davant la cruïlla de Camposines; la 13ª Divisió franquista penetrava profundament pel nord de Corbera fins al Coll del Coso, a uns 3 quilòmetres de Camposines aproximadament, creant una línia recta a mà dreta amb la cota 262 ocupada per la 1^a, i a mà esquerra amb Punta del Cucuc i Vèrtex Gaeta. El cost en vides d'aquestes dues divisions que portaven la veu cantant en aquest avanç s'elevaren a més de 5.000 baixes.¹⁴¹

En aquest context, el 21 de setembre Juan Negrín ordenava la retirada de les Brigades Internacionals com a última demanda davant la política d'apaivagament de França i Gran Bretanya. Probablement, Negrín, essent conscient que els franquistes no retirarien l'ajuda estrangera, pretenia que el Comitè intervingués davant aquell homenatge contra el feixisme. Tanmateix, la crisi de les relacions internacionals era irreversible, dies després, Txecoslovàquia era desmembrada en benefici d'Alemanya en el pacte de Munich. La pau temporal a Europa va costar el declivi de la República.¹⁴²

No obstant això, en les Brigades Internacionals encara quedaven alguns estrangers, encara que la majoria ja eren espanyols des d'inicis de la batalla, en el cas de la 139 BM de la 45ª Divisió Internacional tots els efectius eren espanyols, en excepció del seu comandant que continuava sent el tinent Hans Kahle.¹⁴³

Després de la reorganització de l'exèrcit de Franco, la 82ª entrava a rellevar la 1^a de Navarra, aconseguint arribar fins a la cota 259 a 500 metres de Camposines, i la 53ª rellevava la 13^a a la zona tocant a la cruïlla de Camposines. S'establí una pugna entre les cotes enfront Camposines, durant el dia els batallons franquistes ocupaven i els republicans contraatacaven durant la nit i la matinada les posicions perdudes. A mitjans

¹⁴¹ José Manuel Martínez Bande, *La Batalla del Ebro*, 233.

¹⁴² Enrique Moradiellos, *Historia mínima de la Guerra Civil española*, 194, 195, 238, 239 i 240; Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, 242 i 244.

¹⁴³ Manuel Tagüeña Lacorte, *Testimonio de dos guerras*, 243.

d'octubre les tropes franquistes havien aconseguit arribar fins al creuament de Camposines quedant paralizats en forma de "L" invertida entre la carretera direcció La Fatarella i l'altra direcció Corbera. Al seu davant restaven les línies de defensa republicanes sobre Pàndols, Cavalls, la Vall de la Torre, la Picossa, l'actual localització del Memorial de les Camposines, la serra de la Fatarella, la seua respectiva població i fins a Riba-Roja.

Les últimes contraofensives, a excepció de la de Pàndols, havien estat pràcticament un èxit per la progressió lenta i constant fins a Camposines que hauria proporcionat més terreny, més control i més àmbit d'actuació a l'exèrcit de Franco per a l'última contraofensiva. Cal tenir en compte que les actuacions militars es veien condicionades per l'orografia, així doncs, mentre les tropes franquistes tingueren més facilitat per assolir terreny en la zona menys abrupta al voltant de Corbera i Vilalba amb el suport de carros de combat i l'aviació, en el cas de les imponents serres de Pàndols i Cavalls l'orografia era un avantatge per als republicans. Pel que fa a les estratègies militars, si bé l'exèrcit de Franco disposava d'uns efectius molt més elevats, preparats i abastits a diferència de l'Exèrcit de la República, van haver-hi ofensives de fracàs a causa de la mala coordinació de les tropes franquistes i, sobretot, per subestimar la capacitat republicana.

L'1 d'octubre Josep ha rebut una altra carta de la Matilde, on ella li ha degut comentar que li ha arribat a l'orella on són perquè en Josep li diu:

Ya me lo creia que algun dia te ubieras enterado donde estaba pero yo por no darte mas mania no te lo decia, pero ahora no padescas que ya ay pasado mucho mal, ahora estamos de descanso todo el Batallon y creo que dentro de pocos dias nos bendra el relebo segun dicen.

Possiblement, li digué algú de Móra, ja que la gent del poble sabia qui estava al front i sabien on eren: «*los de Mora emos tenido mucha suerte que estamos todos juntos menos Piñolet que debe ser de otro batallón, pregúntale a su mujer en que batallón esta y me lo dices*» (Josep, 01/10/1938).

Francisco també comunica a la Cèlia que el seu batalló està de descans: «*nosotros tambien estamos de descanso pero estamos debajo de un torriente y estamos un poco lejos del Frente*» (02/10/1938), en aquesta mateixa carta li explica la poca higiene que tenen al front: «*en dos trozos de camisas biegas tambien pasamos porque aqui la ropa nueva no se puede llevar porque si el Domingo matamos veinte piojos el Jueves matamos*

treinta», i els combats aeris que veuen diàriament: «Mira aqui cendos dieseamos bisto a caer cinco aparatos de los Fasistas y uno de los nuestros pues cada dia caen y llevan muchas rabias estos criminales fasistas».

El dia 3 d'octubre en Joan també comunica a la Vicenta que estan de descans:

no estoi en las trincheras estamos todo el batallon de descanso [...] estamos media hora legos del Frente y pas amos el dia comiendo y aciendo torradas y sopas de farigola porque bamos en un pueblo que esta abandonado y nos dan aceite y vino y por el camino cogemos almendras y ubas con el rancho que nos dan.

En la mateixa carta rep la notícia que sa filla Aurora ja està millor. En Joan li explica que tots porten el cap pelat i que també observa combats aeris: *«a hora veo que ay un combate areo mientras escribo esta carta an caido cuatro aroplanos facistas encendidos cada dia caen de dos a tres».* També tenim una dada rellevant que fins ara en cap carta havia vist, i és el tipus de calçat, diu en Joan: *«Vicenta sabras que e comprado unas alpargatas mui buenas y nuevas las an anbiado a un compañero y le benian estrechas no se el precio pues me lo dira cuando escriba su muguer».*

Però en Joan no era l'únic que anava a un poble de la vora del front a buscar oli, vi i a recollir ametlles i raïm. El mateix dia 3 d'octubre en Francisco escrivia:

bamos a un pueblo que se llama Pinell de Brai y cojemos el aseite que queremos sin pajar nada y bino tanto como queremos a uno cincuenta el litro pero mira tenemos dos horas pero bamos cada dia mira yo tengo tantas ganas como bosotros de poder estar a buestro lado y de toda la familia.

És més, també en Josep el dia 3 explica:

fui al Pinell a cojer ubas para comer y de paso a entraran las casas aber si aun quedaba algo que alli no bibe nadie que ase meseria de verlo yo aun me encuentre una americana de biejo de aquellas de ir de fiesta y me ba bien que paresco un ministro, por esto te digo que no dejes casa es por esto que te lo quitarian todo. Tu dises que nunca terminarias de escribirme pero yo nunca tengo bastante papel.

Tant el batalló d'en Joan i en Josep, el 285, com el d'en Francisco, el 408, estaven de descans, cosa que els permetia moure's fins al Pinell de Brai i dur a terme les mateixes activitats. No sabem fins a quin punt podrien haver coincidit, veure's o fins i tot conèixer-

se, tanmateix, l'experiència individual de cada un d'ells coincidia, era el dia a dia de cada un dels qui estaven en aquella zona i ens dona una altra visió de com era la vida al front.

L'endemà el Francisco és més precís i ens indica que *«el sitio que descansamos estamos en una montaña que hestamos muy bien hestamos a 8 kilometros delante de Pinell y que todos los dias vamos a buscar vino y que lo compramos barato nos cuesta uno cincuenta el litro y de aceyte tenemos lo que queremos sin pagar nada»* (04/10/1938), inclús ens parla dels seus nous amics:

pues tengo unos compañeros que me dicen cuan termina la gerra tienes que venir ha pasar 8 dias ha nuestras casas iremos cuatro dias de casera (...) su pueblo se llama Corró de Munt porque ellos cuando tienen alguna cosa parezemos una familia lo repartimos juntos y commemos juntos asi hes que parecemos hermanos.

Impressionant és la carta del Josep datada del dia 6 quan parla dels seus companys de màquina:

Aqui ametralladoras tambien tengo unos grandes amigos tanto como pueden serlos del pueblo que ay dos del Prat de Llobregat que nos partimos todo lo que tenemos y estoy muy bien con todos que aquí en metralladoras estoy cuarenta beses mas bien que cuando estaba en la otra compañía.

En Josep estava amb dos homes del Prat que molt probablement coneixien al Francisco, ja que com hem vist fins ara a les cartes donen molta importància als qui són del mateix poble que fins i tot saben quants estan al front, val a dir que en aquella època en ciutats o poble com El Prat es coneixia tothom. Descartem que fos en Francisco perquè estaven en batallons diferents i, per tant, la seua situació sobre el terreny variava, ni que fos uns metres o un quilòmetre, tanmateix, els cercles eren molt estrets.

Hi ha una altra dada curiosa en la mateixa carta del Josep, diu: *«aora tambien boy a la escuela como aqui estaba sin aser nada pues me dibierto iendo a la escuela no es por golones lo que boy aprender nomas es por ponerme al corriente de cuentas»*.

Mentrestant, en Joan continuava preocupat perquè encara no havia rebut cap pagament i no li podia fer un gir a la Vicenta, la vida a Barcelona devia ser molt dura per la preocupació que desprèn en Joan a les cartes (07/10/1938), i també per la seua salut: *«e recibido el paquete y me alegrado mucho porque abia las pastillas en seguida e tomado*

una y e podido descansar y dormir toda la noche aci es que mira si encuentras mas y las enbias a dentro del sobre» (10/10/1938).

No obstant això, la preocupació és de tots i mútua. Les discussions entre la Cèlia i el Francisco ho deixen entreveure:

si estas enfadada tindras dos ???? porque mira de mentira no te cuento ninguno porque si aqui abia un retratis te me aria retrata y berias si estoy gordo o estoy seco porque de comida comemos mucho porque commemos arros y garbansos que nosotros puede ser que no comeis y a nosotros no nos falta el pan cada dia y asi es que te explico la verdad mira este Joaquin Castell pues mira esta aqui con nosotros y esta bien y ya lo puedes desir a su mujer. (09/10/1938)

I també entre la Matilde i el Josep:

tambien del que me dises que si aqui ay soldados de descanso pues seguro que abran estado en mas ataques que nosotros que cuando tienen muchos ataques los llevan a descanso mas pronto y nosotros como no tenemos ningun ataque por esto no nos relevan que estamos muy tranquilos y mas bale que sea asi ya estaria contento de poder terminar la guerra del modo que estamos. (10/10/1938)

Cal puntualitzar que, tot i que baixaven al Pinell, no els havien rellevat, és a dir, no els havien substituït de la línia del front. El que sí passava dins la mateixa divisió o batallons eren els canvis de primera a segona línia, inclús com hem vist més enrere, als refugis o esplanades on hi podia haver el comandament perquè les tropes poguessin descansar. El Josep ho explica indirectament quan li comenta a la Matilde el que ha degut passar amb un noi del poble que ha desaparegut:

Esposa tambien sobre el que me dises de este chico de la Salomé puesles [censura] es desaparecido el estaba de ??? con aquel que bajo con Garrancha que ase de teniente y era una dia que tiraron muchos cañonasos donde estabamos nosotros estabamos en segunda linia y despues pararon de tirar y ala nocheser sube a llamarnos a toda la compañía que bajamos a un refugio (...) Al poco rato este tiniente nos pregunto por Santiago y le dijimos que no sabiamos donde era y buscaron por alli y no le encontraron asi es que muerto no es el ya asia dias que nos decia que queria marchar pero como era tan ligero no lo creiamos por alli abia un camino para ir al faccio, ahora no se donde sera. (10/10/1938)

Quan es refereix al dia que en Garrancha va baixar a Móra amb un tinent i van llançar moltes bombes i estaven a segona línia del front, la carta del dia 3 d'octubre deia: «*Esposa tambien del que me dices si nos daran permiso casi estoy seguro que no que ya te lo abra dicho Garrancha como estamos de reten no pueden dar permiso sino es una cosa asi como a bajado este*». És a dir, el seu batalló no es trobava a primera línia a principis d'octubre, sinó que estaven al darrere com a reforç.

A més, ens explica l'estratègia militar republicana sobre les serres de Pàndols i Cavalls d'amagar-se als refugis quan bombardejaven les cotes, com també la presència de tancs a les proximitats: «*A ora que hace un poco de sol me voy a ver si mato unos cuantos tanques que por aqui ay una buena cosecha de esta clase de bichos*» (Josep, 10/10/1938), i els continus combats de l'aviació: «*ayer mismo bimos un combate de cincuenta o sesenta aparatos pues de la nuestra parte no perdimos ninguno y ellos perdieron cuatro casas y uno de bombardeo asies que tuvieron de marchar en la cola en medio de las piernas*» (Francisco, 09/10/1938).

Tots tres continuen rebent i demanant paquets. Es veu que el dia 12 en Josep escriu a la Matilde que l'Enrique li ha pujat un paquet fet per ella perquè l'han deixat baixar fins a Móra, el qual conté «*conejo frito, el tabaco, las anueses y almendras y mansanas y granadas y palos santos*», i és que en Josep no havia baixat perquè en aquells moments ja no es trobava en descans a diferència d'en Francisco i en Joan: «*mira Celia repusem a la bora de Pinell y no sabem el dia que i estarem y es impusible podermos ber con el Coll*» (Francisco, 13/10/1938), en la mateixa carta explica que ha rebut un altre paquet amb «*dos camisas y los tomates dos cabses de agos una ceba y un pebrot les ligas camas el cordon de los sapatos y la mecha y las piedras y en una buchaca de la camisa el paquete de tabaco que no lo emos partido todos como hermanos*» i aprofita per demanar-ne un altre «*me pondras tomate sebes y agos y pimienta porque esto de la comida nos ba muy bien que nos ponemos dentro del nido de la maquina y alla en un rollo nos lo comemos todos juntos y si tienes tabaco nos enbias y una toalla y nada mas*». El Joan a la carta del 14 d'octubre explica que «*sabras que aun dura el descanso de las trincheras pero se ba a terminar pronto*» i que encara no ha rebut el pagament, de fet, un bon amic els hi fa un favor: «*De lo que me dices que as recibido un guiro de Cacimiro pues me alegre pues podemos dar las gracias a el*».

La bona relació entre els companys és en general, el Josep també compartia els paquets que arribaven:

mis amigos me dan las gracias que te las de a ti sobre el paquete que me enviastes por Enrique que lo encuentran todo muy bueno que nos lemos comido entre los seis que lo aemos asi cuando uno de los seis recibe un paquete nos lo comemos todos juntos.
(Josep, 14/10/1938).

En la mateixa carta ens aporta més informació sobre el funcionament militar de les tropes republicanes i el seu dia a dia:

somos todos los de una escuadra que pertenesemos a la misma maquina que es diferente de la infantería aqui en metralladoras que los seis que somos siempre tenemos de estar juntos que todos son muy buenos chicos somos tres catalanes y tres castellanos y ¿??? se guarda uno por lotro y uno con los otros se pasa el tiempo mejor y nos dibertimos de nosotros en nosotros asi tenemos de pasar el tiempo asi no nos aborecimos tanto y bamos gugando algún rato a las cartas y asi nos distraemos para no pensar tanto en las cosas. (Josep, 14/10/1938).

I com està la situació al poble: «*me dijo Enrique del modo que esta todo esto de por aqui bajo que el pueblo dice que casi esta llano y las fabricas también subio muy disgustado de ber como esta todo de por aqui abajo*». També en Joan sap que la situació a la rereguarda és molt dura: «*Todas las cartas que vienen de los compañeros dicen que no ay nada de comida en Barcelona*» (14/10/1938), i en Francisco: «*mira esto que disen que les obligaran ana a trabajar pues esto esta muy bien echo que la mujer que puede ir a trabajar que baya porque sino tambien ??? un poco y mira ya nos aremos cargo de las tierras tienen de quedar perdidas si se llevan todos los hombres*» (15/10/1938).

El dia 16 en Francisco ja no es trobava en descans, però igualment tenia temps per escriure a la Cèlia, a qui li retreu que no li compren un «cochet» al nen:

ya fa dugues cartes que ya te digo que si no le compres el cochet es ygal mira si puedo venir pronto y no camina pues yo le comprare y si camina le comprare una bicicleta de tres rodes porque aga mucho ruido por aqui casa porque me an dicho que no es gaire entremaliat.

I també escriu a son germà amb qui comenta que l'alcalde ha cridat les quintes del 18 al 21, i sobre la situació a El Prat.

En Josep el dia 16 va rebre un permís per baixar fins a Móra d'Ebre a veure la Matilde, en la carta del dia 17 així ens ho explica:

Esposa sabras que ay llegado en esta muy bien sabras que al poco rato que marchastes de alli paso un camion y se paro y le preguntamos donde iba y nos dijo a cinco quilometros del Pinell y subimos (...) llegamos al Pinell a las diez nos fuimos a la cosina a dormir y por la mañana siguiente cuando lleban el cafe a las posiciones nos fuimos con los cosineros a las posiciones y llegamos muy bien y el capitan muy contento yo le dije aber si te das prisa a comertelo y despues nos bolberas a dejar ir a buscar otra bes berdura y el me dijo que si es que estamos aqui ya me dejara ir otra vez yo le dije que lo agradeseria y le di unas nuses que le gustan mucho.

Tot i que no va poder veure a sa filla: «*Tambien ya me diras que dijo nuestra ija cuando se desperto y no berme ami que yo estoy muy arrepentido de marcharme y no llevarmela acompañarme que cada momento estoy pensando muchisimo en ella*». En aquesta carta del dia 17 sabem que la correspondència anava censurada: «*Tambien esta carta iba sensurada que es la primera que ay encontrado sensurada y aras el favor de cuando me escribas me pones el remite en el sobre que las sensuran porque no ay remite. Mucho mas te contaria pero como ase pocos momentos que nos emos visto*». De fet, el testimoni del pontoner Miquel Ferret que recull Ramon Arnabat explica a finals de setembre, després de canviar-li el càrrec: «*estic ajudant a la Censura de les cartes, i això vol dir que sempre tinc poc o molt treball a l'oficina*».¹⁴⁴

El dia 19 d'octubre en Josep i en Francisco escrivien les últimes cartes que les dones van rebre. Desconeixem si en van escriure més i mai van arribar o és que realment van ser les últimes, en tot cas és molt estrany perquè la correspondència de tots dos era molt seguida. Francisco explica que possiblement correus vagi malament:

Celia de esto que me dises que as recibido dos cartas juntas y un poco retrasadas pues mira desto no se puede aser caso porque yo abeses tambien me encuentro con dos otras cartas juntas mira ya lo en contraba un poco extraño que en el tiempo que asia que abia escrito que me mandarás la toballola y no me la abias mandado y yo al mirar los dos ultimos paquetes que tu me as echo y al no encontrar la toballola lo encontraba muy extraño. (19/10/1938)

¹⁴⁴ Ramon Arnabat Mata, "La batalla de l'Ebre arran de la terra i de l'aigua: el testimoni d'un pontoner", 49.

Inclús fa algun comentari que podria considerar-se xenòfob, encara que possiblement sigui més perquè pertanyen al bàndol franquista que no pas a la seua procedència i cultura: *«Celia de piogos si que tenemos alguno que por alli a donde para los moros siempre degan rastro de esto porque mira esto que te disen si tenemos sarna y esto no es verdad porque mira si fuera verdad no me costaria nada de desirte la verdad».*

Entretant en Josep escrivia *«oy emos terminado de comer las alberjinias que nos lo emos comido todos los amigos juntos y mis amigos ya me disen que buelva a bajar que asi bolberiamos a comer berdura pero me parese que no pase unos días nose como ira, mas lo quereria yo».* En la mateixa carta aprofita per preguntar-li com va la verema i si ha sortit molt vi, i com sempre s'acomia de tota la família i de tots aquells que pregunten per ell, igual que en Francisco:

Mira daras mols recors a nuestros pares y a los tuyos a mis hermanos hermanas cuñados y cuñadas y a mis companeros casadores y pescadores y tu recibiras mil besos y mil abrasos para tu y el nen y tu recibiras un fuerte abrazo de tu esposo que nunca te olvida se despide. (Francisco, 19/10/1938).

Casualitat o destí, en l'última carta en Josep dedica unes paraules a sa filla:

Mi queridissima hija: no te puedes figurar el repentido que estoy de marcharme de esta y sin poder dar besos que estoy tanto repentido de no poderme dar mas besos y poder venir acompañarme que espero que cuando me contestaras ya me lo contaras todo lo que te paso al despertarte y no encontrar a tu padre que si podia bajaria un momento nomas per poderme despedir de ti porque creo que deberas estar resentida de mi, perdoname y me diras como estas y si tienes bastante apetito y quiero que comas o sino yo no te estimaré, espero algun dia bolber a bajar. Tu padre que no deja de pensar ni un momento contigo y te enbia muchos besos. Si cuando me contestes me dises que comes mucho tu padre cuando bendra te llebare una cosa aber como ira. Salut. Tu padre Pepe.

L'última carta d'en Joan rebuda per la Vicenta data del 25 d'octubre del 1938. Li explica que un company li ha donat sis pastilles i que li donarà un tub, i a les nits parlen entre trinxeres, diu: *«ellos tienen ganas igual que nosotros que se termine la guerra».* Aquells últims dies d'octubre no parava de ploure, en Joan encara no havia cobrat, tot i això, es va comprar les espardenyets que finalment diu que li van costar 20 pessetes. Abans

d'acomiar-se de la família li demana més paper de fumar, i, finalment, igual que en Josep, dedica unes paraules a la seua filla Aurora:

Apreciada hija he tenido mucha alegría al tener letras tuyas porque así me gusta que aprendas mucho de letra y escribas a tu papa, tu maestro debe ser Fernando verdad que si? Aurora verdad que te gustaria que viniese tu papa y explicara aquellos cuantos tan majos de el lobo feroz y la estrella brillante pues pronto vendré y te explicaré otras muy bonitas de la guerra así es que seas buena y no hagas enfadar a la mama ni a las tías. Daras un beso a Juanito y a Mariona a la roser a Jordi a Fernando y a la mama de parte mia y tu recibiras un beso de tu papa que os quiere. Juan Puig.

Ni en Francisco, ni en Josep, ni en Joan tornarien a escriure més a les seues famílies, ni elles tornarien a veure'ls ni sabrien res més sobre ells. A finals d'octubre començava la setena contraofensiva franquista sobre Cavalls i Pàndols, on es trobaven els batallons dels nostres protagonistes. El destí estava cantat.

3.3 L'ÚLTIM SOSPIR

Segons Mezquida, la 43 Divisió estava formada de la següent manera: «los batallones 517, 519 y 520 para la 130, los 406, 407 y 408 para la 102 y por los 286, 287 y 405 para la 72 Brigada»¹⁴⁵, mentre que Cabrera organitza la 43 així: «72 BM, Batallones 285, 286, 287 y 288; 102 BM, Batallones 405, 406, 407 y 408; 130 BM, Batallones 517, 518, 519 y 520.»¹⁴⁶ Ara bé, l'organització que els autors proposen és un error, ja que el batalló 285, on estaven enrolats en Joan i en Josep, estava incorporat a la Brigada 102, el qual Mezquida ni tan sols menciona i Cabrera incorpora a la Brigada 72. Així ho demostren les cartes inèdites d'en Joan i en Josep quan escriuen la seua direcció des del primer moment i també la documentació de l'Arxiu Militar d'Àvila, tant els mapes de l'exèrcit franquista dibuixant la posició probable dels republicans,¹⁴⁷ com els parts d'informació: «Según mapa de esta división [la 84ª franquista] del 28 del 10 de 1938: la 102 Brigada esta compuesta por los batallones 285, 409, 408, 406 en Pándols tocando la carretera. La 72 brigada esta compuesta por los 287, 288, 286, 405»¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Gandesa...*, 93.

¹⁴⁶ Francisco Cabrera Castillo, *Del Ebro a Gandesa: La Batalla del Ebro, julio-noviembre 1938*, (Madrid, Almena, 2002), 462.

¹⁴⁷ Veure Annex H) Situació aproximada de l'Exèrcit de l'Ebre de Gandesa a Xerta. 15 setembre.

¹⁴⁸ AGMAV, C. 1845, 5, 1. "Partes de información de la 84 División. Octubre 1938."

La línia del front a mitjans d'octubre havia quedat de la següent manera: de nord a sud les tropes franquistes controlaven des de davant de la Pobla de Massaluca, Vèrtex Gaeta, la cruïlla de Camposines, passant per la Vall de la Torre i les faldes de Cavalls per la 1^a de Navarra, Puig de l'Àliga per la 74^a i Puig Cavallé per la 84^a; enfront les republicanes atrinxerades de nord a sud la 16^a a Mequinensa, fins a Camposines la 35^a i 3^a, a la cruïlla de Camposines la 42^a i 44^a, i, finalment, la 43^a, 46^a, 11^a i 45ª sobre Cavalls, Sant Marc i Pàndols.

La reunió del 23 d'octubre canviava l'estratègia bèl·lica del final de la batalla. Franco, Vigón, García Valiño i Yagüe acordaven que la via per excel·lència per trencar el front i acabar amb l'Ebre era assaltar Cavalls mitjançant la concentració més gran de tota la guerra de tots els efectius possibles a la vegada en un espai reduït: aviació, artilleria i infanteria.¹⁴⁹ Seguint els testimonis que recull Mezquida, el diari del sergent Francisco Gavaldá del Terç de Nostra Senyora de Montserrat de la 74ª Divisió franquista, la pluja i la boira acompanyaven aquells últims dies d'octubre en què el front estava paralitzant i de tant en tant l'aviació deixava caure alguna bomba.¹⁵⁰ El general García Valiño del Cos del Maestrat deia el següent:

*Dueño el enemigo de las Sierras de Pándols, Cavalls y La Picoso, poseía todos los observatorios sobre la Vega de Gandesa; ningún movimiento de tropas podía pasarle inadvertido; era, por tanto, indispensable hacerse dueño de ellos para iniciar la maniobra que había de expulsar al lado de acá del Ebro a tan contumaz enemigo.*¹⁵¹

L'objectiu de la setena contraofensiva era trencar el front amb un atac frontal a la Serra de Cavalls i Sant Marc preservades per la 43ª Divisió republicana, i així escalar direcció Pàndols, on s'atrinxeraven més batallons de la 43^a, la 46^a i la 45ª tocant al riu Canaleta, per tal d'envoltar-les i aïllar-les direcció al riu. El 29 d'octubre la 82ª Divisió franquista juntament amb la 1^a de Navarra passaven a ocupar les proximitats de Cavalls, mentre que la 4^a i 50ª eren traslladades a Vilalba.¹⁵² La infanteria de la 1^a de Navarra concentrada a l'Ermita de Santa Madrona de Corbera era l'encarregada de trencar les línies d'avantguarda, que enfilant-se per les faldes de Cavalls, havia d'assolir la cota 631 i la Punta Redona per la zona que separa Cavalls i la Vall de la Torre, al seu darrere, la 82^a

¹⁴⁹ Andreu Besolí, et al, *La Batalla del Ebro*, 285 i 286.

¹⁵⁰ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Gandesa...*, 130-132.

¹⁵¹ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Gandesa...*, 137.

¹⁵² Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Villalba...* 174.

havia d'ocupar el nord-est de Cavalls, per l'altra banda, la 74ª havia d'assaltar Sant Marc i, finalment, la 84^a s'encarregaria de Pàndols.¹⁵³

L'acció aèria del dia 30 bombardejava les posicions i reserves de les Serres de Cavalls i Pàndols, amb incendiàries i fumígenes atacava els observatoris de La Fatarella i La Picossa, els ponts sobre el riu, els aeròdroms situats a Catalunya i els ports més importants del Mar Mediterrani. Centenars d'aparells bombardejaven les altures de Cavalls i l'artilleria amb 91 bateries trencava les línies de la serra des de les 8 hores fins les 12 del matí, hi ha testimonis que quantifiquen fins a 9.000 tones de projectils d'artilleria i 8.000 de bombes d'aviació.¹⁵⁴ 20 minuts abans que finalitzés la pluja de projectils, la infanteria de la 1^a de Navarra s'enfilava per les crestes de Cavalls agafant desprevinguts als soldats dels batallons de la 43, molts d'ells es trobaven dins dels refugis a l'altra banda de la muntanya:

Nuestras tropas que estaban atrincheradas en aquellas posiciones fueron sorprendidas por la presencia en las mismas de los regulares moros, que durante la noche habían escalado las estribaciones del Vértice Caballs, y en el momento de cesar la preparación artillera, que fue excepcionalmente de corta duración, pudieron irrumpir en nuestras líneas sin dar tiempo a que los soldados acudiesen a sus puestos desde los refugios donde se habían resguardado.¹⁵⁵

El tinent Masó March descriu el següent:

“Por la noche se dio orden de retirada, cuando la Brigada había perdido el 70 por ciento de sus efectivos; la montaña estaba sembrada de cadáveres y lo prueba el hecho de que los nacionales declararon haber recogido en la Sierra 500 muertos del enemigo. Este combate prosiguió el día 31 y no hubo retirada desordenada, sino que lo que quedaba de las Brigadas de la 43 División recibió orden del mando del V Cuerpo del Ejército de abandonar aquellas posiciones, pues no había hombres para defenderlas.”¹⁵⁶

Al darrere, la 82ª franquista penetrava direcció nord ocupant la Serra del Pebre a mà dreta, davant la caiguda de Cavalls en mans de les tropes de Franco la mateixa tarda del 30 els batallons de la 43 sobre la serra emprenien la retirada. Mentrestant, la 74ª franquista

¹⁵³ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Gandesa...*, 138.

¹⁵⁴ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Gandesa...*, 138-139; Andreu Besolí, et al., *La Batalla del Ebro*, 296.

¹⁵⁵ Julián Henríquez Caubín, *La Batalla del Ebro. Maniobra de una División*, 440.

¹⁵⁶ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Gandesa...*, 141.

amb el Terç de Nostra Senyora de Montserrat assaltava Sant Marc envoltant els dos batallons de la 43 que defensaven la serra amb fusells metralladors i metralladores.

Entretant, la 84ª franquista atacava Pàndols amb l'objectiu d'ocupar les cotes 666, 661, 609, 540 i 562 després que l'artilleria destruís les primeres línies de defensa republicanes. El testimoni de Romualdo Martí Pujades del 4t Batalló 1ª Companyia de la 102 BM explica que les línies republicanes sobre Pàndols havien quedat fixades al voltant de l'Ermita de Santa Magdalena, la font de l'ermita era «terreno de nadie, llenando sus cantimploras en las horas nocturnas combatientes de ambos Ejércitos, no sin riesgo de sus vidas, cuando inexistía un acuerdo tácito de no disparar que facilitase la provisión de agua».¹⁵⁷ Davant la insistència republicana sobre Pàndols, es procedia a realitzar un «golpe de mano» la nit de l'1 al 2 de novembre que amb lluites de cos a cos les tropes franquistes aconseguirien fer-se amb la cota 666 de Pàndols. Romualdo descriu:

Lo que más bajas nos causó fue la artillería alemana (antiaéreo del calibre 8,8) llamada “la loca” por la gran cantidad de proyectiles que disparaba en pocos segundos y que fue, en mi opinión, la que venció la resistencia en aquella posición, dejándonos sin combatientes. Creo que yo fui uno de los pocos que sobrevivieron.¹⁵⁸

Si visualitzem l'Annex “J) Mapa posició de l'Exèrcit de l'Ebre el 29 d'octubre” realitzat per la 74ª divisió franquista segons la informació que tenien de les situacions aproximades dels republicans sobre Pàndols i Cavalls, situen la Brigada 102 igual que la nota informativa del 27 d'octubre: els batallons situats sobre Cavalls pertanyien a la 130 BM de la 43ª Divisió, el 517 se situava al centre de la serra, el 518 en reserva al barranc, el 519 ocupava la meitat de Cavalls, i el 520 a mà dreta, mentrestant, el seu PC es trobava darrere de Cavalls. Pel que fa a la brigada 102: «*el PC de la 102 está en este camino a 200 metros de la carretera, compuesto por el primer batallón [es refereix al 285] ocupa el vértice sur de Caballs, el 407 ocupa el Cerro San Marcos, el 408 atrincherado en Pándols, y el 406 en reserva en el barranco de Pándols a km.5 de la carretera*»¹⁵⁹. Per altra banda, els bolletins de la 84ª situen el dia 23 d'octubre la 72 BM sobre les cotes 602 i 502 els seus 288 i 287 batallons, en reserva el 286 i 405, separades de la 102 BM pel

¹⁵⁷ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Gandesa...*, 143.

¹⁵⁸ Luis Mª Mezquida y Gené, *La Batalla del Ebro: Asedio y defensa de Gandesa...*, 146.

¹⁵⁹ AGMAV, C. 1805, 5. “Nota informativa sobre las unidades republicanas en el vértice de Caballs. Septiembre 1938”.

barranc de l'ermita de Santa Magdalena a mà dreta, i a la seua esquerra enllaçant amb la 100 brigada de la 11ª Divisió.¹⁶⁰

La documentació franquista d'aquells dies coincideix amb la poca documentació que es conserva de la republicana. De fet, de la 43ª Divisió l'única documentació que es conserva han estat uns partes d'operacions de la Brigada 72¹⁶¹ a partir de l'1 de novembre en què les tropes de Franco intentaven conquerir l'Ermita de Santa Magdalena i la cota 666 en mans de la Brigada 102:

La artilleria ha actuado con bastante intensidad (...) el fuego de mortero ha sido muy intenso principalmente sobre nuestros emplazamientos de armas automaticas en la 602 y sobre el Sector de la 102 Brigada. La aviación ha actuado con bastante intensidad, atravesando nuestro Sector una cantidad de aparatos de bombardeo que han actuado por nuestro flanco derechos.

BAJAS PROPIAS.

Durante la jornada ha habito aproximadamente unas 50 bajas habiendo pasado por el Puesto de Socorro de la Brigada los siguientes: 4 sargentos, 8 cabos y 30 soldados.

La matinada del dia 2 de novembre segons el parte de la 72 els franquistes aconseguixen ocupar la cota 666 de la Brigada 102, l'Ermita de Santa Magdalena esdevenia una pugna entre les restes de batallons de la 102 i la 84ª divisió franquista.

VARIACION DE LA PRIMERA LINEA.

En nuestro sector rectificada a retaguardia con la perdida de la avanzadilla de la Ermita de Santa Magdalena. Nuestros observatorios registran la ocupacion de la 666, 641, 609 estribaciones, punta de al Aliga y avance a lo largo de Cavalls, habiendose visto grupos de fuerzas propias que han rebasado la carretera de Miravet en desbandada.

BAJAS PROPIAS.

Se calculan más de un centenar.

¹⁶⁰ AGMAV, C.1845, 4, 1. "Boletín de información del Cuerpo del Ejercito del Maestrazgo, octubre 1938".

¹⁶¹ AGMAV, C.1048, 16, 3. "Partes de operaciones de la 72ª Brigada Mixta. Junio y noviembre 1938." Podeu visualitzar la reproducció completa d'aquests documents a l'Annex G) Parte de operaciones. 43 División, 72 Brigada Mixta, Estado Mayor.

El dia 4 de novembre el front de Pàndols i Cavalls quedava desbordat, el Pinell era ocupat pels franquistes mentre les divisions republicanes d'aquell sector anaven replegant-se, i tot i l'intent d'establir una línia de defensa i reforç, fer front als efectius franquistes era impossible, fins que una ordre d'aquell dia demanava el replegament escalonat a l'altra banda del riu.

El dia 2 les tropes de Franco ja controlaven Cavalls, Sant Marc, Pàndols i la Punta de l'Àliga. La 1^a de Navarra i la 74ª avançaven per Cavalls i la carretera direcció al Pinell fent presoners pel seu camí però no sense trobar-se resistència de les restes de batallons republicans a la carretera Pinell-Miravet. La 84ª baixava per Pàndols empenyent els republicans cap al sud del riu Ebre, mentre la 82ª pel nord de Cavalls marxava cap a Benissanet. El dia 3 els franquistes entraven al Pinell, l'endemà 4 a Miravet, el dia 6 entraven a Benissanet i el dia 7 ja ocupaven Móra d'Ebre.

El trencament en dos del sector del V Cos d'Exèrcit aïllava algunes brigades de la 11^a i 43^a, havent de creuar per Benifallet la nit del 3 de novembre. La resta de tropes republicanes serien empeses cap al nord a la zona de La Picossa, Perles i Pic de l'Àliga del municipi de Móra d'Ebre, i el que quedava en mans de les tropes republicanes des de Móra d'Ebre fins a La Fatarella i Riba-roja d'Ebre. En aquest context Modesto, conscient que la batalla estava perduda, decideix retrocedir lentament perquè tinguessin temps a creuar a l'altra banda del riu i salvar les tropes republicanes. Per això mateix la retirada havia de ser esglaonada i una part dels efectius havien de cobrir-la. Els últims reductes de sacrifici de la batalla de l'Ebre es lliuraren a la línia fortificada de La Fatarella sota el comandament únic del general Manuel Tagüeña. La nit del 13 al 14 de novembre la 43ª Divisió es replegava a Ascó i creuava per la passarel·la situada al nord de la població juntament amb la 42^a, i durant la nit negra del 15 de novembre el general Tagüeña ordenava passar el riu Ebre a la resta de tropes republicanes fent volar el pont de Flix la matinada del 16 de novembre del 1938.

«Terminada la batalla del Ebro, la 43ª División, que cubría el frente del río, fue relevada por la 3ª División y marchó a Tárrega, donde se organizaba el XXIV Cuerpo».¹⁶²

¹⁶² Manuel Tagüeña Lacorte, *Testimonio de dos guerras*, 267.

Què podria haver passat amb en Francisco, en Joan i en Josep?

Esbrinar què els hi podria haver passat, com, quan i on resulta molt complex. Tot i la gran quantitat d'informació que hi ha respecte a l'última contraofensiva, ja sigui a partir de diaris, memòries, fonts orals, novel·les, com documentació militar, gairebé és impossible fer un seguiment més a fons i acurat, ja que com hem vist la documentació no aporta informació més enllà dels batallons, i tot i tenir altres testimonis com el d'en Romualdo Martí Pujades del 4t Batalló 1ª Companyia de la 102 BM, el mateix que el d'en Francisco, tot i que ell estava a la companyia de metralladores, les interpretacions que extraguem sempre seran una aproximació. No obstant això, podem barallar unes quantes hipòtesis sobre el futur incert dels nostres protagonistes.

Segons l'acta de defunció d'en Francisco Fabró Portillo,¹⁶³ desapareixia el 29 d'octubre del 1938. Pensarem que és lògic, ja que està a primera línia del front segons el seguiment militar fet fins aleshores amb la comparativa de les seues cartes i les dels seus companys i la informació provinent de diverses fonts conservada fins aleshores. Tanmateix, cal fer unes quantes consideracions. En primer lloc, el dia 29 no es registren moviments ni baixes al sector de Pàndols-Cavalls, de fet, les activitats militars quedaven aturades per les condicions climàtiques de pluges de finals d'octubre i l'elecció i la preparativa de la contraofensiva final del 30 d'octubre. En segon lloc, la contraofensiva s'inicia a les 8 hores del matí del dia 30 d'octubre amb els bombardejos i l'acció artillera sobre les serres. En tercer lloc, la situació del batalló 408 d'en Francisco estava situat, segons el testimoni de Romualdo, les monografies i la documentació militar d'Àvila, sobre les cotes de Pàndols a la zona de l'Ermita de Santa Magdalena del Pinell, una zona que, tot i que fou bombardejada des del primer moment, no es registren moviments d'infanteria en aquelles cotes fins a l'1 de novembre, ja que l'atac principal era sobre Cavalls. Aquestes incògnites ens porten a tres hipòtesis:

1. En Francisco podria haver estat ferit entre la data de la seua última carta, el 19 d'octubre, i el 29 d'octubre, data que dona l'acta de defunció com a desaparegut. En el cas d'haver estat una ferida greu, hauria estat evacuat en algun hospital de primera línia o campanya dels que hem vist en el cas d'en Josep Agné, quelcom que complica igualment la cerca per l'escassa quantitat de documentació que faci referència directa a soldats en centres sanitaris. En el cas d'haver estat una ferida lleu podria

¹⁶³ Veure Annex O) Certificat de defunció Francisco Fabró Portillo.

estar en algun punt sanitari proper a la zona del Pinell. Aquesta hipòtesi seria la menys convincent perquè el sector de Pàndols estava inactiu durant tot el mes d'octubre, sobretot a finals de mes, per tant, seria estrany que a en Francisco li hagués passat res en aquells moments.

2. Que en Francisco el dia 29, o dies abans, es canviés de bàndol. Val a dir que després d'haver analitzat les cartes i veure la relació que tenia amb la seua família suposa una hipòtesi poc creïble. A més, si s'hagués passat de bàndol, en el cas que sobrevisqués, hauria acabat en algun camp de treballadors o presó i per tant tindríem constància d'en Francisco en algun arxiu o base de dades. De fet, s'han revisat les relacions nominals de presoners i evadits que recull l'Exèrcit del Maestrat dels mesos d'octubre i novembre del 1938¹⁶⁴, de 58 i 48 pàgines respectivament, amb noms i cognoms i unitat militar d'origen dels soldats republicans. En cap cas ha aparegut el seu nom. Tanmateix, les possibilitats sempre hi són.
3. Que realment en Francisco el dia 30 encara fos viu i estigués a la línia de front de Pàndols. Aquesta hipòtesi ens duria a interpretar que en Francisco, molt probablement, hauria mort en aquella contraofensiva entre el 30 d'octubre i la primera setmana de novembre. Resulta veritablement complicat esbrinar exactament quan i on podria haver estat ferit o mort *in situ*, o inclús si l'haurien traslladat a un punt sanitari pròxim entre primers auxilis i un hospital de primera línia. No obstant això, és possiblement la hipòtesi que més probabilitats té d'aproximar-nos a la desaparició d'en Francisco.

El cas d'en Joan és completament diferent. Segons l'acta de defunció d'en Joan Puig¹⁶⁵ va morir el 2 de novembre del 1938, i segons un document que conserva la seva neta Montserrat,¹⁶⁶ el soldat Joan Puig consta com a mort en una relació de baixes de la 102 Brigada Mixta el 2 de novembre. Tenint en compte que en Joan estava al 285 batalló, que segons la documentació franquista conservada a l'Arxiu d'Àvila es situava entre Sant Marc i les primeres crestes de Cavalls, ens sorgeixen aquestes hipòtesis:

¹⁶⁴ AGMAV, C. 1358, 42. "Relaciones nominales de prisioneros y presentados por las diversas unidades del cuerpo del ejército del maestrazgo. Octubre 1938."; AGMAV, C. 1359, 11. "Relaciones nominales de prisioneros y presentados por las diversas unidades del cuerpo del ejército del maestrazgo. Noviembre 1938".

¹⁶⁵ Veure Annex P) Certificat de defunció Joan Puig Cros.

¹⁶⁶ Veure Annex M) Comunicat baixa Joan Puig Cros.

1. En Joan realment no estava allí on la documentació militar dels franquistes localitzen el seu batalló i realment estava situat sobre Pàndols, ja que la data de mort del dia 2 té més lògica si es relaciona amb els combats del dia 1 i 2 sobre Pàndols. Per tant, moriria en algun atac produït durant el dia 2 de novembre.
2. En Joan, seguint la documentació, estaria situat entre Pàndols i Cavalls, i podria haver estat ferit durant la setena contraofensiva entre el dia 30 d'octubre i el 2 de novembre, i, posteriorment, seria evacuat en algun punt sanitari de la vora, on acabaria morint el 2 de novembre. Seria una opció amb altes probabilitats a causa dels grans combats i la gran quantitat de bombes i artilleria llençades en la zona. Tanmateix, ens és molt difícil saber com podria haver arribat en algun punt sanitari i quin de tots hauria estat degut a la poquíssima documentació conservada sobre sanitat a l'Ebre i els soldats intervinguts en ells, sobretot durant aquells últims dies de la batalla, ja que l'ocupació accelerada de les forces franquistes va provocar una ràpida retirada no només de les tropes republicanes, sinó també de tota la resta d'efectius que componien l'Exèrcit, com era la sanitat. Per exemple, l'hospital de campanya del Mas de Santa Magdalena en funcionament des de finals de juliol, per la seua proximitat a la línia del front, es va traslladar al túnel ferroviari de Flix.¹⁶⁷
3. Hi ha la probabilitat que en Joan realment no morís el dia 2, sinó que fent un recompte de soldats o una identificació dels morts entre ells aparegués en Joan o algú del seu voltant hagués presenciat la seua mort. Com no es sabia exactament el dia que va morir constaria el dia 2 perquè hauria estat notificat aquell dia.
4. L'última hipòtesi ens planteja que durant els atacs en aquella zona des del dia 30 i la pèrdua de Cavalls el dia 1 en Joan podria haver-se retirat de primera línia del front i el dia 2, entre el Pinell i la zona on era el seu batalló, haver caigut ferit o haver mort *in situ*.¹⁶⁸

En el cas d'en Josep Casanova, segons el certificat de defunció,¹⁶⁹ va desaparèixer el 30 d'octubre del 1938. Però hi ha més i és que segons l'expedient judicial instant per la seua dona Matilde Rius Flores per cobrar la viudetat l'any 1946 diu que «*falleció el treinta de Octubre de mil novecientos treinta y ocho, en la Sierra de Pándols, del término municipal de Pinell de Bray, a consecuencia de un proyectil lanzado por los Nacionales en la última*

¹⁶⁷ Josep Munté Mateu, "L'Hospital del mas de Santa Magdalena...", 164.

¹⁶⁸ Visualitzar Annex I) Mapa italià sobre la setena contraofensiva.

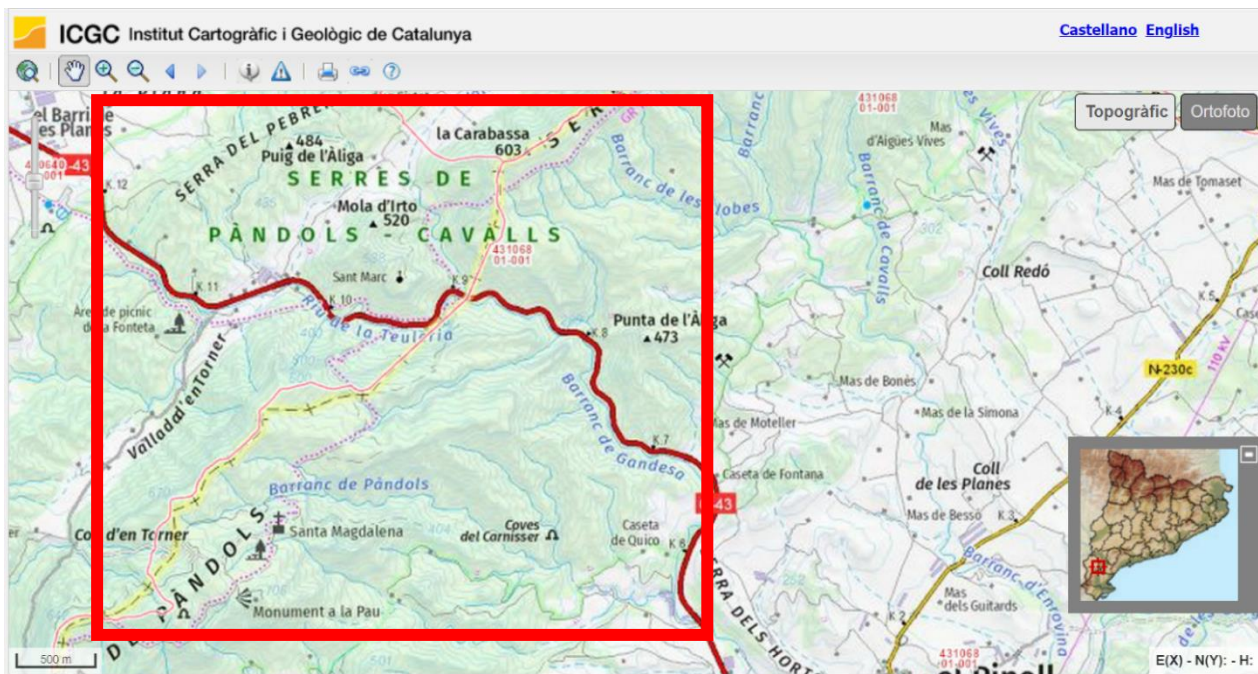
¹⁶⁹ Veure Annex N) Certificat de defunció de Josep Casanova Pujol.

guerra de Liberación».¹⁷⁰ Si comparem la informació que ens dona aquest document judicial amb la documentació militar franquista cap situa a en Josep al mateix lloc, quelcom similar passa amb en Joan. Anem a veure les hipòtesis:

1. En Josep podria haver desaparegut i haver passat de bàndol o haver estat fet presoner, ja que la falta de document oficial que confirmi la seua mort, com en el cas d'en Joan, ens planteja una hipòtesi semblant a la número 2 d'en Francisco. Tanmateix, com en el cas d'en Francisco, el seu nom tampoc ha aparegut a les relacions nominals de presoners per l'Exèrcit del Maestrat consultades a l'Arxiu d'Àvila.
2. Que la documentació militar franquista situés erròniament el batalló 285 d'en Josep, com també d'en Joan, entre Pàndols i Cavalls, i, per tant, morís sobre Pàndols el 30 d'octubre a causa del projectil. La seua mort hauria estat a l'acte.
3. Seguint la hipòtesi anterior, en el cas d'haver estat sobre Pàndols, podria haver mort dies després, ja que l'atac amb la infanteria sobre Pàndols no es produeix fins el dia 1 i 2, i per tant, es marqui el dia 30 com a data orientativa perquè és l'inici de la setena contraofensiva. També podria haver estat ferit i evacuat en algun punt sanitari proper. Però la data de la seua mort segueix sent una incògnita.
4. Que el document judicial no s'equivoqui, però que realment no hagi estat sobre Pàndols, però si al terme del Pinell de Brai, ja que aquest parteix amb el de Gandesa justament darrere de Sant Marc, al quilòmetre 9 de la carretera C-43 de Gandesa-Pinell, i puja direcció Pàndols a mà dreta i direcció Cavalls a mà esquerra. Inclús que en aquella època o per facilitat englobin la zona entre Pàndols i Cavalls, per tant la petita muntanya de Sant Marc, com a part de la Serra de Pàndols, per tant, situaríem el 285 batalló i a en Josep en aquella zona, entre Pàndols i Cavalls, com a en Joan, i podria haver mort *in situ* el 30 d'octubre a causa d'un projectil i haver estat enterrat en qualsevol fossa o barranc de la zona. Hipòtesi que crec més creïble.
5. Seguint la hipòtesi anterior, podria haver estat ferit el dia 30 i haver mort dies després, encara que si hagués estat recollit per algun soldat o sanitari podria constar algun document que confirmés la seua mort, com en el cas d'en Joan. I per tant la data de dia 30 seria orientativa perquè és l'inici de la setena contraofensiva.

¹⁷⁰ ACTA. Fons del Jutjat de Primera Instància de Gandesa i Jutjat Comarcal. "Expediente de Inscripció de defunción fuera de plazo y por causa de guerra de Jose Casanova Pujol, instado por su vidua Matilde Rius Flores." Número 58. 1946.

Esbrinar exactament la desaparició o mort dels nostres protagonistes és pràcticament impossible, ja que se'ns obren un ventall de possibilitats a causa de l'escassa documentació que ens confirmi un desenllaç segur. Recordant el cas d'en Josep Agné, tot i saber més informació respecte a la mort d'un soldat, continua sent molt difícil traçar una hipòtesi totalment exacta que esbrini què va poder passar i on poden estar les restes d'un soldat de la batalla de l'Ebre. Tanmateix, el seguiment i la comparativa realitzada de les fonts secundàries i primàries ens permet aproximar-nos als fets i geolocalitzar una persona durant la batalla. És per això que considero convenient traçar un espai probable on podrien haver mort en Francisco, en Joan i en Josep, i, lògicament, on podrien descansar les seues restes:

Font: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. <http://www.icc.cat/vissir3/> [el quadre en vermell que delimita el lloc probable on haurien estat durant la batalla els soldats i on podrien haver estat ferits, morts o inhumats és realitzat per mi]

En una batalla totes les opcions són viables, i, per tant, ser conscients que tot i les hipòtesis llençades podria sorgir nova informació que ens les descarti totes o bé ens confirmés alguna d'elles, com també modificar la geolocalització dels soldats. També cal tenir present que tot i que els tres soldats haguessin mort en aquella zona podrien estar en una fossa comuna, com en qualsevol barranc de la zona, inclús dispersos per les serres.

De fet, alguns dels soldats que es van quedar sense inhumar foren recollits per veïns de les poblacions properes, inclús l'any 1940 uns batallons disciplinaris van ser enviats a la zona de l'Ebre a recollir i enterrar cadàvers que havien quedat per les muntanyes, és el cas documentat d'un Batalló de Treballadors, concretament el 18, el qui s'encarregà d'enterrar més de 3.000 cadàvers de les Serres de Pàndols i Cavalls, els quals eren transportats amb mules a les fosses comunes més properes, no gaire lluny d'on eren.¹⁷¹

La gran quantitat de morts produïdes durant aquells dies¹⁷² i l'orografia haurien dificultat la seua sepultura, de fet la quantitat de restes que es veuen a simple vista encara avui dia per Pàndols i Cavalls ha estat i és un fet que s'ha normalitzat. L'única manera que confirmaria el que podria haver passat, com van morir, on podrien haver mort, on son inhumats i la seua possible identificació mitjançant l'ADN és amb l'arqueologia del conflicte i l'antropologia forense.¹⁷³

¹⁷¹ Queralt Solé i Barjau, *Els morts clandestins: Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, (Catarroja: Afers, 2008), 215-217.

¹⁷² Visualitzar Annex L) Baixes de l'Exèrcit Republicà acabada la Batalla de l'Ebre.

¹⁷³ Recomano personalment consultar el Mapa de fosses de Catalunya per tal de visualitzar les fosses al voltant de la zona de Pàndols i Cavalls, encara que n'hi ha moltes més de no senyalitzades. <http://fossesirepressio.cat/>

4. L'OBLIT

4.1 LA DICTADURA FRANQUISTA

El règim de Franco va desenvolupar un procés de legislació per tal de marginar socialment i políticament als vençuts de la guerra. Com que la dictadura era fruit de la guerra, necessitava justificar-se al voltant de la victòria sobre els vençuts, “l’Anti-Espanya”, i la millor eina per fer-ho fou la manipulació de la història mitjançant una memòria nacional i distorsionada que mitificava la guerra com una creuada religiosa i patriòtica que havia salvat la nació amb la destrucció de «toda tradición política y social procedente de la Ilustración y de la Revolución Francesa».¹⁷⁴

L’estratègia franquista fou la socialització de la por i la imposició del silenci mitjançant la repressió tan física, econòmica i psicològica, però també amb la manipulació de la història gràcies a les estratègies memorials amb l’erecció de monuments que simbolitzaven el nacionalcatolicisme.

La repressió fou també de gènere. En aquest sentit, tot i ser menor que la dels homes, Mónica Moreno considera que es va desenvolupar com una «represión sexuada o diferenciada»¹⁷⁵ en tant que el règim va imposar el rol de gènere tradicional basat en la família nuclear i heterosexual on la dona es redueix als espais privats i a les tasques de la llar. La repressió sobre elles fou més econòmica i psicològica que no pas física, que també, mitjançant la falta de recursos, prohibició del dol, control polític i social, humiliació, violacions, rapat, ingestió d’oli de ricí... Moltes d’elles inclús foren castigades per les accions dels homes dels seus cercles més propers.

Eren jutjades i condemnades per les seues accions, ideologia o simplement per simpatitzar o relacionar-se amb cercles propers als ideals republicans. Però també van haver de sobreviure a la repressió en tant que eren mares, germanes, filles o mullers de: «las consecuencias más allá del individuo represaliado fueron sufridas especialmente por

¹⁷⁴ Montserrat Duch Plana, *¿Una ecología de las memorias colectivas? La transición española a la democracia revisitada*, (Lleida: Milenio, 2014), 15.

¹⁷⁵ Mónica Moreno Seco, “La dictadura franquista y la represión de las mujeres”, dins *Represión, resistencias, memoria: las mujeres bajo la dictadura franquista*, Mary Nash ed., (Granada: Comares, 2013), 4.

las mujeres, muchas en una nueva condición de “solas”, en un contexto que les era hostil como mujeres y como “rojas”». ¹⁷⁶

A causa de l'absència d'un dels familiars, sobretot de la figura masculina, ja fos perquè havia mort durant la guerra o els primers anys de la postguerra, o inclús perquè estava a la presó, la dona passava a ser la cap de la família i l'economia familiar depenia absolutament d'ella, tret que tingués un fill més gran. És per això que moltes de les dones de l'època de la postguerra havien de treballar del que fos i com fos, la gran majoria de vegades en feines precàries i desqualificades, a més, les dones de les classes populars i treballadores es trobaven en «condiciones de ilegalidad y clandestinidad, temporalmente o a tiempo parcial, y sin garantías ni protección jurídica». ¹⁷⁷

La represión económica se convirtió además en un mecanismo de exclusión de muchas mujeres y sus familias, frente a la cual tuvieron que recurrir a la beneficencia, la mendicidad, el estraperlo, el pequeño hurto o la prostitución, aunque también crearon redes de solidaridad femeninas para conseguir alimentos y atender a los hijos pequeños. ¹⁷⁸

«La padrina durant molt temps es va dedicar a l'estraperlo de farina i oli per poder tirar avant la família, ella havia quedat a càrrec de la mare i el iaio [sa filla i son pare]» ¹⁷⁹, i és que l'estraperlo fou una pràctica generalitzada de la postguerra ja fos per sobreviure com per enriquir-se. Inclús moltes d'elles van acabar exercint la prostitució: «Dado que la femina era el eslabón más débil de la economía familiar, el dramático deterioro de las condiciones de vida en el primer franquismo forzó a muchas viudas de fusilados, madres de presos y huérfanas a vender su cuerpo». ¹⁸⁰

Aquest control dins i fora l'àmbit familiar va provocar misèria, misèria econòmica per les dificultats de sobreviure en una dictadura autàrquica i excloent que afavoria un sector

¹⁷⁶ Mélanie Ibáñez Domingo, “Experiencias compartidas y lazos de parentesco en la represión de posguerra”, *Revista Historia Autónoma*, núm.8, (2016): 89.

¹⁷⁷ Mélanie Ibáñez Domingo, “Estómagos vacíos. La miseria de las mujeres vencidas en la inmediata posguerra”, *Vínculos de Historia*, núm.3, (2014): 317.

¹⁷⁸ Mónica Moreno Seco, “La dictadura franquista y la represión de las mujeres”, dins *Represión, resistencias, memoria: las mujeres bajo la dictadura franquista*, Mary Nash ed., (Granada: Comares, 2013), 17 i 18.

¹⁷⁹ Paraules de la tieta Carmen Garcia Casanova.

¹⁸⁰ David Ginard Féron, “Represión y especificidad de género: en torno a la violencia política contra las mujeres en la España del primer franquismo”, dins *Represión, resistencias, memoria: las mujeres bajo la dictadura franquista*, Mary Nash ed., (Granada: Comares, 2013), 35.

de la població, i misèria social en tant que la humiliació i la por produïren una bretxa en la societat que afectava en la identificació social:

En otros términos, la miseria crónica sirvió para controlar, humillar y coaccionar a las capas más bajas. Mientras, favoreció al sector de la población que había apoyado la sublevación, los mismos a los que el régimen daría mucho margen de maniobra. La gran brecha social empezaba ya en el pan que consumían.¹⁸¹

Els morts del bàndol de la república, o els qui simplement havien mort a causa de la repressió franquista, quedaven exclosos de la memòria del règim. La memòria franquista imposava sobre la societat el triomf de la guerra per sobre de tot, recalcant i recordant dia rere dia la victòria entorn la creuada religiosa i patriòtica que havia salvat la nació contra “l’Anti-Espanya”, provocant alhora un rebuig i divisió més intensa de la que ja hi havia i un estigma sobre una part de la societat que va sobreviure (o no) sota el paraigua del dol privat, la invisibilitat, el càstig, la persecució i inclús l’autoculpabilitat.

La simbologia franquista va esdevenir la gran eina per perpetuar la memòria dels seus, havia exclòs totalment a una part de la societat, aquesta era forçada a l’oblit públic, tot i que en l’àmbit privat es continuava recordant: «Se les negaba, de esta manera, el «reconocimiento» a ellos y a sus deudos, quienes no estarían en condiciones óptimas para elaborar el duelo ni para superar el trauma, como tampoco para exteriorizar, bajo pena de castigo y persecución, la pluralidad de sus ideales y culturas políticas».¹⁸²

L’ús públic de la memòria franquista en monuments i toponímia són el gran exemple de socialització de la dictadura en les generacions de la Transició. L’església i la religió eren les protagonistes en la representació del règim, la trobem en l’educació, les costums, l’administració, els monuments amb l’ús de la creu que fa referència a la “creuada”, l’ús de l’expressió “Caídos por Dios y por España” que ben bé representa el concepte de nacionalcatolicisme.¹⁸³

¹⁸¹ Mélanie Ibáñez Domingo, “Estómagos vacíos. La miseria de las mujeres vencidas en la inmediata posguerra”, *Vínculos de Historia*, núm.3, (2014): 306.

¹⁸² Estefanía Langarita Gracia, “Viudas eternas, vestales de la patria: el «luto nacional» femenino como agente cohesionador de la España franquista”, *Ayer*, núm. 103, (2016): 131.

¹⁸³ Montserrat Duch Plana, *¿Una ecología de las memorias colectivas? La transición española a la democracia revisitada*, 49, 53 i 98.

La negació del dol ha estat una qüestió molt poc tractada a Catalunya i l'Estat, sobretot referent als fets que ens ocupen. No cal dir que és una obvietat, sabent la repressió i les polítiques emprades pel règim, que no tota la població va pair el trauma i les pèrdues de la mateixa manera.

El dol també fou un mecanisme de socialització del règim, Judith Butler ha realitzat un magnífic assaig entorn aquesta qüestió del dol i les pèrdues en una guerra. Els símbols, els monuments i la legislació van materialitzar el dol d'un sector de la població en l'àmbit públic, «la distribución diferencial del duelo público es una cuestión política de enorme importancia».¹⁸⁴ El potencial polític del dol dels vencedors mitjançant la seua materialització va servir per legitimar el règim, crear llaços i col·laboradors amb el Nou Estat, i és que «estamos hablando de unas reacciones afectivas que están sumamente reguladas por regímenes de poder y, a veces, sometidas a censura explícita».¹⁸⁵

El dol de les vídues del bàndol franquista van fer d'ell el mecanisme de revenja, comproment-se al Nou Estat, el qual va capitalitzar el seu dolor per integrar una societat i apartar-ne una altra, física i simbòlicament. La col·laboració era beneficiosa per ambdues parts, les vídues de dretes «iban a conformar, desde la asunción de roles diferenciados y su posición de *madres y esposas*, una comunidad de experiencia y de sentido que contribuyó, con sus límites, a dotar de bases, apoyo y legitimidad a la dictadura (...) como su deseo de retribución por los daños sufridos».¹⁸⁶

Segons el Decret núm. 67 del 8 de novembre del 1936 es «va establir la inscripció en el Registre Civil de les persones desaparegudes “*con motivo de la actual lucha nacional contra el marxismo, fueran o no aquéllas combatientes*”». Posteriorment, una Ordre del 10 d'agost del 1939 «es possibilitava que les inscripcions de defunció es fessin sense haver d'esperar els cinc anys preceptius, “*siempre que se refieran a personas afectas al Glorioso Alzamiento Nacional*”».¹⁸⁷

¹⁸⁴ Judith Butler, *Marcos de guerra: las vidas lloradas*, 64.

¹⁸⁵ Judith Butler, *Marcos de guerra: las vidas lloradas*, 66.

¹⁸⁶ Estefanía Langarita Gracia, *Viudas eternas, vestales de la patria: el «luto nacional» femenino como agente cohesionador de la España franquista*, 141.

¹⁸⁷ Jordi Conde i Castejón, “El projecte de llei sobre la localització i la identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista: antecedents i aspectes principals”, dins *Fosses comunes i simbologia franquista*, Antoni Segura, Andreu Mayayo i Queralt Solé eds., (Barcelona: Editorial Afers, 2009), 44.

La inscripció molts cops estava més motivada per qüestions de necessitat que no pas sentimentals, ja que era necessari aquest procediment burocràtic perquè el familiar o la família en pogués beneficiar-se. Tanmateix, aquest dret tan sols el van poder adquirir els qui havien guanyat la guerra, i no fou fins a la legislació de la Transició que molts morts i desapareguts no van poder constar al Registre Civil.¹⁸⁸

Aquest tracte diferent envers els republicans va afectar profundament al dol:

la impossibilitat que els familiars n'obtinguessin el cos, de retre un últim homenatge al soldat mort, era una forma més d'accentuació de la derrota infligida i una manera d'evitar sentiments que la visió de la mort pot transmetre: tristesa, dolor, però també odi i venjança, i també de ressaltar els que havien estat bons i qui eren els dolents en funció del criteri del vencedor.¹⁸⁹

Així, es té certesa de la mort de molts combatents, inclús represaliats, però s'ignora la circumstància i el lloc.

No obstant això, en el cas dels desapareguts en aquest treball s'han localitzat els certificats de defunció d'en Francisco Fabró, en Josep Casanova i en Joan Puig, inscrits als Registres Civils dels seus municipis els anys de la postguerra. Sabem, gràcies als certificats de defunció, que tots tres foren inscrits per Carta Ordre del Jutjat d'Instrucció segons un expedient. En tots tres coincideix la raó per la qual s'inscrivien al Registre Civil durant la postguerra, coincidí l'expedient judicial, i el lloc de desaparició o mort, en el cas d'en Francisco figura que va desaparèixer el 29 d'octubre al front de l'Ebre, en el cas d'en Josep figura que va morir el 30 d'octubre al terme municipal del Pinell de Brai, i en Joan figura que va morir el 2 de novembre al front de l'Ebre.

L'existència d'aquests certificats de defunció i la informació que hi consta condueix a un altre document referent a les seues desaparicions al front: els expedients judicials. Sobre aquests, només ha estat possible localitzar el d'en Josep Casanova i el d'en Francisco Fabró. Aquests expedients judicials foren instants per les seues dones, en aquell moment vídues, la necessitat les va dur a reclamar la inscripció per defunció dels seus marits al Registre Civil i així poder cobrar la viudetat. Tanmateix, sabem per testimonis familiars que cap de les dues va cobrar la pensió per vídua durant tota la dictadura, igual

¹⁸⁸ Queralt Solé i Barjau, *Els morts clandestins: Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, (Catarroja: Afers, 2008), 100 i 101.

¹⁸⁹ Queralt Solé i Barjau, "Soldats perpetuats en l'oblit", *Cercles: Revista d'història cultural*, núm. 11, (2008): 196.

que la vídua de Joan Puig, la Vicenta, encara que en el seu cas no ha estat possible consultar l'expedient judicial. Sí que tenim constància que la Matilde va realitzar els tràmits de la pensió un cop iniciada la Transició, quan la legislació li va permetre.

No obstant això, els expedients judicials¹⁹⁰ contenen informació que cal llegir amb deteniment. Ambdós expedients consten del certificat de naixement del desaparegut, el certificat de matrimoni, i la instrucció del cas on la vídua reclama la inscripció per defunció del marit al Registre Civil. En aquest es procedeix a avaluar els fets de la desaparició o mort.

En el cas d'en Francisco, tenim dos expedients judicials, l'un del 1944 i l'altre del 1958, no sabem per què es van instruir dos judicis, però si sabem que el certificat de defunció es va fer en virtut del de 1958. Descriurem aquest últim, ja que coincideix amb el del 1944 quant a contingut. En aquest expedient s'explica que Francisco va desaparèixer el 29 d'octubre del 1938 al front de l'Ebre, enrolat a la 102 Brigada Mixta, 408 Batalló de la companyia de metralladores: «no habiéndose sabido nada más de su persona, por lo que se está en creencia de su fallecimiento». A continuació testifiquen dos homes que es suposa que son veïns i amics, dels quals un d'ells testifica que es trobava al front de l'Ebre i que en Francisco: «desaparecio en el transcurso de una batalla librada en dicho frente el día veintinueve de Octubre de mil novecientos treinta y ocho». L'expedient acaba amb un Auto del jutge resumint els fets i sol·licitant el comunicat al Registre Civil de El Prat perquè s'efectuï la inscripció per defunció.

En el cas de Josep Casanova, l'expedient explica que en Josep

falleció el treinta de Octubre de mil novecientos treinta y ocho, en la Sierra de Pandols, del término municipal de Pinell de Bray, a consecuencia de un proyectil lanzado por los Nacionales en la última Guerra de Liberación, ya que habiendo sido llamado su reemplazo por los rojos y conducido en diez de Agosto de aquel año al frente, prestaba sus servicios en la 43 Unidad de Ametralladoras, 2º Batallón, 1ª Compañía, ignorándose el lugar dónde fue enterrado.

En aquest expedient també testifiquen dos homes que expliquen exactament el mateix, i que a més es trobaven allí presents, en ambdós testimonis diu «habiendo visto el cadáver del mismo, pero ignorando donde fue enterrado, por tener que huir inmediatamente el declarante».

¹⁹⁰ Veure Annexos Q) i R)

L'expedient acaba amb un Auto del jutge i la sol·licitud al Registre Civil de Móra d'Ebre perquè s'efectuï la inscripció per defunció.

Referent a l'expedient d'en Francisco, a causa de la poca informació oral de la família i la que ens dona l'expedient, és difícil fer-ne alguna consideració. En canvi, en el cas d'en Josep veiem com diu que fou cridat pels «*rojos*» i conduït al front el 10 d'agost, quan se sap per testimonis familiars que en Josep era republicà convençut i que va marxar voluntàriament, a més, tant la família com les cartes demostren que en Josep va marxar de casa a principis de juliol, de fet, la primera carta data del 7 d'agost del 1938 en la qual havia marxat amb coneguts i amics de Móra d'Ebre al Camp d'Instrucció Militar. A més, els testimonis no han estat reconeguts pels familiars, tanmateix, després d'analitzar la informació que dona l'expedient i comparar-la amb la resta d'informació, considero que la Matilde i els testimonis van col·laborar per enganyar al jutge, possiblement perquè ella pogués cobrar la viudetat. També podríem aplicar aquesta hipòtesi en el cas d'en Francisco.

Per altra banda, sí que és interessant tenir en compte la informació referent a la data de desaparició o mort i les circumstàncies.

4.2 DE LA TRANSICIÓ ALS NOSTRES DIES

4.2.1 LA MEMÒRIA

La memòria és quelcom del nostre ser, els humans recordem perquè tenim memòria, del que veiem, del que vivim. Si oblidem estem perdent part de la nostra vida. Però la memòria també és «limitada por su carácter selectivo y se formula en el lenguaje y en los esquemas mentales de cada época. No es nunca omnicomprendiva, ya que una historia de la memoria comporta una historia del olvido, puesto que retiene parcialmente el pasado».¹⁹¹

I la memòria que la dictadura imposà és quelcom que s'ha transmès generacionalment. Les generacions que no havien viscut la guerra, però sí la dictadura, van créixer envoltats d'una societat imbuïda per un relat i una simbologia que recordava cada dia la victòria

¹⁹¹ Montserrat Duch Plana, *¿Una ecología de las memorias colectivas? La transición española a la democracia revisitada*, 31.

franquista, i indirectament a la guerra, a l'hora que a casa, sobretot en les famílies dels vencedors, el clima era d'absolut silenci, "No preguntis" "No ho sé", "Això és el passat":

Buena parte de la clase política de la transición perteneció al grupo que había nacido en los años de la guerra o en los inmediatamente posteriores. No ha sido casual que fuera ésta, y no otra cohorte más madura, la que tomara las riendas del país en los primeros años de la democracia.¹⁹²

La guerra s'associava indirectament a la postguerra, era allò que havia dividit el país, pobles, famílies, i que havia provocat tants traumes. Ara calia evitar-ho, tenir-ho present, però deixar-ho córrer perquè no es tornés a repetir, i en aquest punt calia un compromís per part de tothom:

El miedo a la guerra que los vencedores alimentaron durante todo el franquismo presentando éste como la única garantía para la paz civil era una clara herencia franquista. Su propaganda machacó literalmente la conciencia de los españoles forzándolos a mantener siempre vivo dicho temor, aunque las condiciones objetivas para una nueva guerra civil eran obviamente inexistentes en 1976.¹⁹³

És envers aquest tema on sorgeix el dilema entorn la popularment anomenada "memòria històrica", ja que el discurs de la Transició va equiparar víctimes i no va indagar en el seu moment més enllà que en la reparació econòmica a les víctimes republicanes. Si bé és cert que les polítiques de la Transició van ser insuficients, coincideixo amb Paloma Aguilar i José Álvarez Junco en què no hi ha hagut exactament amnèsia, més aviat «la amargura y el trauma asociados a ese pasado (...) parecían aconsejar dejarlo de lado y concentrarse en construir un futuro de convivencia pacífica y democrática».¹⁹⁴ El que passa és que les conseqüències d'això son palpables avui dia, la Llei d'Amnistia del 1978 és el reflex d'aquesta necessitat de reconciliació, llei que encara es manté i es basa profundament en la democràcia, la modernització i l'uropeïtzació, i no pas en l'antifeixisme.¹⁹⁵ La justícia transicional es va basar en no responsabilitzar a ningú, i, per tant, en no utilitzar aquells fets com una arma de la lluita política del moment perquè no convenia. De fet, la reforma institucional es va fer sobre la base de la continuïtat jurídica

¹⁹² Paloma Aguilar, *Políticas de la memoria y memorias de la política: el caso español en perspectiva comparada*, (Madrid: Alianza, 2008), 33

¹⁹³ Alberto Reig Tapia, *Memoria de la Guerra Civil: Los mitos de la tribu*, (Barcelona: Alianza, 2000), 338.

¹⁹⁴ Paloma Aguilar Fernández, *Políticas de la memoria y memorias de la política: el caso español en perspectiva comparada*, (Madrid: Alianza, 2008), 71.

¹⁹⁵ Montserrat Duch Plana, *¿Una ecología de las memorias colectivas?: la transición española a la democracia revisitada*, 149

amb el règim anterior, així que només va modificar la legislació incomptable amb la Constitució.¹⁹⁶ «Se da así la paradoja de que “el consenso” facilitó la transición y resultó funcional para el éxito político de la misma, pero, al mismo tiempo, dificulta la profundización democrática y resulta disfuncional para la vida política democrática que exige una transparente actuación de sus actores».¹⁹⁷

Crec oportú traslladar en paraules de Francisco Espinosa el que és la memòria històrica:

Con ella no se pretende llegar al origen de los tiempos ni al estudio de la historia sino tan solo reivindicar el recuerdo de aquellos que se vieron, primero, masacrados por sus convicciones políticas, sindicales o personales; y, segundo, olvidados durante todo el tiempo de la dictadura militar que asoló este país durante cuarenta años.¹⁹⁸

La qual coincideix amb la memòria democràtica en tant que «la memoria que hay que recordar es la de los que lucharon en el bando de la democracia, que era el de la legalidad republicana», i és la que és considera que ha de ser la reconstrucció d'un règim democràtic actual, la «memoria de la democracia, la libertad y el antifascismo».¹⁹⁹

Què és doncs el que popularment anomenem com “memòria històrica” realment? Crec personalment que qui millor sintetitza aquesta pregunta és l'historiador Álvarez Junco, qui considera que el concepte de “justícia transicional” ha estat confós i és la veritable “memòria històrica” en tant que es defineix com tota una sèrie de les polítiques públiques per a la reconciliació en els processos de transició d'unes dictadures o conflictes violents, armats i de repressió sobre la convivència democràtica, quelcom que s'ha de basar en «el esclarecimiento de hechos, enjuiciamiento de culpables, reparación para las víctimas y reforma institucional».²⁰⁰

Com s'han dut a terme aquests processos de justícia transicional arreu del món? En el cas d'Europa, les primeres dècades del segle XX van estar marcades per la violència política, una experiència traumàtica per a milions de persones, les dècades següents continuarien els conflictes armats i l'existència de dictadures repressives a Amèrica Llatina, Iugoslàvia i altres indrets del món on la violència era alimentada per la guerra

¹⁹⁶ José Álvarez Junco, *Qué hacer con un pasado sucio*, (Barcelona: Galaxia Gutenberg, 2022), 178-190.

¹⁹⁷ Alberto Reig Tapia, *Memoria de la Guerra Civil: Los mitos de la tribu*, 352.

¹⁹⁸ Francisco Espinosa Maestre, *Callar al mensajero: La represión franquista, entre la libertad de información y el derecho al honor*, (Barcelona: Península, 2009), 17 i 18.

¹⁹⁹ Francisco Espinosa Maestre, *Callar al mensajero...*, 19 i 20.

²⁰⁰ José Álvarez Junco, *Qué hacer con un pasado sucio*, 234.

freda, fets que constaten que «ni la guerra de 1936-1939 ni la dictadura subsiguiente fueron una rareza».²⁰¹

Per fer front a aquests passats traumàtics, les justícies transicionals s'han aplicat de diverses maneres. Seguint l'esquema ben detallat de l'historiador Álvarez Junco, en el cas Europeu trobem dues variables, per una banda, Alemanya i el Japó van seguir una política d'exigència de responsabilitats amb la creació de tribunals que els va permetre jutjar els delictes comesos durant la Segona Guerra Mundial, era la primera vegada que es posaven sobre la taula els conceptes de genocidi i crims de lesa humanitat, es donava pas així al dret internacional, tot i que tan sols foren jutjades les cúpules més altes. «Lo que sí asumieron los gobiernos democráticos establecidos tanto en Alemania occidental como en Japón fue el reconocimiento y las reparaciones morales y materiales por las víctimas y daños causados en terceros países».²⁰² En el cas de França i Itàlia les seues societats van minoritzar la influència feixista durant les primeres dècades, ningú havia col·laborat amb el nacionalsocialisme, «pretendían subirse al carro de los vencedores y a la vez encarnar la identidad nacional».²⁰³ Fins ben entrats els anys 2000 els governs no es responsabilitzaven dels seus actes i les investigacions històriques no afloraven fins la recent obertura dels arxius.

En els casos d'Amèrica Llatina, Argentina ha estat el primer país a jutjar un cop d'estat i crear una Comissió de la Veritat, a més de crear també una Comissió Nacional per a la Desaparició de Persones, erigir monuments commemoratius i realitzar indemnitzacions i reconeixements a les víctimes. La creació de la Escuela Argentina de Antropología Forense l'any 1980 és un dels exemples paradigmàtics de rigor científic que han de tenir les actuacions en fosses comunes de conflictes armats arreu del món. A Xile, tot i les traves de la dictadura de Pinochet en la transició a la democràcia per l'aplicació d'una auto-amnistia, el govern posterior va crear una Comissió Nacional de la Veritat i Reconciliació, demanà perdó i concedí indemnitzacions a les víctimes. Tot i les dificultats per jutjar els militars de la dictadura, l'any 1998 es processarien més de tres-cents militars i s'iniciaven investigacions de les tortures comeses amb les seues compensacions. En el cas del Brasil la dictadura també aplicà una amnistia que amb la posterior creació d'una Comissió de la Veritat l'Estat democràtic es responsabilitzava dels crims, encara que els

²⁰¹ José Álvarez Junco, *Qué hacer con un pasado sucio*, 137.

²⁰² José Álvarez Junco, *Qué hacer con un pasado sucio*, 139.

²⁰³ José Álvarez Junco, *Qué hacer con un pasado sucio*, 144.

governos del Brasil no han tombat mai l'amnistia de la dictadura, quelcom que ha suscitat tensions entre la normativa interna del Brasil, sobretot en l'àmbit judicial, i el dret internacional. Aquest cas també ha estat molt similar a l'Uruguai, mentre que a El Salvador, Guatemala, Perú i Colòmbia els conflictes armats contra comunitats senceres, les justícies transicionals a partir de la creació de comissions han intentat fer justícies i reparar víctimes, però a causa de la gran complexitat i la proximitat dels fets a les transicions es dificulta el procés de justícia transicional. Per últim, l'historiador tracta l'apartheid a Sudàfrica, segons Junco, el millor exemple de justícia transicional. La Comissió de la Veritat creada va significar un intermediari entre víctimes i botxins, fou la millor eina per desclassificar la veritat dels successos, tanmateix, no ho fou per a la reparació.²⁰⁴

En el cas espanyol, a més de la Llei d'Amnistia abans esmentada, es van dotar pensions i prestacions econòmiques als familiars i militars republicans, es va retornar patrimoni confiscat a partits i sindicats, es va regular la situació de molts militars, tot i això, els únics que no foren compensats fou els qui van acabar en camps de concentració nazis i els maquis.²⁰⁵ La prestació que en aquest treball ens interessa és la Llei 5/1979:

por la que se concedían pensiones y asistencia médico-farmacéutica a “las viudas de los españoles fallecidos como consecuencia o con ocasión de la Guerra Civil” (...) Ley que gozó de buena acogida en la España de la Transición aunque se desconocen datos sobre el número de solicitantes que se dirigieron a los ayuntamientos a cumplimentar los preceptivos trámites.²⁰⁶

L'única vídua dels soldats que van desaparèixer i que s'han investigat en aquest treball que es sap en certesa que va sol·licitar la pensió fou la Matilde, ma reiaia. Conservem documentació que ho acredita.²⁰⁷ Segons la família, no fou fins l'aprovació d'aquesta llei que la Matilde rebria una pensió per primera vegada a la seua vida, i per primera vegada rebria la pensió per vídua.

Ja entrat el 2000, amb el govern del PP, es legislava una compensació a partits polítics amb béns incautats i la creació de l'Arxiu General de la Guerra Civil a Salamanca,

²⁰⁴ José Álvarez Junco, *Qué hacer con un pasado sucio*, 144-153.

²⁰⁵ José Álvarez Junco, *Qué hacer con un pasado sucio*, 191-197.

²⁰⁶ Julián Chaves-Palacios, “Consecuencias del franquismo en la España democrática: legislación, exhumaciones de fosas y memoria”, *Historia Contemporánea*, núm. 60, (2019): 515.

²⁰⁷ Veure Annex S) Sol·licitud pensió de Matilde Rius Flores. 1979.

posteriorment Centro Documental de la Memoria Histórica. I a partir del 2004 amb el PSOE al capdavant es concedien prestacions als exiliats, la devolució de documentació a Catalunya conegut com “els papers de Salamanca”, l’aprovació de la Llei de Memòria Històrica, els reglaments dels arxius judicials i la creació l’any 2011 una Comissió d’Experts del Valle de los Caídos per avaluar la sua situació i crear un informe amb possibles actuacions.²⁰⁸

Segons la Convenció de Ginebra del 1864, les Convencions de la Haia de 1899 i 1907, Amnistia Internacional 2005 i 2006, Equipo Nizkor del 2004, i la Constitució de la Segona República del 1931, reglamentaven els crims contra grups socials per ètnia, religió o raons polítiques a crims contra el Dret Internacional, tipificats com a crims de lesa humanitat pel Tribunal Militar Internacional de Nuremberg el 1946. L’any 1968 l’Assemblea General de les Nacions Unides ratificava que els crims de guerra i els crims de lesa humanitat son imprescriptibles així com la obligació dels Estats a investigar-los.²⁰⁹

Entorn la justícia transicional, també cal esmentar les actuacions en política commemorativa i els canvis en la simbologia de la dictadura anterior. En paraules de l’historiador Álvarez Junco, cap govern des de Arias Navarro fins a Felipe González van dur a terme unes polítiques commemoratives decidides a eliminar i substituir la simbologia franquista.²¹⁰ És més, encara avui dia no existeix un monument a totes les víctimes de la guerra civil i el franquisme. Tanmateix, aquestes últimes dues dècades s’han substituït dies commemoratius i festius de l’època franquista, i s’ha donat importància a la toponímia de caràcter democràtic. Per exemple, s’han emprat els grans noms de la República per designar espais, fins al punt alguns de mitificar-los... però, i la resta? Amb els nous governs democràtics i les noves polítiques s’han recuperat diverses personalitats importants de l’època de la República, és lògic que després d’anys exclosos de la memòria del règim ara se’ls hi faci memòria, bé representen aquesta memòria democràtica que es pretén recuperar i utilitzar com a mecanisme per dirigir el procés de democratització de l’Estat i el país. Ara bé, ha interessat des de la política crear símbols i relats entorn aquests per tal de potenciar la política nacional, o inclús barrejar-la amb qüestions polítiques actuals? És per això que fins a gairebé aquesta última dècada no s’ha

²⁰⁸ Julián Chaves-Palacios, “Consecuencias del franquismo en la España democrática: legislación, exhumaciones de fosas y memoria”, 519-522.

²⁰⁹ Ermengol Gassiot Ballbè, “Arqueología de un silencio: Arqueología forense de la Guerra Civil y del Franquismo”, *Complutum*, vol. 19, núm. 2, (2008): 123 i 124.

²¹⁰ José Álvarez Junco, *Qué hacer con un pasado sucio*, 197.

posat la mirada sobre la resta de la població republicana? La gent de cada dia, els qui treballaven a les fàbriques, al transport, a les botigues, al camp, la gent del poble, les dones. Hi ha milers de memòries individuals que ens dibuixen una panoràmica en conjunt i que podem extrapolar al conjunt per tal de dibuixar, o almenys intentar-ho, aquella època.

I què conservem de la guerra per entendre-la avui dia? Hi ha espais que passen desapercibuts com les trinxeres, tàpies de cementiris, fosses, camps de concentració, fàbriques per a presoners, medalles, ossos... «Podríamos decir que existe una voluntad de visibilidad (monumentos franquistas), otra de ocultamiento consciente (fosas) y otra de olvido (campos de batalla)».²¹¹

La creació del Memorial Democràtic va donar lloc a la revalorització de diversos vestigis, com ha estat el cas dels espais de la Batalla de l'Ebre sota la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya i el Consorci Memorial pels espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE), nascut gràcies l'impuls d'historiadors i població de la comarca de la Terra Alta. Trobem diversos vestigis com espais edificats, fosses, trinxeres... la possibilitat de recuperació és immensa, tenim exemples a la vora amb les trinxeres de Carspach a França amb visites virtuals de la Primera Guerra Mundial.²¹² També a Rohrbach, Schoenembourg i Simserhof hi ha exemples magnífics de la Línia Maginot on s'han recuperat i conservat línies de fortificació, galeries subterrànies, llocs de comandament, cuines, infermeries-hospitals... on es realitzen visites guiades amb experts o lliures, algunes d'elles mitjançant combois que transcorren per les vies originals i transporten als visitants a les zones de combats i l'interior dels fortins, tot equipat amb sistemes audiovisuals.²¹³ I aquí? Durant molts anys hi han hagut traves per fer intervencions arqueològiques a la zona de l'Ebre i altres indrets de Catalunya pel que fa als vestigis de la guerra civil, tant per part de l'administració local i autonòmica.

Durant l'última dècada s'han recuperat trinxeres de la batalla de l'Ebre al Coll del Moro (Gandesa), a les Deveses (La Fatarella), als Barrancs (Vilalba dels Arcs), a la punta del Duc (la Pobla de Massaluca), no obstant això, «fins que no comencen les investigacions i excavacions a la Terra Alta, a causa de les infraestructures eòliques que s'hi anaven a

²¹¹ Alfredo González-Ruibal, *Volver a las trincheras...*, 29.

²¹² Queralt Solé Barjau, "Trinxeres de la Guerra Civil", *Temps i espais de memòria*, núm.4, (Gener de 2017): 21.

²¹³ Joan Santacana Maestre, "Entre l'oblit i la memòria: el patrimoni de la guerra", *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, núm. 2, (2004): 170-172.

construir, l'any 2005, les actuacions que es feien en trinxeres de la Guerra Civil no acostumaven a tenir cap mena de permís».²¹⁴ Destaca sobretot la zona de Raimats a La Fatarella, on es van excavar línies fortificades i on es va recuperar un soldat mort en combat gràcies al Instituto de Ciencias del Patrimonio del CSIC sota la direcció d'Alfredo González Ruibal l'any 2011, o a Corbera d'Ebre l'any 2016 on el grup DIDPATRI es va encarregar de netejar i excavar un refugi, lloc de comandament de la XIII Brigada Internacional sota la direcció de Mireia Romero i Francesc Xavier Hernández Cardona.²¹⁵

I des de l'any 2010 el memorial de Camposines situat al terme municipal de la Fatarella recull un lloc de dignificació als soldats caiguts a la batalla de l'Ebre. Amb una estructura arquitectònica que recull diverses plaques amb noms i cognoms i un dipòsit per a les restes exhumades no identificades, el memorial «fue concebido como homenaje a todos los soldados anónimos –entre veinte mil y treinta mil- muertos y desaparecidos en la batalla del Ebro».²¹⁶ Un altre símbol de la reconciliació?

4.2.2 LES FOSSES COMUNES

Actualment, les famílies sol·liciten la recerca que no es va poder fer en la postguerra, a diferència del bàndol franquista, a qui el règim es va cuidar «d'establir un sistema d'inhumació dels seus cadàvers i de recopilació de les dades d'aquests. L'existència d'un protocol va permetre que les famílies dels soldats rebels rebessin la informació que mereixien».²¹⁷

Abans, però cal distingir la situació que es va viure i que trobem avui dia a Catalunya de la que es va produir a la resta d'Espanya. Allí on va triomfar el cop d'estat i el territori anava quedant en mans dels rebels, molts i moltes eren assassinats i passaven per consells de guerra sense garantia jurídica. És al voltant d'aquest tipus de fosses on naix el moviment per a la recuperació de la memòria històrica, un dels néts de les víctimes de la

²¹⁴ Queralt Solé Barjau, “Trinxeres de la Guerra Civil”, *Temps i espais de memòria*, núm.4, (Gener de 2017): 21.

²¹⁵ Myriam González Sanz, et al, “Arqueologia pública, iconografia didàctica i memòria de la batalla de l'Ebre”, *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, núm. 9, (2019): 259.

²¹⁶ Conxita Mir Curcó, “Rememorar a las víctimas: un recorrido por los espacios de duelo de las violencias de guerra y posguerra en Cataluña” dins *Duelo y memoria: Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*, Conxita Mir Curcó i Josep Gelonch Solé dirs., (Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2013), 143.

²¹⁷ Queralt Solé Barjau, “Soldats perpetuats en l'oblit”, 187.

fossa de Priaranza del Bierzo, a Lleó, va promoure la seua obertura, i arran d'aquesta, es creà la Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica (ARMH).

Així doncs, existeixen fosses comunes fruit d'assassinats per la repressió franquista durant i després la guerra, tanmateix, a Catalunya no són majoritàries. Abans d'entrar en temari caldrà distingir la tipologia de fosses. Margalida Capellà²¹⁸ diferencia “desapareguts en acció” de les víctimes de “desaparició forçada”, i segons els criteris de la Queralt Solé²¹⁹ seguint el desenvolupament de la guerra i la dictadura hi ha set tipus de fosses comunes:

- Les fosses fruit de la situació revolucionària entre juliol i desembre del 1938: víctimes religioses, persones benestants, practicants o contraris a la revolució. Gairebé totes aquestes fosses foren dignificades durant la dictadura.
- Les fosses dels camps de treball a Catalunya, a partir del 1937.
- Les fosses de la repressió de les tropes rebels en ocupar Catalunya.
- Les fosses de soldats: n'hi ha del front, de l'Ebre i de retirada.
- Les fosses de la retirada que naixen entre desembre del 1938 i el febrer de 1939.
- Les fosses dels hospitals de campanya o militars. Moltes de les morts no van ser comunicades a finals del 1938 i 1939 per les complicacions administratives i militars.
- Les fosses de la repressió franquista de víctimes civils repressaliats. Són poques a Catalunya a diferència de les dels soldats.

Les primeres exhumacions científiques a Catalunya daten del 2004, a Prats del Lluçanès, Osona, i del 2008 a Gurb, Osona també, ambdues foren proves pilot per tal de reglamentar la Llei del 2009. Si que anteriorment al 2000 es varen efectuar diverses exhumacions, encara que sense professionals i rigor científic: entre l'any 1937 i 1938 es varen exhumar les fosses fruit de la repressió republicana a la rereguarda, que seguirien l'any 1940 a partir de la Causa General, aquestes víctimes van rebre tots els honors en nom de “Caídos por Dios y por España”; entre els anys 1959 i 1983 milers de fosses eren exhumades sense consentiments per transportar soldats al Valle de los Caídos, fins a 33.847 individus,

²¹⁸ Margalida Capellà i Roig, “Situació jurídica de les fosses comunes i dels desapareguts a Espanya en relació amb la Guerra Civil i la repressió franquista”, dins *Breu història de la guerra civil a Catalunya*, Josep Maria Solé i Sabaté, i Joan Villarroja Font, dirs., (Barcelona: edicions 62, 2005), 51.

²¹⁹ Queralt Solé Barjau, “Rastres de mort. Les fosses comunes de la Guerra Civil”, *Afers: fulls de recerca i pensament*, vol. 22, núm. 66 (2007): 66-71.

encara que 12.410 segueixen sense estar identificats; a partir del 1975, amb la mort del dictador, diversos particulars que sabien on eren els seus familiars es van dedicar a inhumar les seues víctimes sense cap tipus de procediment; i ja a partir del 2000 l'obertura de la fossa de Priaranza del Bierzo donava el tret de sortida a les exhumacions seguint protocols professionals, després que el Ministeri de Defensa recuperés restes de soldats de la División Azul morts al front rus.²²⁰

El que va activar aquestes actuacions fou l'aprovació de la Llei de Memòria Històrica del 2007 i un seguit de subvencions entre els anys 2006 i 2011, encara que tres intervencions els anys 1953, 1998 i 1999 eren les primeres que implicaven administració i justícia, quelcom que no succeirà més.²²¹ El 2004 es creava una Comissió Interministerial perquè estudiés les víctimes de la guerra civil i el franquisme, mentre que les primeres investigacions referent al Cost humà de la guerra civil a Catalunya, en el cas que ens ocupa, començaven com iniciatives individuals a finals del XX amb Montserrat Roig i Joan Villarroya i Josep Maria Solé i Sabaté, i partir de la creació del Centre d'Història Contemporània de Catalunya l'any 1984 de la mà de Josep Benet començaven a sortir les primeres dades quantificables dels morts de la Guerra Civil.²²²

Tot i que la Llei de Memòria Històrica era un gran avanç, l'article 13 trasllada les responsabilitats referent a les fosses comunes als governs autònoms, i l'article 14 les responsabilitza de la localització i realització d'un mapa de fosses. Un cop es van deixar d'aprovar les subvencions estatals des del 2011, les intervencions d'àmbit autonòmic han quedat reduïdes a les legislacions i intervencions de les comunitats i de les associacions existents, aquestes últimes mitjançant campanyes *crowdfunding* han pogut tirar avant intervencions en diverses fosses comunes de l'estat.²²³

Així doncs, han estat les comunitats autònomes les que han creat una legislació o organismes per fer front a les exhumacions, com el cas del Memorial Democràtic a Catalunya o el Consejo de la Memoria a Andalusia, en altres s'ha col·laborat amb universitats, com en el cas galleg amb Nomes e Voces, i també a Astúries, Extremadura

²²⁰ Queralt Solé Barjau i Francisco Etxeberria, "Fosas comunes de la guerra civil en el siglo XXI", *Historia Contemporánea*, núm. 60, (2019): 407-410.

²²¹ Queralt Solé i Barjau i Francisco Etxeberria, "Fosas comunes de la guerra civil en el siglo XXI", 412-415.

²²² Giovanni C. Cattini, "El cost humà de la guerra civil...", 829 i 830.

²²³ Queralt Solé Barjau i Francisco Etxeberria, "Fosas comunes de la guerra civil en el siglo XXI", 421-426.

i el País Basc.²²⁴ No obstant això, encara que s'hagi dotat de subvencions públiques i hagi hagut intervenció institucional, continua havent poca implicació i transparència des dels governs, com és en el cas de Catalunya, en què es desconeixen les gestions al voltant de les exhumacions, els processos, l'existència d'informes i la seua localització, l'ús que es dona a la base d'ADN de les famílies i els exhumats, les investigacions..., etc.

A més a més, la Llei del 2007 no considera els crims del franquisme com a delictes de lesa humanitat, es tracta doncs d'un reconeixement simbòlic que no pas una reparació jurídica. Què entenem per crims de lesa humanitat? «en primera instància, que s'hagin donat de manera sistemàtica i preconcebuda, i en segona, que hagin estat instigats per un govern o organització política».²²⁵ És necessari entendre aquesta qüestió perquè sovint es tendeix a incloure tipologies de fosses i víctimes o desapareguts en definicions errònies, com és el cas dels morts en combat. Que no siguin víctimes de lesa humanitat no vol dir que no tinguin dret a ser investigades les seues desaparicions i de ser exhumats, i que les conseqüències que van patir les seues famílies no puguin ser reconegudes com a repressió, accions il·legals i no tinguin dret a un reconeixement, però cal distingir i entendre els conceptes.

La Llei 10/2009 del Parlament de Catalunya referent a la localització i identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista era gràcies als moviments socials de moltes de les famílies i associacions i aportava per primera vegada el marc legal per exhumar, elaborar un cens i realitzar un mapa.²²⁶ És per això que l'any 2007 es creava una Comissió assessora per elaborar la legislació que havia de constar a la Llei. Ara bé, segons el l'advocat Jordi Conde, les competències penals i processals recauen exclusivament en l'Estat segons la Constitució, per tant, la Generalitat no pot més que «regular la normativa de les exhumacions i atribuir a l'Administració un paper protagonista en tot el procés».²²⁷ Tanmateix, segons Jordi, el procés penal podria no ser el més adequat en aquests casos, si bé «la veritat judicial pot no coincidir amb la veritat històrica, perquè la finalitat del procés penal és en última instància determinar la

²²⁴ Queralt Solé i Barjau, "Fosses comunes de la guerra civil espanyola al segle XXI. Estat de la qüestió a Catalunya i aproximació a les publicacions a l'Estat espanyol", *Índice histórico español*, n° 126, (2013): 59.

²²⁵ David García Casas i Neus Roca Miró, "Arqueologia forense i recuperació de la memòria", *Estat crític: revista d'arqueologia*, núm. 2, (2008): 38.

²²⁶ Jordi Ramos Ruíz i Cesc Busquets Costa, "Les fosses dels camps de batalla de la Guerra Civil de 1936-1939: una aproximació arqueològica a les exhumacions de soldats al front de l'Ebre", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 31., (2021): 145.

²²⁷ Jordi Conde i Castejón, "El projecte de llei sobre la localització i la identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista: antecedents i aspectes principals", 41.

responsabilitat individual dels responsables del delict i no la de reconstruir i interpretar de manera objectiva uns fets determinats. Els mètodes del jutge i de l'historiador són radicalment diferents». ²²⁸

La Llei del 2009, per tant, responsabilitza l'Administració catalana per realitzar les exhumacions i identificacions amb uns protocols científics adequats, i sempre que ho requereixi pot sol·licitar la col·laboració d'altres administracions públiques, associacions i universitats.

No obstant això, no es poden obrir totes les fosses segons la Llei Catalana, ja que depèn de tres variables: en primer lloc, que seua localització sigui com més concreta possible i s'hagi contrastat amb diverses fonts; en segon lloc, la possibilitat d'intervenir amb èxit; i, en tercer lloc, com més informació es tingui de la persona desapareguda, millor, per facilitar la identificació. ²²⁹

L'any 2016 la Generalitat de Catalunya va desenvolupar el Programa d'identificació genètica de les persones desaparegudes durant la guerra civil i la dictadura a partir dels plans de fosses del 2017-2019 i 2020-2022, els objectius eren:

- a) Crear una base de perfiles genéticos de muestras de referencia de familiares de desaparecidos.
- b) Elaborar una base de datos de perfiles genéticos procedentes de restos humanos de fosas de la Guerra Civil.
- c) Comparar los resultados almacenados en ambas bases de datos para extraer conclusiones e identificar los restos con la ayuda de la información historiográfica. ²³⁰

Però, quin procediment s'ha de seguir per a la prèvia i posterior obertura d'una fossa?

La tasca prèvia és realitzar el pressupost, tenir clar la mida de l'equip interdisciplinari de tot el procés d'exhumació, el material, la situació i la tipologia de la fossa, el nombre d'inhumats, si és possible. A banda, s'ha de realitzar una recerca històrica documental

²²⁸ Jordi Conde i Castejón, "El projecte de llei sobre la localització i la identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista: antecedents i aspectes principals", 41.

²²⁹ Assumpció Malgosa Morera; Montserrat Margarit, coords., *Fosses comunes: un passat no oblidat*, (Barcelona: Memorial Democràtic, 2010), 37.

²³⁰ Sara Palomo-Díez, et al., "Estado actual de la identificación de restos humanos de víctimas de la Guerra Civil Española y de la posguerra en Cataluña", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 31, (2021): 278.

tant de la fossa com de la persona que es busca, en aquest pas els historiadors i documentalistes han d'aportar documentació d'arxius o de la família, aquesta també ha d'aportar-los-hi informació del desaparegut, ja siguin fotografies, informes mèdics i detalls de la vida, sobretot l'aparença física. Una vegada s'inicia l'exhumació, l'excavació ha de ser molt precisa, normalment duta a terme amb pinzells mitjançant la intervenció d'arqueòlegs i antropòlegs forenses. En aquesta primera intervenció es fa una anàlisi del procés taxonòmic, és a dir, la postura de l'individu dins la fossa, la posició de l'esquelet o els ossos, la seua conservació... tot per intentar diagnosticar l'edat, el sexe, l'alçada, anomalies òssies, etc. Posteriorment, l'estudi a laboratori ha de netejar, reconstruir i observar les restes inhumades. En aquest punt és on es porten a cap els diagnòstics forenses per marcar les patologies i fractures *ante*, *peri* i *post mortem*; com també confirmar els diagnòstics morfològics realitzats en la fossa. Aquest permet determinar les circumstàncies de la mort, i, en alguns casos, la causa. A més a més, es pot realitzar una anàlisi de balística forense per determinar l'arma de foc emprada.²³¹ Per últim, es realitzen les anàlisis genètiques d'ADN per poder identificar l'individu. En el cas del desaparegut, s'extreu dels ossos o les peces dentals, en el cas dels familiars, s'extreu de la mucosa bucal. A més, la anàlisi genètica pot ajudar a determinar el nombre d'individus i la connexió de les restes òssies dins d'una mateixa fossa.²³²

Com podem veure, els processos d'obertura d'una fossa comuna han de comptar amb equips de treball multidisciplinars on cadascú té la seua metodologia i treballant conjuntament de manera interdisciplinari es fa una reconstrucció dels fets, que haurien de quedar per escrit en informes i arxivats, per tal que es conservin i tinguin l'accés públic.²³³

Tot i els protocols que existeixen a l'hora d'obrir una fossa i la seua prioritització, les circumstàncies són molt variables i poden aparèixer fosses sense que hi hagi una família vinculada o interessada, per això és ideal optar per la creació d'un Banc d'ADN per poder emmagatzemar i crear les dades quan sigui necessari. En el cas de Iugoslàvia, seguint les recomanacions de la Comissió Internacional de Persones Desaparegudes, es va crear

²³¹ Assumpció Malgosa Morera; Montserrat Margarit, coords., *Fosses comunes: un passat no oblidat*, (Barcelona: Memorial Democràtic, 2010), 37-45; Francisco Etxebarria Gabilondo, "Exhumar fosses, recuperar dignitats", dins *Fosses comunes i simbologia franquista Antoni Segura*, Andreu Mayayo i Queralt Solé eds., (Barcelona: Editorial Afers, 2009), 63.

²³² Sara Palomo-Díez, et al, "Estado actual de la identificación de restos humanos de víctimas de la Guerra Civil Española y de la postguerra en Cataluña", 274.

²³³ Francisco Etxebarria Gabilondo, "Exhumar fosses, recuperar dignitats", 66.

un banc de dades de perfils genètics mitjançant un sistema de recerca a cegues anomenat “Blind Search” que va identificar 136 individus de 305 exhumats l’any 2001.

En altres països del món, el cas de les fosses de desapareguts ha anat acompanyat d’una legislació i uns protocols científics. Per exemple, en el cas del conflicte armat de Bòsnia i Hercegovina, la Llei de persones desaparegudes del 2004 declara el dret a les famílies a «conèixer el destí d’aquestes, el seu lloc de residència, i en cas de mort, les circumstàncies d’aquesta, la causa i la localització del soterrament, si aquest és conegut, i a obtenir les restes mortals».²³⁴ Que mitjançant l’Institut de Persones Desaparegudes amb col·laboració amb la Comissió Internacional sobre Persones Desaparegudes la intervenció i els seus processos es realitza amb especialistes com arqueòlegs i antropòlegs forenses. Pel que fa la identificació genètica, en aquests casos utilitzen les anàlisis de polimorfisme genètic mitjançant marcadors nuclears de peces llargues com fèmurs o de dents, que no pas els d’ADN mitocondrial. També a Eslovènia i Polònia han permès identificar més del 60% de víctimes de la Segona Guerra Mundial mitjançant l’extracció d’ADN de peces dentals i ossos llargs, posteriorment amplificats amb STRs (Short Tandem Repeats).²³⁵ Aquests procediments són els que s’empraran a Catalunya gràcies a la creació del Pla de Fosses.

Les anàlisis genètics realitzats a l’Estat Espanyol: Castella i Lleó, País Basc, Navarra, Aragó i Galícia, on s’han pogut identificar fins a 87 víctimes, s’ha fet també mitjançant l’extracció d’ADN en peces dentals i ossos llargs, i la seua anàlisi amb STRs autosòmics, complementant-se amb STRs cromosoma Y, X i polimorfismes d’ADN mitocondrial. En el cas d’aquest últim, quan el familiar que busca la víctima no és de primer grau, és preferible realitzar l’encreuament amb ADN mitocondrial i cromosoma Y,²³⁶ «atès que es tracta de restes antigues, el més apropiat és analitzar l’ADN mitocondrial, un material genètic del qual tots tenim moltes còpies de cada cèl·lula del cos i que només s’hereta per via materna. Només permet comprar amb familiars de línia materna».²³⁷ Tanmateix, tant sols permet confirmar o descartar que es pertany al mateix llinatge familiar.

²³⁴ José Ricardo de Prada Solaesa, “Les fosses de Bòsnia i Hercegovina” dins *Fosses comunes i simbologia franquista*, Antoni Segura, Andreu Mayayo i Queral Solé eds., (Barcelona: Editorial Afers, 2009), 25.

²³⁵ Sara Palomo-Díez, et al., “Estado actual de la identificación de restos humanos de víctimas de la Guerra Civil Española y de la posguerra en Cataluña”, 274.

²³⁶ Sara Palomo-Díez, et al., “Estado actual de la identificación de restos humanos de víctimas de la Guerra Civil Española y de la posguerra en Cataluña”, 277.

²³⁷ Assumpció Malgosa Morera; Montserrat Margarit, coords., *Fosses comunes: un passat no oblidat*, (Barcelona: Memorial Democràtic, 2010), 46.

Cal tenir present que el deteriorament de les restes òssies de les fosses poden comportar problemes a l'hora de dur a terme les identificacions per la dificultat d'extracció de molècules d'ADN i la possible deterioració de les cadenes i molècules d'ADN. En aquests casos és aconsellable utilitzar uns *kits* per amplificar els STR «así como el análisis de otros tipos de polimorfismos, tales como los InDels, por presentar tamaños moleculares inferiores a los STR, garantizando mejores resultados cuando el ADN es escaso y/o fragmentado».²³⁸ Aquests *kits* es van començar a aplicar l'any 2016 a Catalunya, anomenats també “MiSeq FGx™ & ForenSeq™ DNA Signature Prep Kit d'Illumina” els quals permeten «aprofitar un dels principals beneficis d'aquestes tecnologies que és multiplexar un nombre més alt de marcadors que els *kits* forenses habituals. (...) Això significa passar de 13-24 marcadors en una sola reacció en funció del *kit* forense utilitzat, a 230 marcadors genètics entre STR i SNP».²³⁹ Una metodologia que permet identificar parents de fins al segon grau.

A més a més, hi ha l'opció de realitzar una superposició craniofacial mitjançant la comparació del crani de l'individu inhumat amb una fotografia de la persona desapareguda a partir d'un software informàtic.

En el cas de Catalunya, fins a l'any 2021 s'han registrat 6.010 famílies, de les quals 2.460 han donat mostres d'ADN per a l'estudi genètic. Les primeres investigacions es van aplicar a les fosses que ja havien estat obertes a principis del 2000, la de Prats del Lluçanès i la de Gurb, coordinades per l'Institut de Medicina Legal de Catalunya. En la primera, l'ADN mitocondrial extret de dos fèmurs mitjançant l'extracció orgànica de fenol-cloroform es va creuar amb saliva i cabells d'una neboda per línia materna; en el cas de Gurb, l'anàlisi es va fer a partir de peces dentals a l'Institut de Biologia Evolutiva (CSIC-UPF), el Departament de Biologia Cel·lular, Fisiologia i Immunologia, i el laboratori d'ADN antic de la Unitat d'Antropologia Biològica del Departament de Biologia Animal, Biologia Vegetal i Ecologia de la UAB, que es va comparar amb les mostres d'ADN mitocondrials i STRs i cromosoma Y dels fills dels desapareguts.²⁴⁰

²³⁸ Sara Palomo Díez, et al., “Estado actual de la identificación de restos humanos de víctimas de la Guerra Civil Española y de la posguerra en Cataluña”, 281.

²³⁹ Assumpció Malgosa, et al., “Els inicis de les identificacions genètiques de les víctimes de la Guerra Civil de 1936-1939 a Catalunya”, *Revista d'arqueologia de ponent*, núm. 21, (2021): 268.

²⁴⁰ Assumpció Malgosa, et al., “Els inicis de les identificacions genètiques de les víctimes de la Guerra Civil de 1936-1939 a Catalunya”, 262-263.

La investigació arqueològica del Pla de Foses és de l'empresa Iltirta Arqueologia S.L de Lleida, la posterior selecció de restes i recollida de mostres biològiques recau en la Unitat d'Antropologia Biològica de la Universitat Autònoma de Barcelona en la mateixa fossa comuna. Posteriorment, les restes es traslladen als laboratoris d'antropologia de la Universitat Autònoma de Barcelona on es realitzen les anàlisis morfològiques i forenses. Per últim, les proves genètiques es traslladen a dos laboratoris diferents, per una banda, al Laboratorio de Genética Forense y Genética de Poblaciones del Departamento de Medicina Legal, Psiquiatría y Patología de la Facultad de Medicina de la Universidad Complutense de Madrid, i per l'altra, al Laboratori d'ADN de la Universitat Autònoma de Barcelona que col·labora amb la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona. Val a dir que ambdós laboratoris extrauen l'ADN mitjançant protocols diversos. Finalment, les dades son creuades amb les bases de dades de l'Hospital de la Vall d'Hebron de manera directa o aleatòria, segons a qui es busca identificar, mitjançant DVI (Disaster Victim Identification), un *software* de Familias v. 3.2.²⁴¹

I què passa amb les fosses dels desapareguts i morts en combat, o en acció de guerra? Aquest ha estat un tema molt poc tractat en general a l'Estat espanyol.

Segons González-Ruibal, els caiguts en combat son els altres oblidats, o doble oblidats. «En España a veces consideramos normal cosas que en otros países no lo son en absoluto (...) Un buen ejemplo de esta normalidad que lo es poco nos lo ofrece el tratamiento dado a los muertos en el Frente después de la guerra». Alguns dels soldats franquistes foren inhumats en cementiris de municipis propers a les línies de combat, no fou fins l'any 1958 que Franco es preocupà per exhumar i tornar a inhumar-los aquesta vegada al Valle de los Caídos. La comparativa amb els nostres veïns més pròxims ens deixa entreveure que Espanya té una feina pendent en aquest tema. A França, després de la Primera Guerra Mundial es va dividir el front en zones per tal de recuperar els cossos, «para el 1924, el Gobierno [francés] había realizado 960.000 exhumaciones y devuelto 230.000 cuerpos a las familias que lo solicitaron. El resto fueron enterrados en cementerios militares juntos a los campos donde cayeron». Els britànics per la seua banda crearen una Comissió encarregada d'exhumar els cossos i enterrar-los en cementiris militars pròxims als camps de batalla, «la comisión prohibió taxativamente la repatriación por motivos de igualdad, para evitar que solo la gente con recursos pudiera traerse los suyos, y porque considero

²⁴¹ Sara Palomo Díez, et al., "Estado actual de la identificación de restos humanos de víctimas de la Guerra Civil Española y de la posguerra en Cataluña", 282-283.

que la mayoría de los caídos querrían reposar junto a sus camaradas. Sin embargo, la comisión tomó buen cuidado de registrar e identificar los cadáveres adecuadamente».²⁴²

Pel que fa al cas del Valle de los Caídos, aquest gran monument, pura simbologia de la dictadura franquista, va omplir-se mitjançant trasllats sense autorització i consulta de totes les províncies d'Espanya de gairebé trenta-quatre mil enterrats, dels quals vint mil segueixen sense identificar. Aquest monument estava dedicat a “[sus] Caídos por Dios y por España”, tot i que l'obertura massiva i clandestina de fosses arreu del territori va comportar que s'exhumessin i traslladessin fosses republicanes. Aquests trasllats documentats des del desembre del 1957 fins 1983 es realitzaven amb el vistiplau i coneixement dels capellans i alcaldes de la població on hi havia les fosses, prèviament informats pel Governador Civil de la província, qui sol·licitava informació de les restes. La mala conservació de les restes en les cavitats del temple a causa de la humitat, pas del temps, filtració d'aigua, mal trasllat... provoca que avui dia el procés d'exhumació, localització i identificació sigui complicat i gairebé impossible.²⁴³

Per què donar veu als desapareguts en fronts de guerra? Per què dignificar als soldats d'un conflicte armat? Ja des del segle XVIII el canvi cultural a Occident amb «el desenvolupament conjunt del sentiment nacional, la consolidació dels estats i la dinàmica de democratització, la construcció de la identitat masculina sobre el model del ciutadà soldat van fer que, progressivament, la societat militar comencés a fer un seguiment, a l'escenari de les operacions, de l'estat civil dels caiguts en la guerra».²⁴⁴ I ja durant la Primera Guerra Mundial la fossa comuna esdevenia un ritual de sepultura sempre que fos possible, de fet, els convenis de Ginebra de 1906 i 1929 regulaven per primera vegada l'obligació de «buscar, identificar, protegir i inhumar “honorablement” els cadàvers de tots els soldats, així com inventariar-los per tal de poder restituir-los, eventualment, a les famílies o als estats».²⁴⁵

Margalida Capellà considera que, segons la perspectiva jurídica internacional, l'Estat espanyol, davant del cas de la Guerra civil i la dictadura franquista, només ha d'investigar les desaparicions que siguin crims de guerra –els desapareguts en acció extrajudicialment- i els crims contra la humanitat –els dels civils detinguts il·legalment per qüestions

²⁴² Alfredo González-Ruibal, *Volver a las trincheras...*, 256-258.

²⁴³ José María Calleja, *El Valle de los Caídos*, (Madrid: Espasa, 2009), 111-127.

²⁴⁴ Lluç Capdevila, “Les fosses de la Segona Guerra Mundial a Europa”, dins *Fosses comunes i simbologia franquista*, Antoni Segura, Andreu Mayayo i Queralt Solé eds., (Barcelona: Editorial Afers, 2009), 28.

²⁴⁵ Lluç Capdevila, “Les fosses de la Segona Guerra Mundial a Europa”, 29.

ideològiques, religioses, de grup social, raça o ètnia.²⁴⁶ Lamento discrepar amb ella en aquesta qüestió, si bé és lògic que es prioritzin les investigacions i exhumacions d'aquest tipus de fosses i víctimes, considero que també és un dret i una necessitat investigar, per saber la veritat que no van tenir dret a tenir, i exhumar, per dignificar, aquells qui van morir en combat -sense que sigui crim de guerra-, ja que des de fa un segle hem articulat un seguit de legislacions i una cultura envers aquest tipus de morts. No obstant això, no em sembla mala idea que defensi la seua protecció: «caldrà regular-ne jurídicament la protecció via normativa urbanística»²⁴⁷ i derivi la responsabilitat al Ministeri de Defensa, tot i que no a l'autoritat local, mentre els altres tipus de fosses recaiguin en l'Administració Jurídica.

Actualment, es reclamen aquests soldats perquè es vol una sepultura digna, en primer lloc, perquè són familiars, i en segon lloc, perquè en el seu moment la família no ho va poder fer perquè se'ls hi va privar el dret a fer-ho. En la nostra cultura necessitem acomiadar-nos dels éssers estimats, ja sigui coneixent les circumstàncies de la seua mort com enterrar-lo dignament, «quelcom que permeti evocar el dol, acomiadar-se d'aquelles restes òssies, acció que permet alhora acomiadar-se millor de la persona traspasada».²⁴⁸ El que no s'entén és l'oblit actual entorn aquests morts, és que anar a la guerra no ho considerem digne de què una persona humana mereixi ser enterrada com ho desitgin els seus éssers estimats? O és que la família tampoc mereix saber on és i les circumstàncies de la seua mort? O és que la mort d'un soldat no ens aporta també informació rellevant per a la història, la sociologia, la medicina...?

Si es pretén construir una memòria democràtica per què ens oblidem que una gran part de la població va lluitar al front per defensar la causa republicana, i, per tant, els valors democràtics, en una guerra fruit d'un cop d'estat? O és que hem deixat de contextualitzar la legislació referent a la memòria, la simbologia sobre aquests fets, les fosses...?

Anaven a la guerra, sí, i inclús molts d'ells hi anaven per reclutament forçós, tot i que també eren conscients del perquè hi anaven, es defensaven, a ells i als seus éssers estimats, a la comunitat:

²⁴⁶ Margalida Capellà i Roig, "Situació jurídica de les fosses comunes i dels desapareguts a Espanya en relació amb la Guerra Civil i la repressió franquista", 55.

²⁴⁷ Margalida Capellà i Roig, "Situació jurídica de les fosses comunes i dels desapareguts a Espanya en relació amb la Guerra Civil i la repressió franquista", 55.

²⁴⁸ Queralt Solé, "Soldats perpetuats en l'oblit", 185.

Este marco interpretativo funciona diferenciado tácitamente entre las poblaciones de las que depende mi vida y mi existencia y las que representan una amenaza directa a mi vida y a mi existencia. Cuando una población parece constituir una amenaza directa a mi vida, sus integrantes no aparecen como “vidas” sino como una amenaza a la vida.²⁴⁹

Sembla doncs que avui dia ningú hagués participat en les guerres, maleïdes siguin sempre, però les guerres també son història i per fer-les hi cal participants, ser humà en societat també és assumir responsabilitats. Butler recull una reflexió de l'antropòleg Talal Asad molt encertada segons el meu parer: «Su tesis [de Talal Asad, antropòleg] es que sentimos más horror y repulsa moral frente a unas vidas perdidas en unas determinadas condiciones que frente a otras vidas perdidas en otras condiciones distintas».²⁵⁰ Quelcom que és pot extrapolar en qualsevol tipus de circumstància, és clar.

Pel que fa als del bàndol franquista, una ordre del 22 de gener del 1937 recollia que els soldats morts en combat havien de ser enterrats en cementiris de municipis com de militars a la vora dels camps de batalla juntament amb les dades del soldat que permetessin la seua identificació, ja fos amb una medalla d'identitat com amb una ampolla de vidre als seus peus.²⁵¹ En canvi, l'exèrcit republicà no va donar cap directriu en quant a les inhumacions, de fet

sembla que inclús existia certa mofa pel que fa a la mort dels companys caiguts i, sobretot, cap als que els havien d'enterrar (...) sinó que en general es constata que no hi va haver gaire cura ni preocupació per anar apuntant els soldats que anaven morint i per anar prenent nota d'on morien.²⁵²

Així doncs, sabem que l'exèrcit de la república enterrava segons les circumstàncies del front, ja que la República solia estar sempre a la defensiva, perdent territori i soldats que no podien recuperar, excepte en els hospitals i la rereguarda. És per això que molts dels soldats republicans eren enterrats allà on es podia al moment, ja fos en els mateixos forats que feien els projectils, com en barrancs, pels seus propis companys o els soldats franquistes, generalment aquests últims no tenien cap mirament a l'hora d'enterrar l'enemic.

²⁴⁹ Judith Butler, *Marcos de guerra: las vidas lloradas*, 69.

²⁵⁰ Judith Butler, *Marcos de guerra: las vidas lloradas*, 68.

²⁵¹ Queralt Solé i Barjau, *Els morts clandestins: Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*, (Catarroja: Afers, 2008), 158-160.

²⁵² Queralt Solé i Barjau, “Soldats perpetuats en l'oblit”, 190 i 191.

L'arqueologia del conflicte ho corrobora quan s'exhumen fosses en què l'inhumat apareix de bocaterrosa, és un tipus de fossa que mostra el rebuig i la negació a la sepultura. I no només això, sinó que l'enterrament en molts dels casos es realitza de forma col·lectiva, sense ritus, anònimament, «l'enemic identificat és castigat, com a traïdor o com a combatent enemic, mitjançant el rebuig d'un funeral militar o civil»:²⁵³

No es infrecuente encontrar a los fusilados enterrados boca abajo, para que coman tierra. Una humillación en la muerte para continuar la que sufrieron en vida. (...) Es parte de la deshumanización del enemigo, que persiste después de su muerte. El amontonamiento y el desorden también demuestran la rapidez con que tenían lugar estas ejecuciones de grupo.²⁵⁴

Cal remarcar l'amuntegament i el desordre que menciona Ruibal perquè molts cops no era que l'enterrament hagués realitzat només pels franquistes, sinó que davant la deixadesa que van patir els soldats republicans, acabada la guerra molts dels seus cossos encara es veien a simple vista, per la qual cosa molts veïns de les poblacions més properes els recollien per enterrar-los en fosses com podien, inclús per evitar veure la cara dels morts eren enterrats de cara a terra, aquest últim exemple ha estat documentat en les fosses exhumades a Prats del Lluçanès i Gurb.²⁵⁵ Quelcom que també passava en els mateixos camps de batalla quan es perdia una cota i ràpid i corrents els seus propis companys havien d'inhumar-los.

L'arqueòleg Jordi Ramos ha descrit quatre tipologies en què es poden trobar restes humanes els camps de batalla de la Guerra Civil. Per una banda, se'n poden trobar de descontextualitzades, és a dir, restes disperses en superfícies; d'altres on el context bèl·lic no tingui adscripció d'una estructura bèl·lica o funerària, com ha estat el cas de restes trobades al Mas de la Pila a Corbera d'Ebre, un crani a la Vall de la Torre (Corbera d'Ebre); després se'n troben en estructures bèl·liques, per exemple, van trobar dos individus dins d'un refugi a Corbera d'Ebre, i restes òssies en una zona de línies de trinxera a Vallfogones (Corbera d'Ebre); per últim, es troben fosses comunes en estructures funeràries que Ramos subdivideix segons si son *ex profeso*, és a dir, inhumades intencionadament durant la batalla, o posteriors, que seria el cas dels individus

²⁵³ Lluc Capdevila, "Les fosses de la Segona Guerra Mundial a Europa", 31.

²⁵⁴ Alfredo González-Ruibal, *Volver a las trincheras...*, 56.

²⁵⁵ Queralt Solé i Barjau, "Gobiernos democráticos del Estado español frente la persistencia de la memoria y la historia de las fosas de la guerra civil española. La actuación de la Generalitat en Cataluña (2004-2015)", *MUNIBE Antropología -Arkeologia*, núm. 67, (2016): 207.

que es trobaven acabada la guerra i eren colgats en fosses comunes. En aquest últim exemple hi ha un cas a Gandesa, al Pou del Baró, en què la fossa fou espoliada per furtius, cosa que va malmetre el seu registre, però segons l'excavació arqueològica es suposa que es va aprofitar l'impacte d'un projectil per inhumar els soldats.²⁵⁶

Les fosses exhumades a l'Ebre entre 2009 i 2014 van ser motivades per la construcció de parcs eòlics a la comarca de la Terra Alta, «a veces las excavadoras de la constructora hacían aparecer la fosa; otras veces los arqueólogos detectaban mediante prospecciones huesos en superficie que tenían conexión anatómica, lo cual podía ser señal de la existencia de una fosa común en el subsuelo».²⁵⁷ També per la localització fortuïta de restes, com per exemple al Mas d'en Grau i al Pou del Baró a Gandesa abans esmentat, o a la Sènia del Terratrèmol a Benissanet; i d'altres per la recollida de restes en superfícies, la majoria d'elles localitzades als voltants de Corbera d'Ebre: la Serra del Cucut, el Barranc de la Vimenosa, la Vall de la Torre, el Coll del Cosso... totes aquestes fosses han estat exhumades per empreses amb contracte previ concurs per la Direcció General de la Memòria Democràtica i Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya.

Les últimes intervencions en fosses de la batalla de l'Ebre es poden consultar a la web del Departament de Justícia: <https://justicia.gencat.cat/ca/detalls/Article/Ultimes-actuacions-en-fosses> [consulta 19 d'agost del 2022]. També es poden consultar les memòries de diferents actuacions arreu del Principat a la mateixa web, concretament a: <https://justicia.gencat.cat/ca/ambits/memoria/Fosses/Actuacions-en-fosses/> [consulta 19 d'agost del 2022].

Sobre les últimes intervencions, destacarem en concret la intervenció a la fossa de Pernafeites de Miravet per la seua proximitat a la zona de combats on estaven els protagonistes d'aquest treball.²⁵⁸

²⁵⁶ Jordi Ramos Ruiz i Cesc Busquets Costa, “Les fosses dels camps de batalla de la Guerra Civil de 1936-1939: una aproximació arqueològica a les exhumacions de soldats al front de l'Ebre”, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 31, (2021): 147-159.

²⁵⁷ Queralt Solé i Barjau, “Gobiernos democráticos del Estado español frente la persistencia de la memoria y la historia de las fosas de la guerra civil española. La actuación de la Generalitat en Cataluña (2004-2015)”, 211.

²⁵⁸ Disposen de la memòria interdisciplinària d'identificació del soldat Anton Casanovas Castany en aquesta fossa a: <https://justicia.gencat.cat/ca/ambits/memoria/Fosses/Actuacions-en-fosses/> en format PDF. En aquest treball s'ha tingut en compte l'article acadèmic d'Anna Camas Malet, et al., “Les fosses de Pernafeites i la sanitat republicana”, *Revista d'arqueologia de Ponent*, núm. 31, (2021): 217-237.

L'exhumació de la fossa de Miravet fou executada per l'empresa Iltirta Arqueologia S.L mitjançant concurs públic per al Pla de fosses l'any 2018. La fossa comuna de Miravet és fruit d'un hospital militar on s'hi van recuperar noranta-nou individus i set restes d'extremitats amputades, i d'altres restes òssies desplaçades que segons l'estudi morfològic incrementen a 111 la presència d'individus en la fossa. Els soldats inhumats estaven enterrats decúbit supí, esquena a terra, però alguns es van trobar de bocaterrosa, les conclusions dels investigadors són que a l'hora d'inhumar-los van caure dins la fossa des de la llitera i no van ser recol·locats. Tots ells corresponen a una edat entre vint i trenta anys, dels quals quatre no s'ha pogut determinar el sexe. El diagnòstic forense va presenciar una mala higiene dental, sobreexforços físics i malnutrició, pel que fa a les lesions traumàtiques *peri mortem*, s'han diagnosticat fractures per l'impacte de projectils com metralla i bales, a més, alguns d'ells tenien immobilitzades extremitats amb fèrules de Gotiera o de Kramer, torniquets i amputacions. Hi ha el cas d'un soldat que fou ferit a la pelvis per la presència de fils de sutura i grapes a la zona, quelcom que indica una intervenció de cirurgia abdominal.

Els individus amb fèrules d'immobilització i torniquets es considera que van arribar morts a l'hospital, ja que les immobilitzacions es feien per evitar que empitjorés la ferida en el trasllat del ferit dels punts de sanitat de la vora del front als hospitals de primera línia, on es feien les intervencions quirúrgiques. Per això es considera que la petita masia a la vora de la fossa va ser un hospital de primera línia, encara que per les seues dimensions es suposa que també es van muntar tendes de campanya:

es trobava a menys de deu quilòmetres de la línia de front —en aquest cas de la serra de Cavalls. A més, s'ubicava en un indret ben comunicat, tant per rebre els ferits del front com per continuar el seu trasllat cap a punts de la rereguarda. I, finalment, l'excavació arqueològica ha permès documentar evidències de la pràctica d'intervencions quirúrgiques definitives, com ara amputacions o laparotomies.²⁵⁹

Segons els investigadors, tot i la falta de documentació, la situació geogràfica dona a entendre que es podia tractar d'un hospital de les divisions republicanes 11^a, 43^a o 46ª que ocuparen les Serres de Pàndols i Cavalls entre els mesos d'agost i novembre. Tot i que no es descarta la presència de soldats de la 35ª Divisió.

²⁵⁹ Anna Camats Malet, et al., "Les fosses de Pernafeites i la sanitat republicana", *Revista d'arqueologia de Ponent*, núm. 31, (2021): 233.

En aquesta fossa de Miravet tan sols es va identificar un combatent, Anton Casanovas Castany,²⁶⁰ la resta d'exhumats han estat dipositats al cementiri municipal de Miravet.²⁶¹

Sembla doncs que aquests últims anys hi ha més voluntat, potser gràcies a la pressió de la demanda social, però encara queda molt per a fer.

²⁶⁰ Generalitat de Catalunya, “Retorn de les restes de dos soldats republicans a Sant Andreu de Llavaneres (Maresme) i Sabadell (Vallès Occidental)”, Sala de Premsa, Justícia, 11 novembre 2021 <https://govern.cat/salaprensa/convocatories/172300/retorn-restes-dos-soldats-republicans-sant-andreu-llavaneres-maresme-sabadell-valles-occidental>. També es pot consultar la memòria de la comparativa de dades genètiques realitzada en aquest soldat a <https://justicia.gencat.cat/ca/ambits/memoria/Fosses/Actuacions-en-fosses/>

²⁶¹ “Dipositen al cementiri de Miravet un centenar de restes òssies de soldats”, Diari de Tarragona, 25 juny 2021, <https://www.diaridetarragona.com/ebre/entregan-en-miravet-los-restos-de-100-combatientes-de-la-batalla-de-lebre-20210625-0031-BIDT202106250031>; “Justícia diposita al cementiri de Miravet un centenar de restes òssies de combatents no identificats”, Notícies 324, 25 juny 2021, <https://www.ccma.cat/324/justicia-diposita-al-cementiri-de-miravet-un-centenar-de-restes-ossies-de-combatents-no-identificats/noticia/3106650/>

5. CONCLUSIONS

Pel que fa a l'anàlisi de les cartes inèdites, aquest tipus de documentació ens aporta, per una banda, juntament amb la documentació militar i altres fonts com les orals, una comprensió més concreta, detallada, i alhora complexa de la batalla. En aquest estudi les cartes ens han permès geolocalitzar i obtenir informació que d'altra com la militar no aporta, com per exemple la falta de documentació de la 43ª Divisió republicana a l'Arxiu Militar d'Àvila per tal de reconstruir els seus moviments militars a la batalla, quelcom que sí ens ho han permès fer les cartes inèdites dels soldats que juntament amb la documentació militar conservada d'altres divisions i brigades s'han trobat similituds que permeten dibuixar els escenari de la batalla de manera més precisa. Com també d'altra informació més concreta com el funcionament militar dins de la jerarquia de l'Exèrcit, el sistema de correus, els permisos militars, la higiene, l'alimentació, el paisatge, la ideologia dels soldats, la informació de la rereguarda...

Alhora, el relat de la batalla ja no és tan purament militar, tot i haver fet un seguiment dels moviments militars per marcar unes hipòtesis de les desaparicions, sinó que tenint en compte la vivència individual realitzant alhora una comparativa de la documentació obtenim un estudi més complex. L'analogia entre les cartes ens permet veure les similituds de vivències al front entre els soldats i ens aporten detalls de com era el seu dia a dia. Aquests aspectes més socials han estat tractats ja per James Matthews en analitzar la vida quotidiana dels soldats a la zona centre durant la guerra civil. Argumenta com aquesta afecta en el desenvolupament d'una batalla, i, per tant, de la guerra civil, a partir d'uns aspectes: la psicologia militar mitjançant la «"cohesión de grupo primario"» como un factor fundamental en la capacidad combativa de una unidad», la influència de la premsa i la comprensió del conflicte amb dimensió internacional, l'alimentació i el tabac, els permisos militars, la correspondència i les padrines de guerra, i la higiene i la salut.²⁶² Aspectes que també es deixen entreveure en les cartes d'aquest estudi. La moral dels soldats depenia del dia a dia al front i la seua confiança se subjectava en la correspondència de la família, el correu esdevenia el suport emocional més important d'un soldat de la Batalla de l'Ebre. Recordem, per exemple, l'última carta d'en Josep Agné del 10 d'agost del 1938 quan encara no havia rebut cap resposta de la seua família, és una carta molt trista, la incomunicació amb els éssers estimats afectava al combatent.

²⁶² James Matthews, *Soldados a la fuerza: reclutamiento obligatorio durante la guerra civil 1936-1939*, (Madrid: Alianza Editorial, 2012), 165-193.

A més, és molt interessant observar la capacitat de companyerisme i de cohesió de grup que hi havia entre, en primer lloc, els qui provenien de la mateixa població, i, per tant, es coneixen més o menys, ja que era quelcom que els lligava i alhora els ajudava emocionalment perquè compartien un mateix origen i dia a dia, cercles d'amistats, famílies o coneguts; i, per altra banda, amb els qui no es coneixien de res, però el dia a dia al front havia creat uns llaços de suport emocional moltponents entre tanta tensió i incertesa perquè estaven vivint exactament el mateix, l'experiència individual passava a ser col·lectiva, o com Matthews conclou, «el grupo proporciona al individuo “camaraderia, estima, interés y una sensación de bienestar y poder”». ²⁶³ També la comprensió del conflicte com un aspecte internacional en esmentar l'aviació italiana i alemanya «*crímenes que acen los extranjeros acompañados de ese maldito General Franco*» (Francisco, 24/09/1938), o en denominar a l'enemic «*fasistas / fascistas*», inclús ser conscients del cop d'estat i el seu vincle amb els feixismes europeus: «*hay que resistir, todo esto lo tenemos que agradecer a los señores fascistas*» (Josep Casanova, 03/10/1938). ²⁶⁴ I la importància que té l'alimentació i l'ús del tabac al front, hem pogut comprovar-ho en les cartes quan ells expliquen que els arribaven paquets amb menjar per part de les famílies i que compartien entre els companys, i en la sol·licitud constant de tabac en la correspondència, inclús que en Joan Puig comencés a fumar degut a la guerra, segons Matthews, «[el tabac] reducía el apetito y aliviaba el estrés, y muy pocos hombres en ambos ejércitos prescindían de él». ²⁶⁵ Com també els permisos militars, ha estat el cas personal d'en Josep Casanova, a qui, per proximitat, el van deixar anar a veure la Matilde a Móra d'Ebre; i la salut i la higiene quan parlen dels polls (Josep Agné, 10/08/1938), les malalties, recordem la demanda constant d'en Joan d'unes pastilles (Joan Puig (07/10/1938), inclús la falta d'aigua per la zona on estaven atrinxerats i els mesos que els va tocar estar al front, inclús la falta de pagues militars que mai li arribaven al Joan.

Com bé planteja Matthews, la pèrdua de moral dels combatents es devia a la falta d'aquestes necessitats bàsiques esmentades, cosa que provocava la falta de fe en la victòria, d'aquí les ganes constants de què aviat acabés la guerra que diuen en les cartes. El record de la família, les complicacions al front i l'escassetat de recursos agreujaven la moral. La deserció no era un fet puntual, ni en republicans ni en franquistes, en certa

²⁶³ James Matthews, *Soldados a la fuerza...*, 166.

²⁶⁴ Aquesta frase d'en Josep Casanova és en sentit irònic, referint-se que estan en guerra per culpa del cop d'estat.

²⁶⁵ James Matthews, *Soldados a la fuerza...*, 173.

manera era fruit d'aquesta pèrdua d'esperança. Sobre les desercions, la informació que es té és difosa, en alguna carta d'en Josep Casanova hem pogut veure que es fa referència a la família i els béns del desertor (desaparegut), Matthews explica que a partir del 1938

era ya la familia del desertor la que sufría las consecuencias, a manos del Servicio de Investigación Militar (SIM). A los parientes varones del desertor en edad militar se les obligaba a reemplazarlo no genéricamente en el Ejército, sino en la misma unidad. A otros se les exigía prestar servicios auxiliares, ya fuese en el Frente o en la retaguardia, y las mujeres eran arrestadas hasta que se probase que no habían animado activamente la huida de su pariente.²⁶⁶

I no només en el cas de la República, sinó també en l'exèrcit franquista, que interposaven als familiars «de marcada significación y actuación izquierdista».²⁶⁷ Hi ha coneixença, però, que molta de la informació militar que obtenien del bàndol contrari provenia d'interrogatoris de desertors, de fet, a l'Arxiu Militar d'Àvila es conserven d'ambos exèrcits fulls exemplars per omplir sobre el procediment dels interrogatoris i fulls plens d'informació que ha donat un desertor amb tota la seua informació personal i militar, com també bolletins d'informació sobre "l'enemic" realitzats a partir d'informació donada per desertors sense especificar els noms. D'aquí surt molta de la informació dels documents conservats a Àvila de l'Exèrcit franquista sobre la situació de l'exèrcit de l'Ebre durant la batalla amb títols com «situación probable del enemigo» en molts dels mapes i croquis del front.

Per altra banda, les cartes aporten un retrat la societat de l'època. Sabem si els soldats sabien llegir i escriure segons la informació de les famílies i la que ens donen les cartes, parlem d'homes d'edat adulta arribats a la trentena nascuts la primera dècada del segle XX, dels quatre només un no sabia escriure, en Francisco, per això hi ha cartes amb diversos tipus de cal·ligrafia i d'idioma. També sabem l'idioma en què sabien escriure, la gran majoria d'ells, i segurament també elles, ho feien en llengua castellana, en el cas de les cartes d'en Francisco sabem que hi havia soldats que sabien escriure i llegir en català. Amb què ho feien, l'anàlisi de les cartes ens permet veure que la correspondència dels soldats era escrita a mà en ploma o en llapis. I el vocabulari i el llenguatge, com els errors d'ortografia: «*emos ydo*» (Josep Agné, 08/04/1938), «*oy*» «*ijos*» «*descalsos*» «*diretsión*» (Josep Agné, 03/06/38); «*vien*» «*boi*» «*arina*» «*abraso*» (Joan Puig,

²⁶⁶ James Matthews, *Soldados a la fuerza...*, 291.

²⁶⁷ James Matthews, *Soldados a la fuerza...*, 293.

27/06/38), «*le aian quidado el ieso y este vien*» «*sirconstancias*» «*erido*» (Joan Puig, 08/09/38); «*no lay podido ber en ningun citio*» (Josep Casanova, 23/08/38), «*rayas tuertas*» (Josep Casanova, 21/09/38); «*que't*» «*anyoro molt*» «*m'el envias*» (Francisco, 04/06/38), «*xixanta kilometros*» «*axecar el braç*» (Francisco, 07/07/38), «*hora*» «*sabeys*» «*oy*» «*ijo*» (Francisco, 19/09/38). Les catalanades: «*me cuso los botones*» (Josep Agné, 27/05/38), «*por si de caso*» (Josep Agné, 03/06/38); «*emoinado*» (Josep Casanova, 21/09/38), «*remenado*» (Josep Casanova, 17/10/38), «*alberginias*» (Josep Casanova, 19/10/38); «*haciendo torradas y sopas de farigola*» (Joan Puig, 03/10/38); «*me dises que el aguasil a tenido que aser dos otras cridas dons abiam si encara els auran de ana a busca com aquell que be a busca la canalla al colegio*» (Francisco, 16/10/38), «*el paquete que me enbiastes aquello de aser amanit*» (Francisco, 19/10/38). El vocabulari propi del dialecte: «*esparando*» (Joan Puig, 07/10/38), «*que no pace pena par tu*» (Joan Puig, 14/10/38); «*parlant de retratos vuldria amb dalit el retrat teu solt*» (Francisco, 27/06/38), «*terras del rabassaires*» (Francisco, 07/08/38), «*me esplicaras como esta la situasion del nen si es torne ben dulen y sino el feu turna busaltres*» (Francisco, 15/10/38). En definitiva, la manera d'escriure ens mostra que és tracta d'una escriptura més personalitzada, ja que varia la cal·ligrafia, l'idioma, l'ortografia i les maneres d'expressar-se segons qui l'escriu.

Alhora les cartes ens reflecteixen la relació que tenen amb les seues dones i el nucli familiar, com també de la població. Tots quatre tenien una relació sentimental i sexoafectiva mútua basada en un matrimoni heterosexual consentit en tant que les mostres d'afecte, enyor, patiment i estima envers les seues parelles son constants i intenses en el contingut de les cartes:

Vicenta me diras como estais todos y como ba la comida en Barcelona pues no ay momento que no pienso en vosotros, las horas las encuentro en dias y los dias en meces a si que espero que se termina esta maldita guerra que ella tiene la culpa de que estemos separados y poder estar unidos para siempre con toda la familia. (Joan Puig, sense data).

Yo todo el dia y noche te tengo en el pensamineto y con ganas de poder estar en tu lado y de la familia asi que tu si piensas como yo tendre yo suerte de poderme salvar pero tienes que procurar estar trancila y no aserme padecer

como asta que yo tendre cara tuia y me diras que todos estais bien unidos, yo no estare trancilo. (Josep Agné, 10/08/38)

cuando tube la primera carta tuya a primero que me la daron nisiquiera la podi leer de ganas de llorar que me benian al ber que tenia noticias de mis adoradas de las que quiero mas en este mundo. (Josep Casanova, 23/09/38)

Suposem que per part d'elles devia ser igual per les respostes que ells donen sobre alguna qüestió en concret:

mira Celia si estas enfadada tindras dos ???? porque mira de mentira no te cuento ninguno porque si aqui abia un retratis te me aria retrata y berias si estoy gordo o estoy seco porque de comida comemos mucho. (Francisco, 09/10/38)

querida esposa de lo que me dices de que me olbido de escribirte tendrian que rancarme los hojos antes de olbidarte. (Joan Puig, 25/09/38)

Cinta, también te tengo que decir que no pases pena por mi que yo estoy muy bien por ahora no me falta nada. (Josep Agné, 27/05/38)

Pues Matilde del que estas diciendo que padeces tanto por mi pues no seas tonta no padescas que yo me guardo todo lo que puedo y creo que algun dia nos bolberemos abrasar y bolberemos aser felises, juntos con nuestra querida hija.(Josep Casanova, 25/09/38)

I tenien fills i familiars a qui també enyoraven i dedicaven cartes:

Cinta, también te tengo que decir que yo pienso mucho en nuestros queridos hijos, Marcelino y Pepita y más edseo saber como va nuestra hija de la pierna que yo no me lo puedo quitar del pensamiento. (Josep Agné, 13/05/38)

Apreciada madre, he leído sus apreciades cuatro letras y en ellas me han llenado de satisfacción y consuelo pues esto es lo que estoy pensando cada día. Sinó fuera por vosotros que haceis lo que podeis por mis hijos y la Vicenta que la consolais. (Joan Puig, sense data)

dices a la Pilarin que no te deje que aún ella no sabe lo que es estar fuera de casa ahora en éste tiempo, que yo ahora he visto lo que es ir por el mundo las chicas jóvenes, cosas que no se pueden explicar. Pilar cree a tu tío que te quiere

bien y ya me dirás si baja mucho la aviación por aquí que por aquí la tenemos bastante. (Josep Casanova, 07/08/38)

Inclús a partir de les cartes es pot fer una aproximació a la ideologia dels soldats. Sabem que tots quatre, per la informació donada per les famílies i el contingut de les cartes, eren republicans o simpatitzats amb la República. Es desconeix si militaven en algun partit o sindicat, tan sols la família d'en Josep Casanova ha esmentat que segons la Matilde en Josep militava a la CNT, tanmateix, no s'ha trobat documentació que en faci referència. De totes maneres, per la cronologia de les cartes i la geolocalització realitzada juntament amb l'anàlisi de les cartes en el segon capítol d'aquest estudi tots van ser mobilitzats i van acudir a files per a l'Exèrcit de la República la primavera del 1938. Es tracta d'una mobilització forçosa per defensar la causa republicana, ara bé, el contingut de les cartes ens mostren un convenciment per la defensa de la República en tots quatre, tot i les ganes de què acabés la guerra, probablement per la baixa moral del front.

En el cas d'en Francisco Fabró, en varies cartes fa esment a diversos conflictes entre la seua família i la Unió de Rabassaires:

despues me diras si los rabasaires ya les an dado el trigo y si ya esta vatido cuando vino mi madre a berme en figeras pues me dijo que ya habian dado el ordi pues supe que nada mas le dieron a mi padre y a nosotros no nos dieron pues esto me supo muy mal. (Francisco, 07/08/1938)

No obstant, no sabem si hi formava part, en tot cas, sabem que era jornaler segons la família Fabró. Sobre en Joan Puig no tenim cap referència ni de la família ni en les cartes que ens pugui donar alguna idea; per altra banda, sobre els Joseps, tots dos de la Ribera d'Ebre, s'acomiaten en totes les cartes dient «*Salud*», expressió molt utilitzada durant la Segona República i la Guerra Civil pels lleials a la República i, sobretot, entre els anarquistes.

En definitiva, l'ús de les cartes dels soldats ens aporta informació més acurada i des d'una altra perspectiva sobre el desenvolupament de la batalla, i, a més, un retrat de la societat de l'època que podríem vincular amb la història social.

Per poder realitzar un seguiment gairebé diari dels soldats al front de l'Ebre mitjançant la comparativa de fonts és imprescindible saber la unitat militar a la qual un soldat estava enrolat. A partir d'aquí, i encara que no es conservi documentació personal com les cartes, és possible traçar un seguiment i intentar localitzar el relleu d'un soldat durant el conflicte. Tanmateix, la informació sempre serà escassa per fer una interpretació acurada. Tot i tenir documentació personal com cartes i altra informació relativa a la mort o desaparició d'aquella persona, com per exemple una data concreta, esbrinar el desenllaç d'un soldat no deixa de ser complicat i, per tant, obert a diverses interpretacions.

Cada font, ja sigui primària com secundària, ha de ser comparada per establir hipòtesis tan pròximes com sigui possible a la veritat històrica, per això mateix com més fonts documentals s'obtinguin millor seran les interpretacions. Tot i això, durant el procés es poden trobar dificultats en què la documentació es contradigui, com ha estat el cas dels certificats de defunció i els expedients judicials amb la documentació militar franquista conservada a l'Arxiu Militar d'Àvila, també les cartes dels soldats amb algunes produccions bibliogràfiques, com ha estat el cas dels batallons de la Brigada 102 tractat en el capítol de 3.3; i algunes interpretacions d'hipòtesis entorn el seguiment militar i les circumstàncies de la mort d'algun soldat com el cas d'en Josep Agné amb les hipòtesis de Carles Llauredó i Albert Sabaté.

Val a dir que la falta de documentació referent a la sanitat dificulta el procés de localització de morts en combat, a causa del buit documental i històric que es produeix en la recerca, com ha estat la desaparició de molta documentació i llistats referents als hospitals de campanya.

Quant als certificats de defuncions, ha estat una sort la conservació dels certificats mèdics del tinent metge Rafael Pulido, en el nostre cas el del Josep Agné, ja que «la ràpida caiguda de Catalunya a partir de la tardor del 1938 va comportar l'abandonament precipitat d'aquestes bases hospitalàries i la pèrdua també de la documentació que havien generat»²⁶⁸. I l'expedició dels certificats de defunció en plena dictadura d'en Francisco, Josep Casanova i el Joan instats per les vídues, tot i les temors a represàlies, ja que ens ajuda no només a obtenir més informació al voltant de les circumstàncies de les seues morts, sinó també al període posterior i al voltant de les vídues.

²⁶⁸ Giovanni C. Cattini, "El cost humà de la guerra civil...", 832.

Referent als certificats de defunció, voldria remarcar la seua importància en el procés de recerca d'un desaparegut de la guerra civil i la dictadura, ja que la informació que pugui constar en els certificats pot canviar les interpretacions i la memòria familiar. Ha estat el cas de la família de Joan Tapias Surrell, de Sant Esteve de Palautordera, un jove que va desaparèixer, segons la família, al front de l'Ebre.²⁶⁹ El familiar d'aquest desaparegut, Joan Queralt, va sol·licitar la seua recerca al Memorial Democràtic la primera dècada del 2000, entre la documentació que l'organisme li va localitzar i traslladar no hi havia ni un certificat. El primer que vaig demanar al Joan és si tenien el certificat de defunció, davant la negativa, vam sol·licitar conjuntament el certificat mitjançant els tràmits del Ministerio de Justicia. La sorpresa va ser quan en rebre el certificat de defunció constava que en Joan Tapias Surrell havia mort al front del Segre el 7 de novembre del 1938, i la defunció es realitzava en «virtud de Auto del Juzgado de Primera Instancia de este Partido de Arenys de Mar de fecha 6 de Febrero de 1941; leído en el Expediente sobre declaracion del fallecimiento de Juan Tapias Surell».²⁷⁰

Quantificar i posar noms i cognoms als desapareguts de la guerra civil continua sent una feina complexa per la fragmentació de la documentació, i en molts dels seus casos el mal estat de conservació, la no-catalogació i inclús la seua desaparició, quelcom que també comparteixen Giovanni Cattini i Jordi Oliva en plantejar els passos a seguir i els possibles llocs on trobar documentació de referència, ho són per exemple les fonts de consulta dels llibres d'orfes i beneficència, llibres de registre d'entrada i sortida de correspondència dels ajuntaments i llibres de registre de cementiris, sobretot allí on s'instaurà un hospital militar.²⁷¹

És per això que aquest procés d'investigació, des de la fase documental fins a les anàlisis de genètica, cal que aquesta feina recaigui en equips multidisciplinars des de l'àmbit de la història, l'arqueologia, l'antropologia forense, l'assistència psicològica, i la judicial. Coincideixo amb Capellà quan sol·licita que aquests «protocols que s'han d'adoptar en tot l'àmbit estatal i per llei, d'acord amb les comunitats autònomes delimitant clarament

²⁶⁹ Entrevista a Joan Queralt, familiar d'en Joan Tapias Surrell.

²⁷⁰ Certifica de defunció de Juan Tapias Surrell, Registre Civil de Sant Esteve de Palautordera, Tom 11, pàgina 40.

²⁷¹ Giovanni C. Cattini, "El cost humà de la guerra civil...", 833.

les autoritats competents».²⁷² Potser la demanda social en la recerca d'aquests desapareguts per la falta de suport institucional sigui la que aconsegueixi canviar les actuacions que fins ara s'havien fet, com bé hem vist en les últimes legislacions en diverses Comunitats Autònomes. L'excusa fins aleshores ha estat la capacitat econòmica o els motius polítics al voltant de les actuacions envers la "memòria històrica"?

I no només entorn les fosses comunes i l'ADN, sinó també entorn la legislació, per no oficialitzar una versió diferent de la que va imposar la política de la dictadura, a les limitacions legals que dona la Llei d'Amnistia del 1977, i a l'actitud negativa del cos judicial espanyol envers les investigacions de desaparicions forçoses.²⁷³ I no només per rebre la veritat històrica dels fets, sinó també per incentivar les investigacions al voltant d'aquelles dècades que ens ajudarien a entendre millor la societat tant del passat com del present, ja que moltes de les veus foren silenciades en temps de la dictadura i els obstacles metodològics per indagar en les classes subalternes presenta enormes dificultats.

Però també per reflexionar entorn el tracte que s'ha donat a la guerra i als seus vestigis. Amb paraules de Ricard Vinyes, que comparteixo totalment:

Para conseguir la desaparición de causas y efectos, la batalla del Ebro se ha encerrado deliberadamente en los 115 días de intercambio de disparos, se han mezclado combatientes, se han omitido las razones del conflicto y se ha prescindido de sus consecuencias para el territorio, precisamente lo que más perdura en la memoria, y el resultado es lo más parecido a la historia y la nada. Disolución de memorias en espacios y formas diversas. Museos sincréticos.²⁷⁴

Així doncs, com a historiadors, la nostra feina és explicar el passat perquè les demandes actuals entorn la "memòria històrica" ho requereixen, ja que el franquisme va trencar tota una societat imposant la por, la misèria i el tracte diferent envers el dol sense facilitar la cura d'un trauma. El franquisme va aconseguir perpetuar l'oblit d'unes identitats i entre elles les dels combatents republicans.

²⁷² Margalida Capellà i Roig, "Situació jurídica de les fosses comunes i dels desapareguts a Espanya en relació amb la Guerra Civil i la repressió franquista", 57.

²⁷³ Ermengol Gassiot Ballbè, "Arqueología de un silencio. Arqueología forense de la Guerra Civil y del Franquismo". *Complutum*, vol. 19, núm. 2. 2008: 124.

²⁷⁴ Ricard Vinyes, "La privatización de la memoria en España y sus consecuencias", *Nuestra Historia*, núm. 3., (2017): 216.

6. BIBLIOGRAFIA i FONTS DOCUMENTALS

- AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma. *Políticas de la memoria y memorias de la política: el caso español en perspectiva comparada*. Madrid: Alianza, 2008
- ARASA, Daniel. *El Ebro en llamas: claves políticas, militares y diplomáticas de la batalla más cruel de la Guerra Civil*. Maçanet de la Selva: Editorial Gregal, 2017.
- ARNABAT MATA, Ramon.
- “Barcelona 1938: Guerra aèria i Guerra Total”. *L’Avenç*, núm. 446. 2018: 44-52.
 - i Íñiguez, David. *Atac i defensa de la rereguarda: Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i les Terres de l’Ebre 1936-1939*. Valls: Cossetània-URV, 2013.
 - “La batalla de l’Ebre arran de la terra i de l’aigua: el testimoni d’un pontoner”. *Rubrica Contemporanea*, vol. 8, núm. 16. 2019: 35-55.
<https://doi.org/10.5565/rev/rubrica.183>
- BELLMUNT QUINTANA, Gerard. *El pas del padrí per la guerra civil espanyola*. Juneda: Fonoll, 2020.
- BESOLÍ, Andreu; GESALÍ, David; HERNÁNDEZ, Xavier; ÍÑIGUEZ, David; LUQUE Joan Carles. *La Batalla del Ebro*. Barcelona: RBA, 2006.
- BUTLER, Judith. *Marcos de guerra: las vidas lloradas*. Barcelona: Paidós, 2010.
- CABRERA CASTILLO, Francisco. *Del Ebro a Gandesa. La Batalla del Ebro julio – noviembre 1938*. Madrid: Almena, 2002.
- CALLEJA, José María. *El Valle de los Caídos*. Madrid: Espasa, 2009.
- CAMATS MALET, Anna. et al. “Les fosses de Pernafeites i la sanitat republicana”. *Revista d’arqueologia de Ponent*, núm. 31. 2021: 217-237.
<https://doi.org/10.21001/rap.2021.31.12>
- CASANOVA, Julián. *República y guerra civil*, vol. 8. Historia de España, Josep Fontana i Ramón Villares (dirs.). Barcelona: Crítica, 2007.

- CATTINI, Giovanni C. “El cost humà de la guerra civil: el recompte dels desapareguts catalans, entre morts i exiliats”. Dins *Breu història de la guerra civil a Catalunya*. Josep Maria Solé i Sabaté, i Joan Villarroja Font, directors., 829-841. Barcelona: edicions 62, 2005.
- CHAVES-PALACIOS, Julián. “Consecuencias del franquismo en la España democrática: legislación, exhumaciones de fosas y memoria”. *Historia Contemporanea*, núm. 60. 2019: 509 – 538. DOI: <https://doi.org/10.1387/hc.20311>
- CLOSA i SALINAS, Francesc. “La instrucció militar republicana durant la guerra civil espanyola (1937-1938): el cas català. *Ebre38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, núm. 3. 2008: 119-138.
- DUCH PLANA, Montserrat. *¿Una ecologia de las memorias colectivas?: la transición española a la democracia revisitada*. Lleida: Milenio, 2014
- ENGEL, Carlos. *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército Popular de la República. 1936-1939*. 2ª ed. Madrid: Almena Ediciones, 2005.
- ESPINOSA MAESTRE, Francisco. *Callar al mensajero. La represión franquista, entre la libertad de información y el derecho al honor*. Barcelona: Península, 2009.
- FONTANA, Josep. *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*. 11ª ed. Vic: Eumo editorial, 2014.
- GARCIA GRAU, Francesc. *Un de la Lleva Del Biberó: Memòries, fets i esdeveniments*. Tarragona: MSPublishers, 2018.
- GARCÍA CASAS, David; ROCA MIRÓ, Neus. “Arqueologia forense i recuperació de la memòria. Estat de la qüestió a l'Estat espanyol”. *Estrat crític: revista d'arqueologia*, núm. 2. 2008: 36-45. Extret de <https://raco.cat/index.php/EstratCritic/article/view/250122>
- GASSIOT BALLBÈ, Ermengol. “Arqueología de un silencio. Arqueología forense de la Guerra Civil y del Franquismo”. *Complutum*, vol. 19, núm. 2. 2008: 119 – 130. Extret de <https://revistas.ucm.es/index.php/CMPL/article/view/CMPL0808220119A>
- GONZÁLEZ-RUIBAL, Alfredo. *Volver a las trincheras: una arqueología de la Guerra Civil Española*. Madrid: Alianza, 2016.

GONZÁLEZ SANZ, Myriam, et al. “Arqueologia pública, iconografia didàctica i memòria de la batalla de l’Ebre”. *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, núm. 9. 2019: 257 – 273. <https://doi.org/10.1344/e38.v0i9.30467>

HENRÍQUEZ CAUBÍN, Julián. *La Batalla del Ebro. Maniobra de una División*. Guadalajara: Silente, 2009.

HERNÁNDEZ CARDONA, Francesc Xavier; RUBIO CAMPILLO, Xavier. “La Batalla de l’Ebre. Complexitat i co-evolució”. *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, núm. 7. 2017: 171 – 194. <https://doi.org/10.1344/e38.v0i7.18125>

HERVÁS i PUYAL, Carles.

- “Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil”. Tesi doctoral. Universitat Pompeu Fabra, 2004. <http://hdl.handle.net/10803/7467>
- i Cahisa Mur, Manuel. “Un testimoni de la Guerra Civil espanyola: Douglas Jolly i el seu text de cirurgia de guerra”. *Gimbernat: Revista d’Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, n41. 2004: 183-188.
- “Inici i desenvolupament de les transfusions a Catalunya: la guerra civil”. *Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya*, vol32, n2. 2017: 70-73.
- “Consideracions sanitàries entorns de la Batalla de l’Ebre”. *Gimbernat: Revista d’Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, n75. 2021: 125-148. [10.1344/gimbernat2021.75.6](https://doi.org/10.1344/gimbernat2021.75.6)

IBÁÑEZ DOMINGO, Mélanie.

- “Estómagos vacíos. La miseria de las mujeres vencidas en la inmediata posguerra”. *Vínculos de Historia*, n3. 2014: 302-321.
- “Experiencias compartidas y lazos de parentesco en la represión de posguerra”. *Revista Historia Autónoma*, n8. 2016: 85-99.

JIMÉNEZ ZAERA, Jesús. “De Teruel al Ebro. Antecedentes de la batalla decisiva”. *Desperta Ferro: 1938. La batalla del Ebro*, 3ª ed., núm. 3. Madrid: octubre 2020: 8.

LANGARITA GRACIA, Estefanía. “Viudas eternas, vestales de la patria. El «luto nacional» femenino como agente cohesionador de la España franquista”. *Ayer*, 103. 2016: 125-145. ISSN: 1134-2277.

LAVIANA DÍAZ, Juan Carlos, ed. *La campaña de Levante (junio 1938)*, núm. 26. Dins *La Guerra Civil Española mes a mes*. Madrid: Unidad editorial, 2005.

LLAMBRICH BRULL, Jaume (ed.) *Textos per entendre millor la Guerra Civil. No jubilem la memòria (2003-2012)*. Espanya: Petròpolis, 2014. Extret de https://www.nojubilemlamemoria.cat/pdf/Textos_NJLM.pdf

LLAURADÓ BROS, Carles; Sabaté Rull, Albert. “La sanitat republicana durant la batalla de l’Ebre: l’exemple del XV Cos d’Exèrcit”. Dins *Guerra Civil a les comarques Tarragonines (1936-1939)*, Jordi Piqué Padró i Josep Sánchez Cervelló (coords.). Tarragona: Publicacions URV, 2019: 135 – 164.

MALGOSA MORERA, Assumpció; MARGARIT, Montserrat. Coords. *Fosses comunes: un passat no oblidat*. Barcelona: Memorial Democràtic, 2010.

MALGOSA MORERA, Assumpció; VINUEZA, Diana; RASAL, Raquel; SANTOS, Cristina; ARMENATO, Núria; GALTÉS, Ignasi; CASALS, Ferran. “Els inicis de les identificacions genètiques de les víctimes de la Guerra Civil de 1936-1939 a Catalunya”. *Revista d’arqueologia de Ponent*, núm. 21. 2021: 259-272. <https://doi.org/10.21001/rap.2021.31.14>

MARTÍNEZ BANDE, José Manuel. *La batalla del Ebro*. Madrid: Servicio Histórico Militar, San Martín, 1988.

MARTÍNEZ LÓPEZ, Diego. “Disparando contra el cielo: La construcción del sistema de defensa antiaéreo republicano durante la Guerra Civil (1936-1938)”. *Revista Universitaria de Historia Militar*, vol. 8, núm. 17. 2019: 203 – 228. <https://doi.org/10.53351/ruhm.v8i17>

MATTHEWS, James. *Soldados a la fuerzas: reclutamiento obligatorio durante la guerra civil 1936-1939*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

MEZQUIDA y GENÉ, Luis M^a.

- *La Batalla del Ebro. Asedio y defensa de Gandesa en sus aspectos militar, económico, demográfico y urbanístico*. 2a ed. Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona, 1973.

- *La Batalla del Ebro. Asedio y defensa de Villalba de los Arcos en sus aspectos militar, económico, demográfico y urbanístico. Reducción de la bolsa de Fayón – Mequinenza y combates en la Sierra de Pándols*. 2a ed. Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona, 1974.
- MIR CURCÓ, Conxita; GELONCH SOLÉ, Josep. Directors. *Duelo y memoria: Espacios para el recuerdo de las víctimas de la represión franquista en perspectiva comparada*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2013.
- MORADIELLOS, Enrique. *Historia mínima de la Guerra Civil espanyola*. Madrid: Turner Publicaciones, 2016.
- MUNTE i MATEU, Josep.
- *La Batalla dels ponts. L'altra Batalla de l'Ebre*. Barcelona: Fullcolor Printcolor SL, 2015.
 - "L'hospital del Mas de Santa Magdalena (Móra d'Ebre)". *Miscel·lània del CERE*, n31. 2021: 159-168.
- NASH, Mary. *Represión, resistencias, memoria: las mujeres bajo la dictadura franquista*. Granada: Comares, 2013.
- OLIVA i LLORENS, Jordi. "El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1938: Els combatents morts". *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 30. 1994: 87 – 102. Extret de <https://raco.cat/index.php/Recerques/article/view/137731>
- PALOMO-DÍEZ, Sara; GOMES, Clàudia; LÓPEZ-PARRA, Ana María; CUSCÓ, Ivon; TIZZANO, Eduardo; SUBIRÁ, María Eulalia; ARROYO-PARDO, Eduardo. "Estado actual de la identificación de restos humanos de víctimas de la Guerra Civil Española y de la posguerra en Cataluña". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 31. 2021: 273-286. <https://doi.org/10.21001/rap.2021.31.15>
- PRESTON, Paul.
- *La guerra civil española*, 3ª ed. Barcelona: Ensayo Historia, 2004.
 - *El Holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Debate, 2011.

RAMOS RUIZ, Jordi; BUSQUETS COSTA, Cesc. “Les fosses dels camps de batalla de la Guerra Civil de 1936-1939: una aproximació arqueològica a les exhumacions de soldats al front de l’Ebre”. *Revista d’Arqueologia de Ponent*, núm. 31. 2021: 143-161. <https://doi.org/10.21001/rap.2021.31.9>

REIG TAPIA, Alberto. *Memoria de la Guerra Civil: los mitos de la tribu*. Madrid: Alianza, 2000.

REIG TAPIA, Alberto; SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. (coords.) *La Guerra Civil española: 80 años después: un conflicto internacional y una fractura cultural*. Madrid: Tecnos, 2019.

SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep.

- Clua Micola, Pere. *La Batalla de l’Ebre: un riu de sang*. Gandesa: Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l’Ebre, 2005.
- (coord.) *La Batalla del Ebro: perspectivas y balance: actas del Congreso Internacional de Historia la Batalla del Ebro, 70 años después. Móra d’Ebre, 24-27 de julio 2008*. Tarragona, Arola, 2011.
- (ed.) *El Pacte de la no intervenció: la internacionalització de la Guerra Civil espanyola*. Tarragona: Publicacions Universitat Rovira Virgili, 2009.

SANTACANA MAESTRE, Joan. “Entre l’oblit i la memòria, el patrimoni de la guerra”. *Ebre38: Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, núm. 2. 2004: 169 – 180. Extret de <https://raco.cat/index.php/Ebre/article/view/39920>

SEGURA, Antoni; MAYAYO i ARTAL, Andreu; SOLÉ, Queralt. *Fosses comunes i simbologia franquista : ponències de les Jornades, Barcelona, 9 i 10 d’octubre 2008*. Catarroja: Afers, 2009.

SEVILLANO CALERO, Francisco. “La construcción de la memoria y el olvido en la España democrática”. *Ayer*, núm. 52. 2003: 297-320. Extret de https://revistaayer.com/sites/default/files/articulos/52-12-ayer52_PoliticaReinadoAlfonsoXII_Darde.pdf

SOLÉ BARJAU, Queralt.

- “Rastres de mort. Les fosses comunes de la Guerra Civil”. *Afers: fulls de recerca i pensament*, vol. 22, núm. 66. 2007: 61 – 73. Extret de https://llull.cat/IMAGES_175/transfer03-foc05-cat.pdf
- *Els morts clandestins*. Barcelona: Afers, 2008.
- “Soldats perpetuats en l’oblit”. *Cercles: revista d’història cultural*, nº 11. 2008: 183 – 200. Extret de <https://raco.cat/index.php/Cercles/article/view/191269/263058>
- “Fosses comunes de la Guerra Civil espanyola al segle XXI. Estat de la qüestió a Catalunya i aproximació a les publicacions a l'Estat espanyol”. *Indice histórico español*, nº 126. 2013: 53 – 81. DOI: <https://doi.org/10.1344/ihe.2013.0.%25p>
- “Gobiernos democráticos del Estado español frente a la persistencia de la memoria y la historia de las fosas de la guerra civil española. La actuación de la Generalitat en Cataluña (2004-2015)”. *MUNIBE Antropología – Arkeologia*, nº 67. 2016: 199 – 214. <https://doi.org/10.21630/maa.2016.67.05>
- “Trinxeres de la Guerra Civil”. *Temps i espais de memòria*, nº4. Gener de 2017: 19 – 22. Extret de <https://raco.cat/index.php/TEM/article/view/387406/480866>
- ETXEBARRIA, Francisco. “Fosas comunes de la Guerra Civil en el Siglo XXI: antecedentes, interdisciplinarietàad y legislación”. *Historia contemporánea*, nº 60. 7 juny 2019: 401 – 438. <https://doi.org/10.1387/hc.20310> DESCARREGAT

TAGÜEÑA LACORTE, Manuel. *Testimonio de dos guerras*. Mèxic D.F: Oasis, 1973.

TERMES, Josep. (coord.). “De la revolució de setembre a la fi de la Guerra Civil (1868 – 1939)”, vol.6, 3ª ed. De *Història de Catalunya*, Pierre Vilar, dir. Barcelona: edicions 62, octubre 1989.

THOMÀS ANDREU, Joan Maria.

- “La configuración del franquismo. El partido y las instituciones”. *Ayer*, núm. 33. 1999: 41 – 64.
- *La Falange de Franco: fascismo y fascistización en el régimen franquista (1937-1945)*. Barcelona: Plaza & Janés, 2001.
- *Los fascismos españoles*. Barcelona: Ariel, 2019.

THOMAS, Hugh. *The Spanish Civil War*. New York: Harper&Row, 1963.
946.0"1936/1939" Tho

VERA DE LEITO, Antonio; VERA DE LEITO APARICI, Jorge. *Defensa antiaèria republicana (1936 – 1939). Artillería y refugios (algo de valor)*. Requena: Jorge Vera de Leito Aparici, 2000.

VINYES, Ricard. “La privatización de la memoria en España y sus consecuencias”. *Nuestra Historia*, núm.3. 2017: 212-220

Fons personal de la família d'en Josep Casanova Pujol

Fons personal de la família d'en Joan Puig Cros

Fons personal de la família d'en Francisco Fabró Portillo

Fons personal de la família d'en Josep Agné Ripoll

Ajuntament de Móra d'Ebre. Registre Civil.

Ajuntament de Barcelona. Registre Civil.

Ajuntament del Prat de Llobregat. Registre Civil.

Ajuntament de Sant Esteve de Palautordera. Registre Civil.

Arxiu Municipal de Reus. Diari Ramon Roig Capell.

Arxiu Comarcal de la Ribera d'Ebre

Arxiu Comarcal de la Terra Alta

Arxiu Comarcal del Baix Llobregat

Archivo Histórico Nacional

Arxiu Nacional de Catalunya

Centro Documental de la Memória Histórica. Salamanca.

Archivo General Militar de Ávila

Ministerio de Justicia. <https://sede.mjusticia.gob.es/es/tramites>

Institut Cartogràfic de Catalunya.

<https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/fmones>

RGASPI. <http://sovdoc.rusarchives.ru/>

BOE <https://www.boe.es/buscar/gazeta.php>

BOPT <https://arxiuenlinia.dipta.cat/fotoweb/>

Entrevistes

Carme i Montse Garcia Casanova, netes Josep Casanova Pujol

Arnau Fabró, besnét Francisco Fabró Portillo

Cinta Agné, neta d'en Josep Agné Ripoll

Gil Sans Andreu i Joan Sans, besnét i net d'en Gil Sans Masip

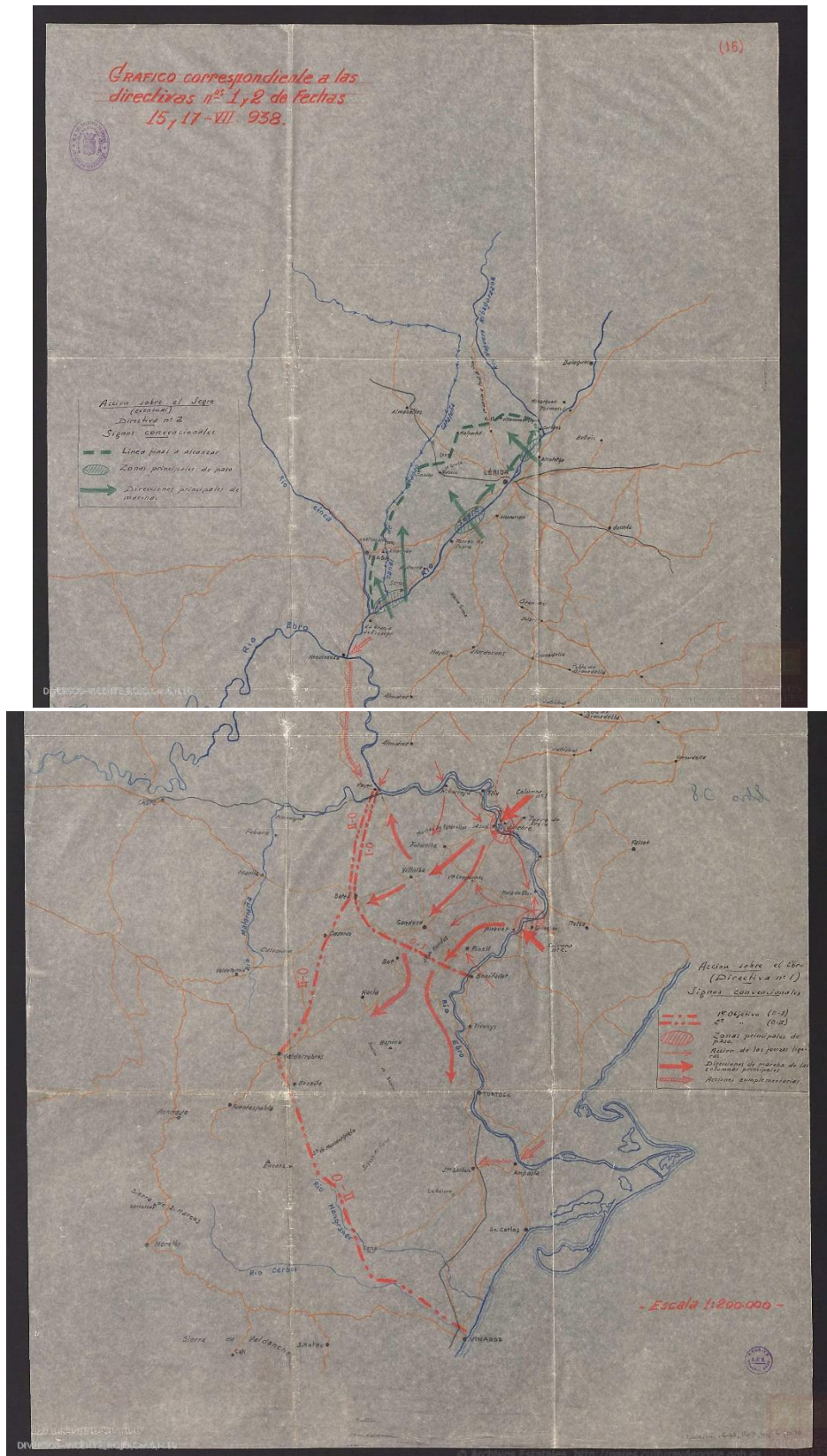
Jan Queralt, net del germà d'en Joan Tapias Surrell

Montserrat Puig Bonet, neta d'en Joan Puig Cros

Pepita Roig Armengol, filla de Ramon Roig Capell

ANNEXOS

A) Grafico correspondiente a las directivas n°1 y 2 de fechas 15 y 17 VII 1938.

"Gráfico correspondiente a las directivas n° 1 y 2 de fechas 15 y 17-VII-1938". Archivo Histórico Nacional, DIVERSOS-VICENTE_ROJO, Car.6, N.10.

B) Anexo de información al diario de operaciones, del día 14 de Agosto de 1938.

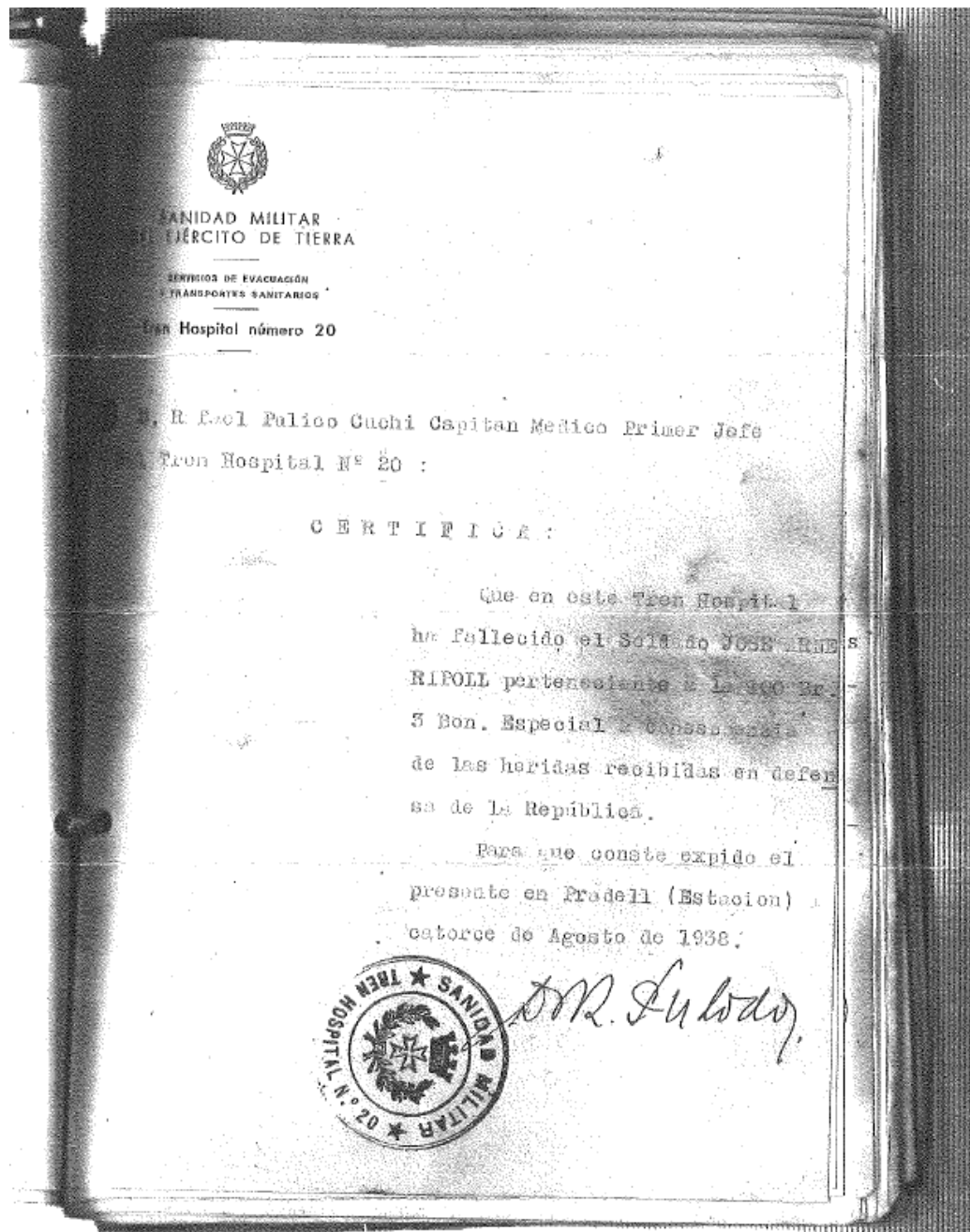
EJERCITO DE LA REPUBLICA
XIII Brigada Internacional
2ª Sección - Información

ANEXO DE INFORMACION AL DIARIO DE OPERACIONES, del día
14 de Agosto de 1938.

- Iº - A las 23 h. del día anterior un golpe de mano sobre las posiciones de la cota 698, tomándola. El día de hoy ha transcurrido con gran actividad en todas las armas. La infantería apoyada por la intensa acción de la artillería y aviación enemigas, prosigue sus ataques habiendo logrado modificar ligeramente su línea a vanguardia. La circulación ha aumentado considerablemente en la dirección de Batea-Bot, siendo normal en las demás direcciones. El enemigo continúa fortificando sus líneas avanzadas.
- IIº - Durante la tarde de ayer fuego de fusil y armas automáticas y gran número de morterazos en las posiciones del S. de la Sierra Pandols. A la mañana de hoy se perdió a las 9.30 h. la cota 705, que esta tarde ha sido reconquistada parcialmente por nuestras fuerzas. Durante toda la jornada fuego intenso sobre la Sierra Pandols y carretera de Gandesa a Tortosa y fuego de contrabatería sobre las proximidades de Corbera. La aviación enemiga ha bombardeado y ametrallado las posiciones propias de la Sierra Pandols.
- IIIº - La circulación de Batea a Bot ha sido la siguiente:
A las 2.15 h., una caravana de 120 luces.- A las 3.30 h. 45 luces.- a las 3.45 h. 100 luces,
A las 3.40 h. una compañía en dirección a la cota 698. En las primeras horas de la tarde dos compañías de Batea a Bot.

El Jefe de Información

C) Certificat de defunció militar d'en Josep Agné Ripoll al Tren Hospital N°20.

Fotocòpia del certificat de defunció militar d'en Josep Agné Ripoll que es conserva al Registre Civil de l'Ajuntament de la Torre de Fontaubella. Fons personal de la Cinta Agné.

D) Croquis posiciones 35ª Divisió. 20 agost.

MAYOR JULIÁN HENRÍQUEZ CAUBÍN

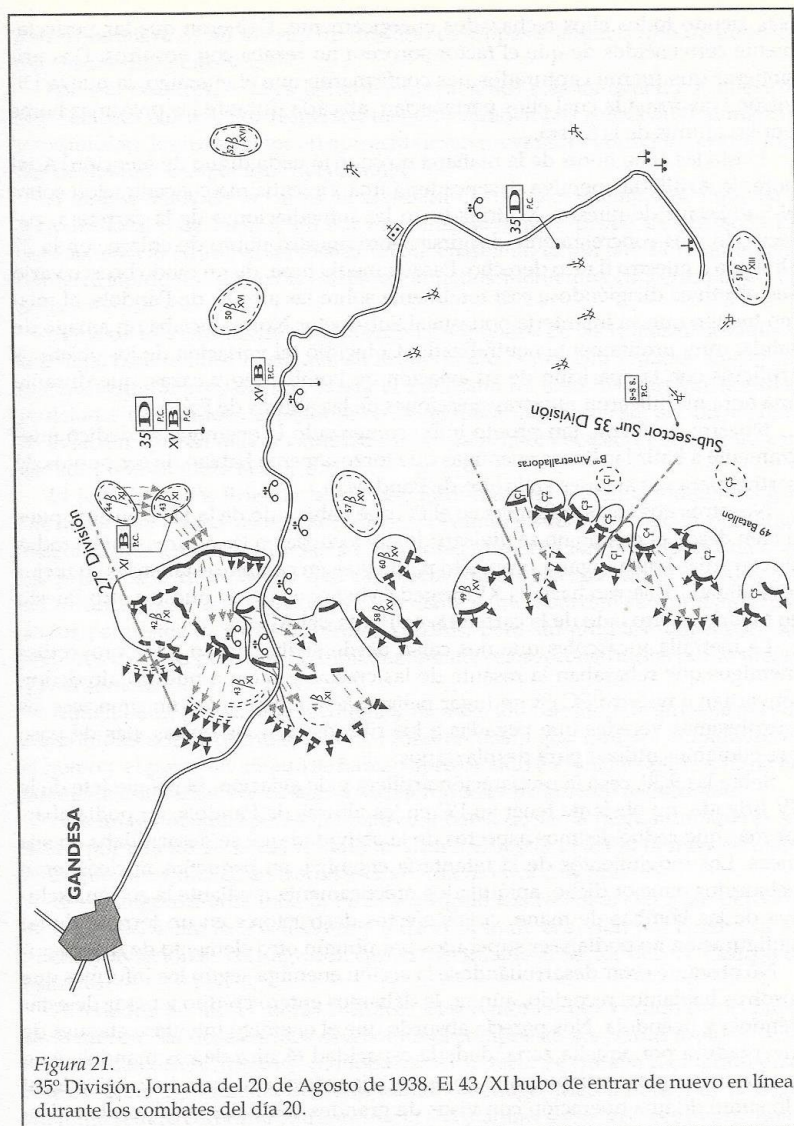

Figura 21.
35ª División. Jornada del 20 de Agosto de 1938. El 43/XI hubo de entrar de nuevo en línea durante los combates del día 20.

[323]

Julián Henríquez Caubín, *La Batalla del Ebro. Maniobra de una División*, (Guadalajara: Silente, 2009), 323.

F) Ordre relleu de la 43 Divisió a la 35 Divisió 24 d'agost.

EJERCITO DEL EBRO Vº CUERPO DE EJERCITO 35 Division ----- E.M. 3ª Seccion	<u>ORDEN GENERAL DE RELEVO</u>	# 28 74
	Referencias cartograficas: Al mapa en escala 1:25,000 del E.M.C. "Mora de Ebro".	
	En mi Puesto de Mando a las veintitres horas treinta minutos (23.30) del dia veinticuatro (24) de Agosto de mil novecientos treinta y ocho (1938)	
I.- SITUACION GENERAL:		
A.- Enemigo: La expuesta en mi Boletin de Informacion del dia de hoy.		
B.- Propia: La conocida.		
II.- PROPOSITOS DEL MANDO: Impedir a toda costa la penetracion del anemigo hacia el nudo de comunicaciones "Venta de Camposines", constituyendo al O/ y S. del mismo, una fuerte posicion de resistencia guarnecida con tropas que garanticen plenamente dicha posicion contra toda infiltracion audaz del enemigo, apoyandose por el flanco Norte, en los nucleos montanosos que descienden desde la Sierra de Patarella hacia Venta de Camposines y por el flanco Sur en la Sierra Lavall de la Torre.		
III.- MISION DE LA DIVISION: Situarse en el nudo de comunicaciones Venta de Camposines adoptando un dispositivo que le permita al mismo tiempo que asegurar la defensa de dicho nudo de comunicaciones, actuar ofensivamente si el Alto Mando lo decidiese. A tal efecto, la 43 Division relevara en la noche de hoy a manana y en la de manana veinticinco (25) al veintiseis (26) a todas las fuerzas de esta 35ª Division.		
IV.- RELEVO: Durante la noche de hoy a manana dia veinticinco (25) comenzara el relevo, por el Sub-sector Norte. La 102 Brigada Mixta de la 43 Division, relevara a la 11 Brigada Mixta de las 22.30 horas de hoy. La 11 Brigada Mixta efectuara los movimientos y ocupacion de posiciones a que se refieren mis ordenes citadas (se le adjutan copias). La Brigada, asi como el Batallon Divisionario de Ametralladoras 35 y 49 Batallon de la XIII Brigada Mixta que guarnesen los Sub-sectores Centro y Sur respectivamente, seran relevados por fuerzas de la 43 Division, en la noche de manana dia veinticinco (25) al veintiseis (26). En Orden posterior, se regularan los movimientos que hayan de efectuar las Unidad a una vez relevadas, asi como los puntos de destino de las mismas.		
V.- MANDOS: Una vez efectuada el relevo de la XI Brigada Mixta, se hara cargo del Mando de todo el Sector que actualmente ocupa esta Division, el Jefe de la 43 Division, de quien dependran tacticamente hasta que se efecta su relevo la Xv. Brigada Mixta, y los Batallones Divisionario de Ametralladoras nº 35 y 49 de la XIII Brigada Mixta.		
VI.- TRANSMISIONES: Se dejaran a la fuesa relevante las lineas telefonicas actualmente tedidas, y que aseguran el enlace, entre este Puesto de Mando, los de la Unidad s colaterales y Superior, reintegrandose con el material que tigan la 43 Division. Las Centrales y Terminales seran relevadas. El relevo de Transmisiones de las Unidades que guarnecen los tres (3) Sub-sectores de esta Divisi3n se efectuarian aplicando las medidas anteriormente expuestas.		
- . 1 -		

VII/- MEDIOS COMPLEMENTARIOS:

Quedan a disposición del Jefe de la 43 División los siguientes:

Artillería: La Agrupación "BE" (Freine).

Tanques: Cuatro (4) (de la Cis. afecto a esta División).

Blindados: Una Cia.

Caballería: Las dos (2) Secciones del segundo (2º) Regto.

Antitanques: Las tres (3) Baterías de la Once (11) División.

De estos medios se hará cargo el Jefe de la 43 División, en el mismo momento, en que tome el Mando del Sub-sector.

VIII/- PUESTOS DE MANDO:

De la División: Hasta las ocho (8) horas de mañana día veinticinco (25), el actual, a partir de dicha hora, en la cota trescientos ochenta y seis (386) X - 955,600 Y - 732,1000 con entrada por el camino que parte del km. 322 trescientos veintidos del mapa de la carretera de Alcola del Pinar a Tarragona.

De la XI Brigada: En la zona de acción de la misma, señalada en mi Orden de las 22,30 horas (veintidos horas treinta minutos) de hoy.

De la XIII Brigada: En la cota 261 (doscientos sesenta y una) (X-953,600 Y-732,600), con acceso por el camino situado a 900 (novecientos) metros en la carretera de Gandesa a Flix.

IX.-PREVENIONES:

1ª.- Todos los movimientos previstos en esta Orden, tanto los que hayan de efectuarse en la noche de hoy, como en la de mañana, deberán quedar terminados antes de las 5 (cinco) horas de mañana día 25 (veinticinco) y de la mañana del día 26 (veintiseis) respectivamente.

2ª.- A las fuerzas dependientes de esta División les serán de aplicación los preceptos de carácter general relativos a construcción de refugios contra Artillería y Aviación, contenidos en mi Orden de las 22,30 a la 11 Brigada Mixta, así como todos aquellos otros que no afecten únicamente y exclusivamente a esta Brigada.

EL JEFE DE LA DIVISION
/-/ J.H. Gaubin

Destinatarios:

Para conocimiento: Sr. Jefe del Ejército del Ebro.

Sr. Jefe del Vº. Cuerpo de Ejército

Sr. Jefe del XV. Cuerpo de Ejército

Sres. Jefes de las Divisiones 46 y 27.

Para cumplimiento:

Sr. Jefe de la XIII Brigada Mixta

Sr. Jefe de la Cia. de Tanques afecto a esta Div.

Sr. Jefe de la Cia. de Blindados.

Sr. Jefe del Grupo de Maniobra Cerlicón nº2.

Sr. Jefe de la Agrupación "A" de Artillería.

Sr. Jefe de Transmisiones.

Sr. Jefe de Sanidad.

Sr. Jefe de Ingenieros.

Sres. Jefes de todas las Unidades y Servicios de esta División.

G) Parte de operaciones. 43 División, 72 Brigada Mixta, Estado Mayor.

PARTE DE OPERACIONES.

SERVICIO HISTÓRICO MILITAR ARCHIVO DE LA GUERRA Y LIBERACIÓN DOCUMENTACIÓN BOJIS			
ARMARIO	LEGISL	CARPETA	DOCUMENTO
75	1330	16	3
NUMERADO DEL 1 AL 30			

I.- RESUMEN DE LA JORNADA HASTA LAS 16 HORAS DE NOY.-
Nuestras fuerzas han rechazado durante la jornada los intentos enemigos de penetración por el barranco de Pandols, de manera tenaz y resistente ha realizado éste. Las armas automáticas de la 602 han obligado a replegarse a sus posiciones en un ~~xxxxix~~ intento de ataque sobre la avanzadilla de la Ermita de Santa Magdalena, también han hostilizado al enemigo en sus ataques a la 606. Posteriormente el enemigo ha intentado penetrar por el barranco de Pandols, obligándole nuestras fuerzas a una inmovilidad absoluta y permaneciendo en el momento presente en el barranco en espera de que oscurezca para poder retirarse a sus posiciones de partida. Se ha impedido totalmente la retirada de bajas.
Nuestra aviación ha batido las vaguadas de la 705.
Nuestros observatorios registran varios combates aéreos sobre el flanco derecho.

II.- VARIACION DE LA PRIMERA LINEA.-
A la hora de confeccionarse éste parte sin variación.

III.- ORDEN DE BATALLA PROPIO.-
Una compañía del Bon 287 ha pasado a depender tácticamente del Bon 405 a los efectos de que este pudiese taponar los barrancos de Pandols en caso de necesidad.
El Batallón 287 ha pasado de su acantonamiento de las proximidades de la casa de Camilo al barranco de Santa Magdalena.

IV.- ACTIVIDAD PROPIA.-
Infantería.- La que se reseña.
Artillería.- Ha realizado tiros de hostigamiento por las vaguadas de la 705.
Aviación.- Se registran varios combates por nuestro flanco derecho a gran distancia.

V.- ACTIVIDAD ENEMIGA.-
Durante toda la jornada el enemigo ha continuado presionando por la sierra de Pandols intentando ocupar la avanzadilla propia de la Ermita de Santa Magdalena y la cota 668 de la 102 Brigada. Las fuerzas propias han resistido con tesón rechazándole repetidas veces y obligándole a canalizar sus ataques por el barranco de Pandols donde es castigado con gran eficacia por nuestras armas automáticas que impiden todo movimiento a la infantería y que imposibilitan totalmente la retirada de bajas.
La artillería ha actuado con bastante intensidad, actuando principalmente con una batería instalada por nuestro flanco izquierdo que bate nuestras posiciones de fuego cruzado con la instalada en la 705. El fuego de mortero ha sido muy intenso principalmente sobre nuestros emplazamientos de armas automáticas en la 602 sobre el Sector de la 102 Brigada.
La aviación ha actuado con bastante intensidad, atravesando nuestro Sector una cantidad de aparatos de bombardeo que han actuado por nuestro flanco derecho.

VI.- BAJAS PROPIAS.-
Durante la jornada ha habido aproximadamente unas 60 bajas habiendo pasado por el Puesto de Socorro de la Brigada los siguientes: 4 Sargentos 8 Cabos y 30 Soldados.

8 Cabos y 30 soldados.

VII.- CONSUMO DE MUNICION.-

17.000 cartuchos del 7.92 y 2.000 bombas de mano.

VIII.- OBSERVACIONES COMPLEMENTARIAS.-

Nuestras fuerzas en búsqueda realizada por el Ermita han recogido material de guerra.

IX.- ESTADO DE MORAL.-

El cansancio y el cruce de fuegos que la artillería enemiga hace sobre nuestro Sector han hecho decaer de manera notable la misma.

P.C. 1^a de Noviembre 1938

EL JEFE DE OPERACIONES.

VUB.

EL JEFE DE E. MAYOR.

PARTE DE OPERACIONES.

I.- RESUMEN DE LA JORNADA HASTA LAS 16 HORAS DE HOY.-

A las 5. horas las fuerzas de la 102 Brigada que guarnecian la cota 666 rechazan un ataque enemigo, a partir de este momento el enemigo es rechazado en cinco ataques más consiguiendolo ocupar en el septimo a las 8.45 -horas. Con la ocupación de esta posición se desmorona el dispositivo defensivo de la 102 Brigada y nuestras posiciones empiezan a ser batidas de flanco y retaguardia a medida que el enemigo avanza. A las 9.15 horas el enemigo rebasa la cota 609. A las 10.10 horas se rechaza un fuerte ataque enemigo a la avanzadilla de la Ermita de Santa Magdalena. A las 11.25 horas el enemigo después de aniquilar a las fuerzas que guarnecian la avanzadilla de la Ermita de Santa Magdalena logra ocuparla. Al conquistar la avanzadilla inicia varios asaltos en dirección a la Ermita que son rechazados con gran heroísmo por nuestras fuerzas que sufren castigo y originan al enemigo gran número de bajas. A las 13.15 cuando el enemigo rodeaba casi por completo a la Ermita y era inminente la toma de la misma por haber sido aniquiladas (casi) las fuerzas que la guarnecian, una compañía con gran arrojo consigue pasar de uno en uno y rechaza de manera rotunda al enemigo que en la hora presente permanece a la expectativa.

La moral de nuestras fuerzas es de resaltar, por haber sido batidas a lo largo de la jornada por la retaguardia con fuego de las diferentes armas, así como por haber presenciado el derrumbamiento de nuestro flanco derecho. Puede dar una idea del cruce de fuego que ha realizado el enemigo el que desde varias posiciones se halla solicitado con urgencia que nuestra artillería alargase sus tiros, cuando eran batidas por la artillería enemiga.

II.- VARIACION DE LA PRIMERA LINEA.-

En nuestro sector rectificada a retaguardia con la pérdida de la avanzadilla de la Ermita de Santa Magdalena.

Nuestros observatorios registran la ocupación de la 666, 641, 609 estribaciones, punta de al Aliga, y avance a lo largo de Cavalls, habiéndose visto grupos de fuerzas propias que han rebasado la carretera de Miravet en desbandada.

III.- ORDEN DE BATALLA PROPIO.-

Al desmoronarse la 102 Brigada el Batallón 237 con dos compañías y la compañía de ametralladoras ha ocupado las posiciones que taponan el barranco de Pandols y ha establecido línea con la 602 al objeto de evitar probables movimientos envolventes.

IV.- ACTIVIDAD PROPIA.-

Infantería.- Resiste a lo largo de la línea de manera heroica, a pesar del fuerte castigo y del cansancio.

Artillería.- Bate con escasa intensidad las avaguardas de la 705.

Aviación.- Se han registrado varios combates por nuestro flanco derecho.

V.- ACTIVIDAD ENEMIGA.-

A las 9.30 hizo una bandera bicolor en la cota 666. A las 13.10 hizo otra bandera en punta Aliga.

La artillería y morteros han actuado de manera intensísima batiendo nuestro Sector de flanco y por retaguardia de manera intensísima.

La aviación ha desarrollado menos intensidad bombardeando el pueblo de

Pinell.

VI.- BAJAS PROPIAS.-

Se calculan en más de un centenar.

VII.- CONSUMO DE MUNICIONES.-

100.000 cartuchos del 7.92; 1.500 bombas de mano; 50 granadas de mortero del 81 m/m; 60 del 50 m/m.

VIII.- ESTADO DE MORAL.-

Continúa decayendo por el fuerte castigo y por los cruces de fuegos con que el enemigo bate nuestro Sector.

P.C. 2 de Noviembre de 1938.

EL JEFE DE OPERACIONES.

Va. Ba.

EL JEFE DE E. MAYOR.

2
4

PARTE DE OPERACIONES

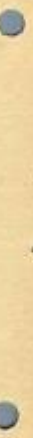
- I. **COMUNICACION DE LA FORMAS PARA LAS 10 HORAS O HOY**
 A primeras horas de la madrugada y por orden de la superioridad paso a ocupar la siguiente línea. Cota 302, 301, 300, casill. Buenos caminos, cota 236, 237, 238, 239, 240, 241 y K. 1 de la carretera en donde se debía establecer enlace con la 46 División y 102 Brigada, enlaces que no llegó a realizarse por no encontrarse a las fuerzas allí antes mencionadas. El enemigo ha presionado por el flanco derecho de la carretera de Pinell a Candesa, desbordando a las fuerzas allí estacionadas y pertenecientes a otra unidad, a consecuencia de ello ha penetrado sin resistencia al pueblo de Pinell con cuatro tanques precedido por la Infantería dirigiéndose el resto de la motorizada por la carretera de Pinell a hora carretera adelante. Una vez ocupado dicho pueblo la Infantería ha tomado las alturas del mismo dirigiéndose con los tanques hacia nuestras posiciones de las cotas 207, 208 y 209, lanzándose a los pocos momentos sobre dichas posiciones, hechas de temido que retroceder por el intenso fuego de armas automáticas y bombas de mano. Los ataques los ha realizado a las 15 h. 30 minutos. El Batallón 402 que permanecía en reserva ha reforzado las posiciones antes mencionadas cubriendo su línea hasta el flanco derecho juntamente con las pocas fuerzas del 18. Bon. a tener en la barranca de Pinell con el fin de evitar toda infiltración enemiga. A las 15.45 h. el jefe de la Brigada intentó comunicar al mando de la División la situación de nuestra línea viéndose imposibilitado de ello por estar cortado la línea y ver que el enemigo progresa en aquella dirección.
- También ha atacado fuertemente las posiciones cota 301 y 300 siendo rechazados todos sus ataques y causando gran número de bajas a las fuerzas enemigas. A las 16.30 h. el enemigo desmonta la fuerte preparación a base de morteros y los cañones de los tanques se lanzan a ocupar la cota 238 resistiendo nuestras fuerzas los primeros ataques y teniendo que abandonarla finalmente por ser poca la fuerza que quedaba en la línea. En vista de esto, fuerzas del 287 Bon. pasan a cubrir una línea de protección para las fuerzas que quedan en línea. A las 16.45 el jefe del 287 Bon. comunica que las fuerzas de la 100 Brigada que estaban en su flanco izquierdo se habían retirado quedando en situación precaria. En vista de lo que atacó el mando de la Brigada se puso en contacto con el jefe de la 11 División, con el fin de organizar la defensa de nuestro flanco derecho y en caso de orden, repliegue hacia el punto que indicara. Ante la crítica situación y debido la penetración real del enemigo por el barranco de Pinell, se solicitaron refuerzos de la 11 División, los cuales no pudieron ser mandados en los primeros momentos por carecer de ellos y al más tarde aunque en número insignificante, toda la penetración de las fuerzas enemigas se vio en la precisión, de ordenar un reque o repliegue a fin de poder cubrir toda la línea hasta el río, repliegue que se realizó y que sirvió de base para que más tarde todas las fuerzas de la 100 Brigada pudiesen realizar el movimiento de repliegue al río a concentrar a enemigo. Por orden de la 11 División, y una vez que pasaron las fuerzas de la 100 Brigada, y al mismo tiempo, se cursaron los órdenes de que sucesivamente por compañías fuesen retirándose en dirección al río. Como último acción quedó una línea en las alturas del mismo barranco por el 208 Bon. que se dio la penetración del enemigo y sostuvo con este combate, logrando con éxito. A las 8 horas las fuerzas del 208 Bon. han cruzado el río dirigiéndose toda la fuerza ordenadamente y en formación correcta y por sus propios medios al pueblo de Maquera en donde ha quedado acantonada hasta las 16 horas en que por orden de la 11 División pasaron a ocupar desde la cota 208 hasta el pueblo de Cinest.
- II. **MODIFICACION DE LA PRIMERA LINEA.** Arroyo derecho del río Ebro que habiendo ocupado las alturas frente a nuestras posiciones,-----

- III. LINEA PROPIA.
Sin variacion.
- IV. OPERACIONES DE BATALLA PROPIA.
Lentarse a la defensiva.
- V. ACTIVIDAD ENEMIGA.
Infanteria. Nuestras fuerzas han resistido brillantemente los fuertes ataques que el enemigo ha realizado sobre nuestras posiciones, siendo rechazados todos ellos excepto el de la cota 258 que fue tomada por el enemigo el tercer asalto habiendo sido abandonada por haber quedado la mayoria de la fuerza que la guarnecia aniquilada.
- Artilleria. La bateria 665 ha efectuado unos 200 disparos sobre la cota 502 y 550 logrando dispersar las concentraciones allí existentes.
- Aviacion. Sin actividad apreciable.
- VI. FORTIFICACION
Sin actividad.
- VII. ALTAS.
Ninguna.
- VIII. BAJAS
Inapreciables hasta el momento presente.

P.C. 4 de Noviembre de 1940.

El Oficial de Operaciones, coronel.

VE DE
El Jefe de Estado Mayor

PARTE DE OPERACIONESI.- RESULTADO DE LA JORNADA HASTA LAS 16 HORAS DE HOY.-

Nuestras fuerzas se han dedicado durante la jornada a hostilizar las fuerzas enemigas situadas en la margen derecha del río y que en gran masa proseguían su avance hacia Mirvet. Al anochecer han sido relevadas las Bases 286, 287 y 288, que han pasado a acantonarse en el barranco de las Gorgas. El Bon 405, ha seguido cubriendo la línea y en espera de relevo.

II.- VARIACION DE LA LINEA PROPIA.-

28886-287-288 Bases y servicios en el Barranco de las Gorgas, Bon 405 posiciones del río Ebro (X.960,100 Y-723) a (X.-952,750-Y 725,400)

III.- ORDEN DE BATALLA PROPIO.-

Mantenerse a la defensiva.

IV.- ACTIVIDAD PROPIA.-

Infantería.- Las máquinas automáticas y fantería han batido con extraordinaria eficacia las concentraciones de fuerzas enemigas, situadas en la margen derecha del Ebro, causándole cantidad de bajas vistas. La fuerza concentrada en el barranco de las Gorgas se ha dedicado intensamente a la construcción y reparación de reducidos y estacas.

Artillería.- La artillería ha batido intensamente a las concentraciones enemigas logrando dispersar algunas de ellas, también ha batido con eficacia una columna motorizada estacionada en las inmediaciones de Mirvet.-

Aviación .-.-

V.- ACTIVIDAD ENEMIGA.- Durante la jornada no prosiguió su ofensiva en dirección Benissanet, colacionando intencionalmente dicho pueblo y posiciones al S. de dicha población. La aviación enemiga ha actuado intensamente bombardeando Benissanet, Barr de Ebro y posiciones de la zona. Cuatro trinitores enemigos han bombardeado por error que retroguardia al S. de Pinell de Bray, siendo importante el número de bombas descargadas en aquel sector.

VI.- BAJAS PROPIAS.- Ninguna en la presente jornada (faltan reseñar las de los días anteriores)

VII.- COMBUSTIBLE DE MOTOCICLETAS.- 25.000 carburados del 7.92.-

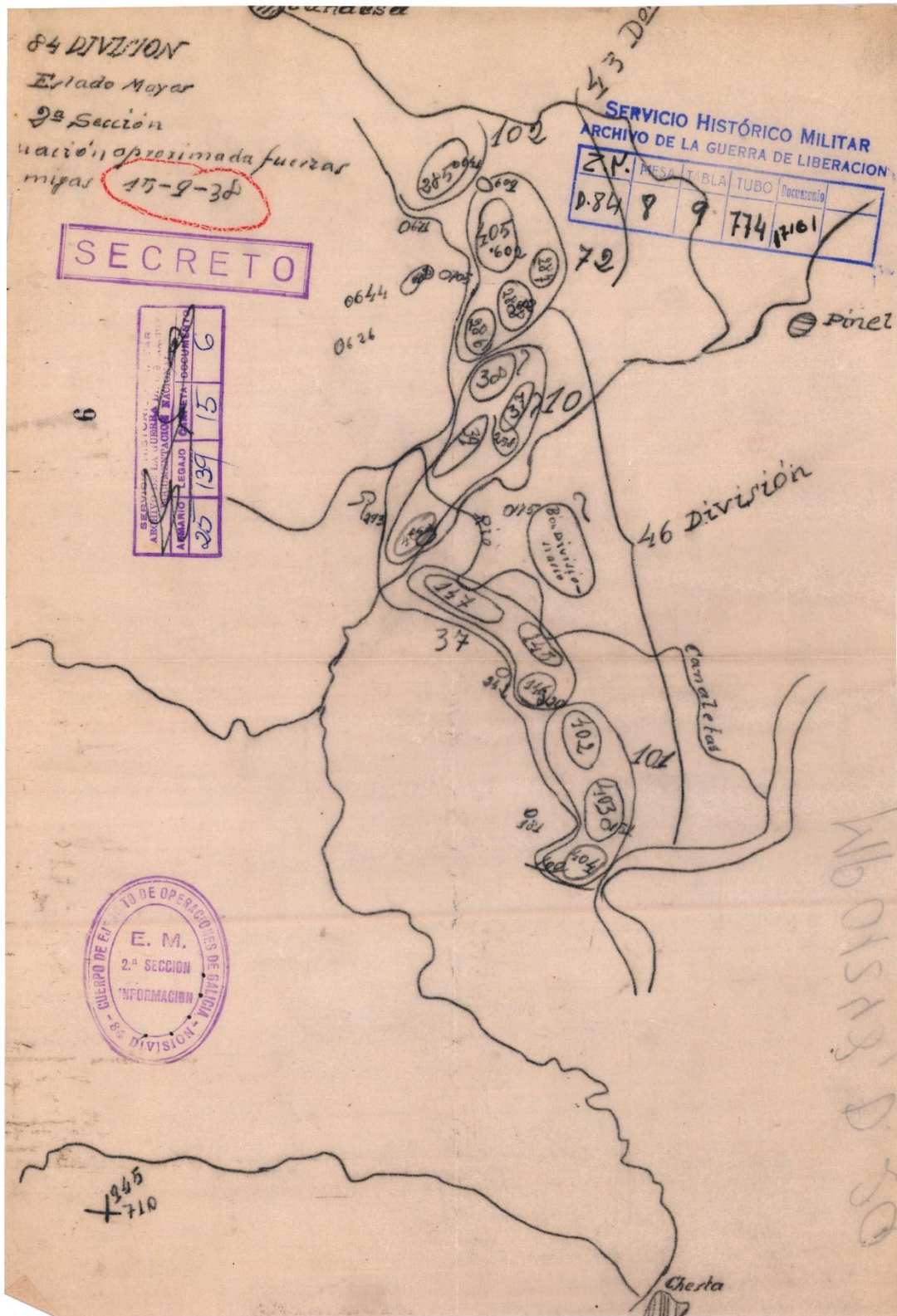
VIII.- REEMPLAZO DE PERSONAL.- Ha mejorado bastante al ser relevados de primera línea y acantonarse en plan de descanso.

P.O.6 de noviembre 1938
El Jefe de Operaciones octa.

VI BR

El Jefe de E.M.

H) Situació aproximada de l'Exèrcit de l'Ebre de Gandesa a Xerta. 15 setembre.

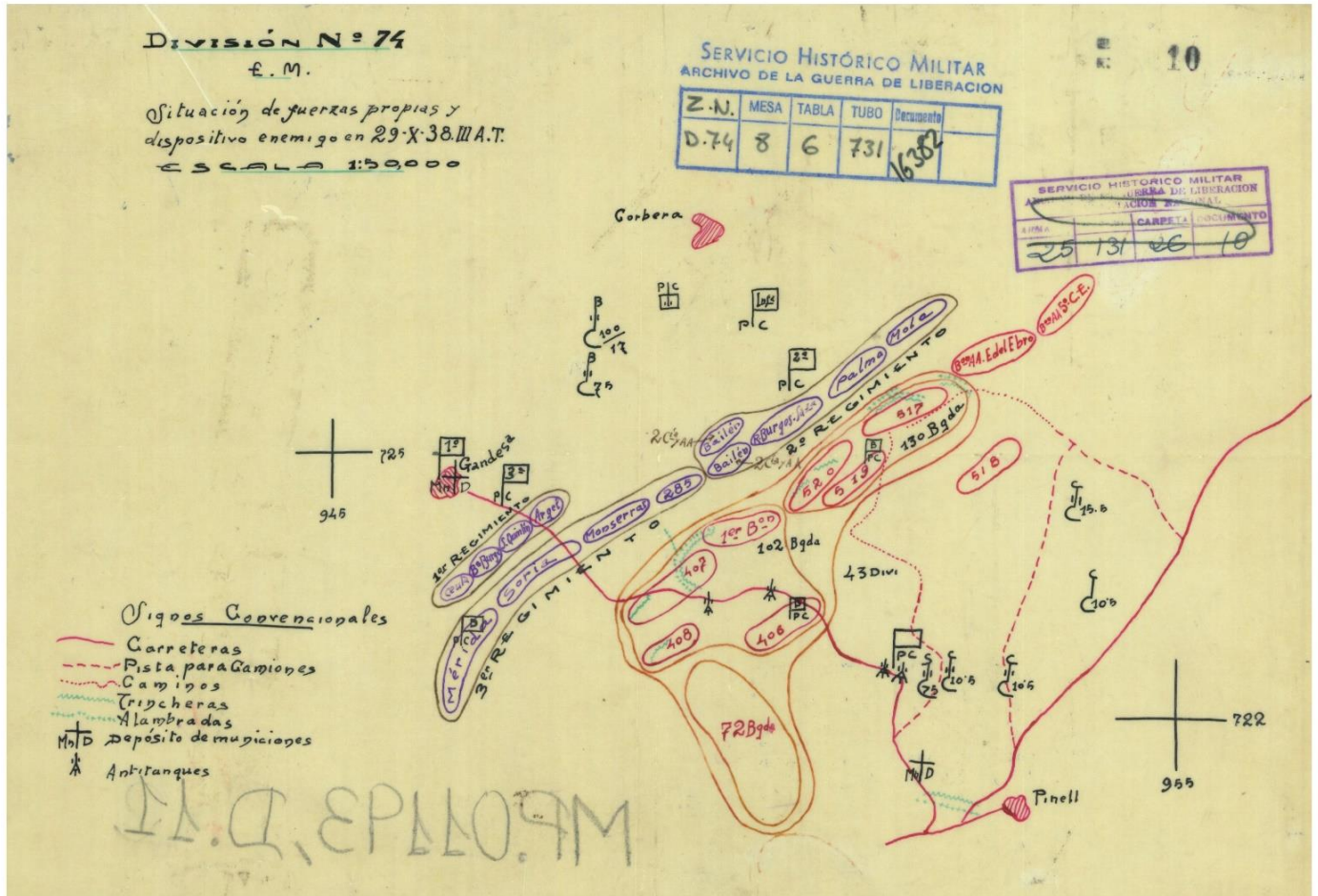
AGMAV, M. 1248, 20. "Croquis de la 2ª sección, estado mayor, 84ª división con la situación aproximada de las fuerzas del Ejército Popular de Gandesa a Xerta. 15 de septiembre de 1938".

I) Mapa posició de l'Exèrcit de l'Ebre el 16 d'octubre.

AGMAV, M. 1993, 18. "Superponible del Estado Mayor de la 74ª División con situación de fuerzas del Ejército Nacional y dispositivo del Ejército Popular en la zona de Corbera, Gandesa y Pinell. 16 octubre de 1938".

J) Mapa posició de l'Exèrcit de l'Ebre el 29 d'octubre.

K) Mapa italià de les fases de l'última contraofensiva a la Batalla de l'Ebre

Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Fons de la guerra civil (1936-1939). Venta de Camposines. 1938. CARPETA MONÈS 12-253. JPEG. Extret de <https://cartotecadigital.icgc.cat/digital/collection/fmones/id/0/rec/439>

L) Baixes de l'Exèrcit de la República acabada la batalla de l'Ebre

BAJAS PROPIAS, DEDUCIDAS DEL PARTE DE GUERRA FACIOSO.			
Fecha.-	Muertos enterrados.	Bajas en general.	Heridos. Prisioneros.-
25-7		Varios millares.	
26-7	300	100 (ahogados).	350
27-7	120		80
30-7		Varias Unidades destrozadas.	
31-7	790	Millares de bajas.	300
1-8		Unidades aniquiladas y campo sembrado de cadáveres.	450
2-8	140		
3-8	500	Bajas incalculables	50
4-8		Según oficial húngaro 20.000 bajas propias.	
5-8	87		
6-8	900		2.000
7-8		Incalculable	1.000
11-8		Incalculable	100
15-8			1.000
17-8		Gran cantidad.	
19-8			Varios centenares.
20-8	560	Calculan hasta el 15.- 30.000.	700
21-8	550		828
22-8		Sembrado de cadáveres	1.300
23-8	385		500
24-8		Numerosos muertos	700
25-8			504
			(pasan de 10.000 hasta la fecha).
27-8			Muchos.
28-8		Graves pérdidas.	
3-9		Gran cantidad.	
4-9		Incalculables.	538
5-9		Gran número	Varios centenares.
6-9			400
7-9		Numerosos	300
8-9		Muchas bajas.	Varios centenares.
9-9		Enorme.	Muchos.
10-9		Gran cantidad	200
13-9		Muchos	100
18-9	500	Gran número	Muchos.
19-9		Numerosos	
20-9		Numerosos	Varios centenares.
21-9		5.000 (llevamos 50.000 bajas)	Varios centenares.
22-9	400		300
23-9		Algunos centenares.	400
24-9		Graves pérdidas	300
27-9		Número elevado de bajas.	200
28-9		Muchas pérdidas.	
1-10		Muchos muertos	Muchos.
2-10	532		215
3-10		Bajas numerosas	400
4-10		Gran cantidad	337
5-10	100		100
6-10	V/centenares.		65
7-10	100		200
9-10	130		382
10-10		Elevadísimo.	176
11-10	408	Gran número	Numerosos.
12-10	350	Muchos	100
13-10	Gran cantidad.	Muchas bajas	192
			300

Fecha.-	Muertos enterrados.	Bajas en general.	Heridos.	Prisioneros.
14-10				103
15-10		Gran quebranto.		102
20-10	400	Gran número		700
31-10		Muchos		549
1-11		Gran cantidad		Varios centenares.
2-11	200	Muchos		750
3-11		Enorme cantidad		512
4-11		Cubierto de cadáveres.		727
5-11		Gran quebranto		500
6-11		Grandes pérdidas.		224
7-11	300	Muchísimos.		650
9-11		Muchos }7 (486
		}8 (5.000		146
		2.000 }9 (757
				100
10-11				400
11-11				900
12-11				336
13-11	100			304
	100			
14-11				190
15-11				636

Pérdidas del Ejército de la República en la
batalla del Ebro, según los partes del 25 de julio
al 15 de noviembre de 1938.

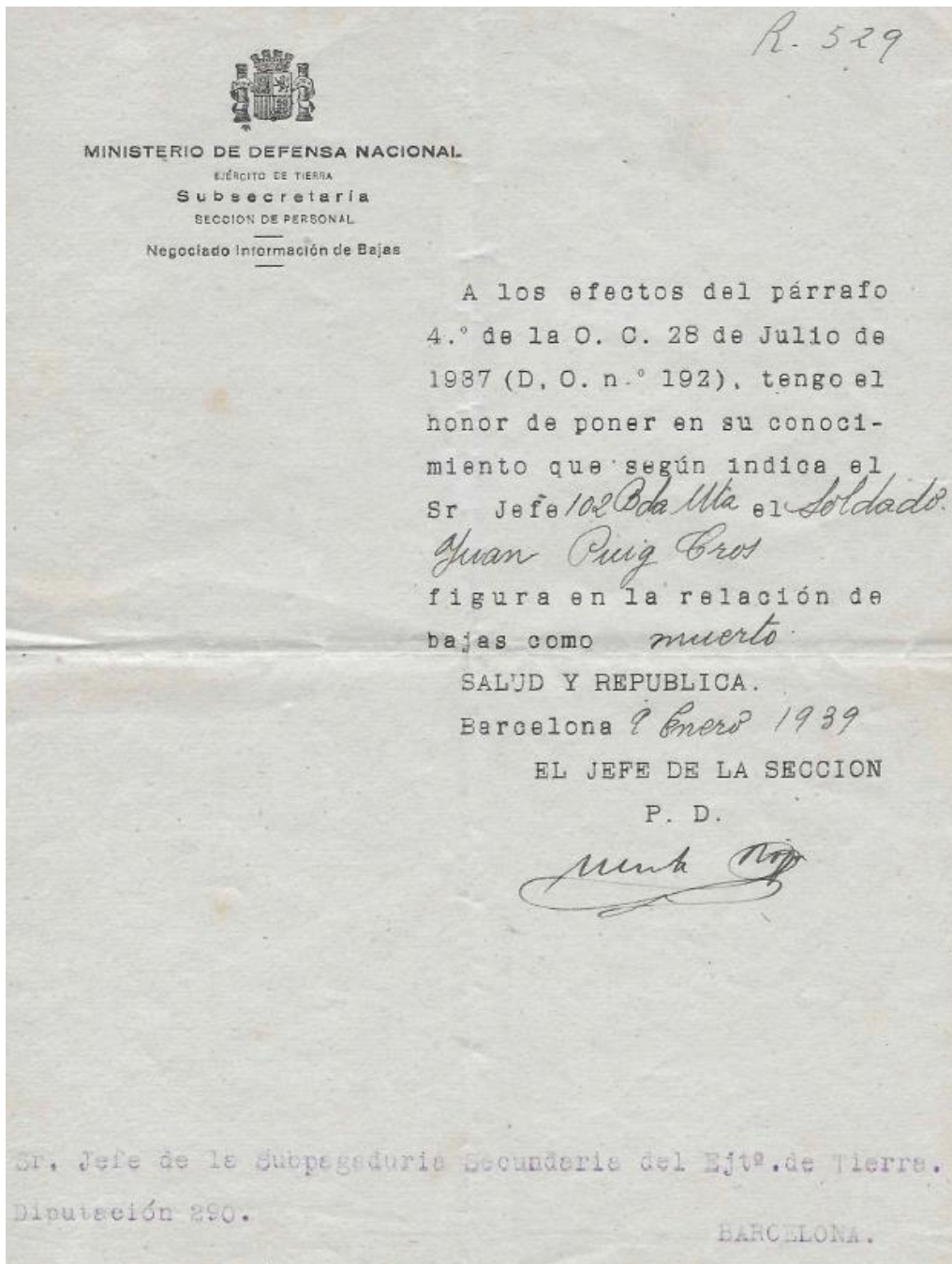
Prisioneros - 24.500 - más, en seis de los partes,
varios centenares, en cuatro de los par-
tes, muchos, en 1. de los partes, numerosos.

Bajas - en general - En total de seis partes -
39.352, más 2 veces, varios mi-
lares; otras 2 veces, destrozando varias unidades,
una vez, varios centenares; 4 veces, incalculables
10 veces, gran cantidad o gran número; dos veces,
semebrado de cadáveres; cinco veces, graves pér-
didas o quebranto; cinco veces; numerosos muertos

que veces, muchas bajas; una vez, elevadísimo núme-
ro de bajas; una vez, muchísimas bajas.

Cadáveres enterrados - 7.752, más, 1 vez, varios cen-
tenares; 1 vez, gran canti-
dad.

M) Comunicat baixa Joan Puig Cros

Fons personal de Montserrat Puig Bonet.

N) Certificat de defunció de Josep Casanova Pujol

Registro civil de Móra de Ebro Distrito Múrico

Número 15

NOMBRE Y APELLIDOS
José Casanova Pujol

Inscripción de defunción fuera de plazo por causa de guerra, según carta-orden del Superior del Partido = [Firma]

En Móra de Ebro provincia de Farragona, a las doce horas y — minutos del día veinticuatro de Julio de novecientos cuarenta y seis ante D. Roberto Benabates Juez municipal Comarcal y D. Martín Sainza Pérez Secretario

se procede a inscribir la defunción de D. José Casanova Pujol de edad treinta años, natural de Móra de Ebro provincia de Farragona, (hijo de D. — y de Doña —, domiciliado en — de — núm. —, piso —, de profesión — y de estado ⁽¹⁾ casado con Matilde Rius Flores, de cuyo matrimonio dejó una hija llamada Matilde Casanova Rius

falleció en término de Pinell de Brai (1.ª Parroquia) el día treinta de Octubre de 1938, a las — y — minutos, consecuencia de ⁽³⁾ causa de guerra (según resulta de ⁽⁴⁾ — y reconocimiento practicado) y su cadáver habrá de recibir sepultura en Cementerio de la ignota donde fue enterrado.

Esta inscripción se practica en virtud de ⁽⁵⁾ carta-orden del Juzgado de 1.ª instancia de Amposta, dimanante de expediente que natiuamente registrado al N.º 58 de 1946 =

consignándose además ⁽⁶⁾ que no consta si otorgó testamento, habiéndola presenciado como testigos, D. Juan Ribera Jorret y D. Manuel Montañut Bergez mayores de edad y vecinos de esta Villa

Leída esta acta, se sella con el del Juzgado y la firman el Sr. Juez, los testigos ⁽⁷⁾ — de que certifico.

[Firma] [Firma] [Firma]

O) Certificat de defunció Francisco Fabró Portillo

Número 12

Francisco Fabró Portillo

En Prat de Llobregat a las diecisiete horas del día once de Diciembre de mil novecientos cincuenta y ocho, ante el señor Don José María de Robres y Páez, Jefe Comarcal de esta Población y Don Francisco de Alasca Ferrnando, Secretario, se procede a inscribir la defunción de Francisco Fabró Portillo, nacido el siete de octubre de mil novecientos cinco, hijo de Pedro y de Dolores, natural de esta población, de profesión jornalero, de estado casado con D^{ña} Celia Riera Puig de cuyo matrimonio dejó un hijo varón, llamado Francisco Fabró Riera; desapareció en circunstancias de Octubre de mil novecientos treinta y ocho, en el frente del Norte. Esta inscripción se practica en virtud de Carta Poder recabada de la autoridad, di mandado de expediente instruido al efecto.

Lo que se hace constar de acuerdo con el Decreto de 7 de Noviembre de 1930 y apartado D) del Art 1º de la R. de las Inscripciones y año mediante esta nota marginal que firma el Sr. conde de San dony fe!

El Jefe Comarcal

[Signature]
El Secretario

REGISTRO CIVIL DE Prat de Llobregat

Se inscribe la DEFUNCION de D. _____, natural de _____, nacido el _____ de _____ de mil _____, domiciliado en _____, profesión _____, hijo de _____ y de _____, de estado _____.

Falleció en _____ el día _____ de _____ de mil novecientos _____ a las _____ horas _____ minutos, a consecuencia de _____.

y su cadáver habrá de recibir sepultura en el cementerio de _____.

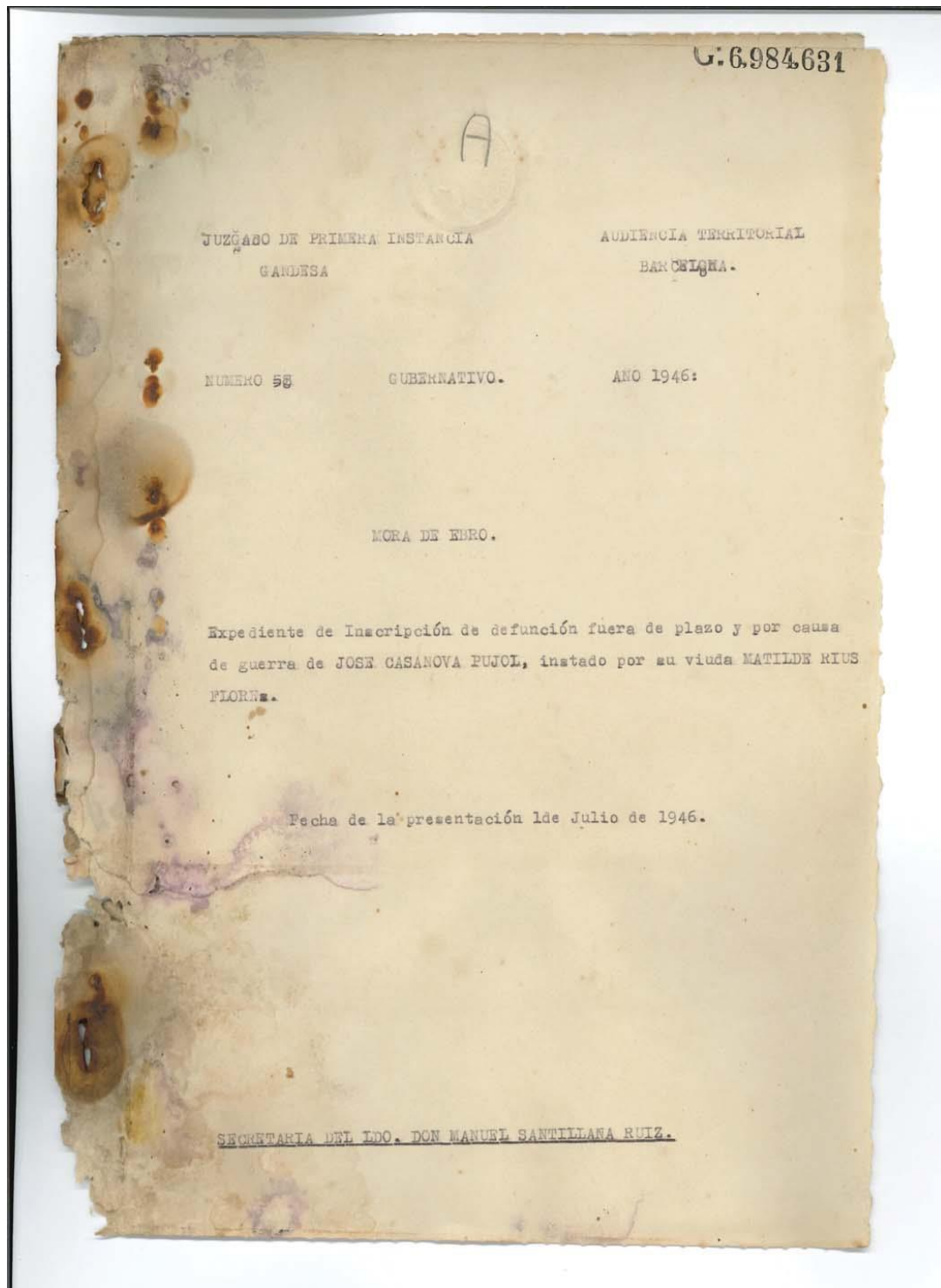
Se practica el asiento en virtud de _____.

que quedan archivados en el legajo correspondiente. TESTIGOS del mismo: Don _____, domiciliado en la _____ de estado _____, número _____, y Don _____, domiciliado en la _____ de estado _____, número _____, ambos mayores de edad.

AUTORIZAN la inscripción: el Juez D. _____ y Secretario Don _____ y se efectúa siendo las _____ del día _____ de mil novecientos _____. Y leído el asiento se sella con el _____ del Juzgado, y lo firma el señor Juez con los testigos _____ y el Secretario, que CERTIFICO.

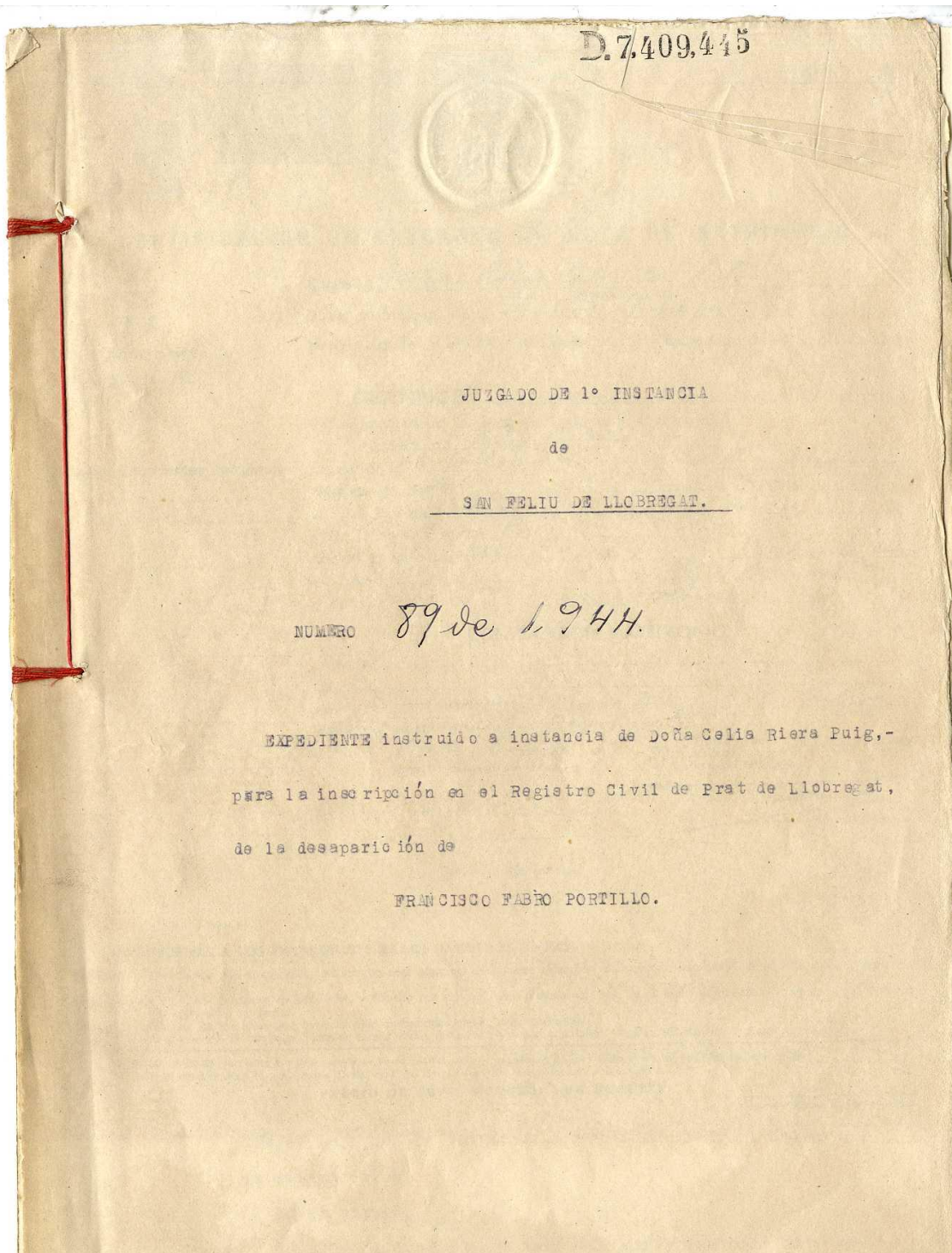
8868614 /21

Q) Expedient judicial instat per Matilde Rius Flores. 1946.

Arxiu Comarcal de la Terra Alta. Fons del Jutjat de Primera Instància de Gandesa i Jutjat Comarcal. "Expedient d'inscripció de defunció fora de termini i per causa de guerra de José Casanova Pujol". 1946.

R) Expedients judicials instats per Cèlia Riera Puig. 1944 i 1958.

Arxiu Comarcal del Baix Llobregat. Fons del Jutjat de Primera Instància i Instrucció núm. 1 de Sant Feliu de Llobregat. "Desaparició de Francisco Fabró Portillo a efectes del Registre Civil del Prat de Llobregat". 1944. ACBL50-12-T2-427.

C 0557329

JUZGADO DE 1ª INSTANCIA

de

SAN FELIU DE LLOBREGAT.-

Nº 14 de 1958

EXPEDIENTE INSTADO POR DOÑA CELIA RIBERA PUIG, PARA LA
INSCRIPCION EN EL REGISTRO CIVIL DE PRAT DE LLOBREGAT, DE LA
DESAPARICION DE SU ESPOSO

FRANCISCO FABRÓ PORTILLO

S) Sol-licitud pensió de Matilde Rius Flores. 1979.

AYUNTAMIENTO DE	GOBIERNO CIVIL Nº.....	AYUNTAMIENTO Nº.....												
SOLICITUD DE PENSION PARA FAMILIARES DE FALLECIDOS COMO CONSECUENCIA DE LA GUERRA 36/1939 Real Decreto-Ley 35/1978, de 18 noviembre		MATILDE RIUS FLORES												
<p>El que suscribe, al amparo del Decreto 35/1978, de 18 de noviembre, (B.O.E. de 18 de noviembre), formula solicitud de pensión por los hechos y circunstancias que expone, declarando que no percibe ninguna otra pensión por el mismo concepto de la que solicita.</p>	1.- DATOS PERSONALES DEL SOLICITANTE													
	Nombre y apellidos MORA LA NUEVA 21													
	Domicilio MORA DE EBRO (TARRAGONA) Nº Piso Puerta													
	Población 40.081.881 Teléfono 8 de febrero de 1977													
	Documento Nacional de Identidad Nº Fecha de expedición													
2.- DATOS DEL CAUSANTE														
<table border="1"> <tr> <td>Nombre y apellidos JOSE CASANOVA PUJOL</td> <td>Profesión AGRICULTOR</td> <td>Parentesco ESPOSO</td> </tr> <tr> <td>Fecha de fallecimiento 20 de Octubre de 1938</td> <td>Causa Desaparecido en acción de guerra</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Lugar Fronte del Liro Sierra de Pandols</td> <td>Unidad militar 41 División</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Circunstancias ACTA DE NOTORIEDAD, CERTIFICADO DE MATRIMONIO, CERTIFICADO DE VIDA,</td> <td>Cautiverio</td> <td></td> </tr> </table>			Nombre y apellidos JOSE CASANOVA PUJOL	Profesión AGRICULTOR	Parentesco ESPOSO	Fecha de fallecimiento 20 de Octubre de 1938	Causa Desaparecido en acción de guerra		Lugar Fronte del Liro Sierra de Pandols	Unidad militar 41 División		Circunstancias ACTA DE NOTORIEDAD, CERTIFICADO DE MATRIMONIO, CERTIFICADO DE VIDA,	Cautiverio	
Nombre y apellidos JOSE CASANOVA PUJOL	Profesión AGRICULTOR	Parentesco ESPOSO												
Fecha de fallecimiento 20 de Octubre de 1938	Causa Desaparecido en acción de guerra													
Lugar Fronte del Liro Sierra de Pandols	Unidad militar 41 División													
Circunstancias ACTA DE NOTORIEDAD, CERTIFICADO DE MATRIMONIO, CERTIFICADO DE VIDA,	Cautiverio													
3.- DOCUMENTOS APORTADOS														
4.- OBSERVACIONES														
5.- PETICION														
<p>El suscrito, en virtud de los hechos y razones expuestas, y en mérito de lo que dispone el precitado Decreto 35/1978, de 18 de noviembre, solicita le sea concedida la pensión que le corresponde.</p> <p>....., a..... de..... de 1978</p>														
<p>AYUNTAMIENTO DE MORA DE EBRO REGISTRO DE ENTRADA</p> <p>Día Mes 2 ENE. 1979 de 19 Núm.</p>		Firma del solicitante <i>Matilde Rius</i>												
<p>ILMO. SR. DIRECTOR GENERAL DE POLITICA INTERIOR MINISTERIO DEL INTERIOR.-MADRID</p>														
COPIA PARA EL INTERESADO	Sello Municipal	Sello del Registro General												